

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

ТОМ VI

TYSZCZENKO & BILOUS
PUBLISHING Co.
NEW YORK

LESYA UKRAINKA

WORKS

VOLUME VI

D R A M A S

G. TYSZCZENKO A. BILOUS PUBLISHING CO.
New York, 1954

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Т В О Р И

ТОМ VI

Д Р А М И

**За загальною редакцією
Б. ЯКУБСЬКОГО**

**ТНЩЕНКО & БІЛОУС
ВИДАВНИЧА СПІЛКА
Нью Йорк**

ОСІННЯ КАЗКА

Фантастична драма

ОСІННЯ КАЗКА

(Досі невідома «фантастична драма» Лесі Українки)

I.

Серед рукописів, що залишилися в архіві Лесі Українки, переховувався невідомий досі й ніколи ще надрукований твір письменниці під назвою «Осіня казка». Оце в новому виданні цьому творові випало вперше побачити світ. «Осіня казка» займає в усьому літературному доробкові Лесі Українки видаткове, зовсім особливе місце. В неї були поеми, історичні та ліричні, десяток «драматичних поем», особливого літературного жанру, що вперше внесла його поетеса до української літератури, кілька власне драм, і тільки одя досі невідома поема-казка становить добре знайомий в європейській літературі жанр—«фантастичну драму». Давши до цієї речі підзаголовок, Леся цим ще ускладнила визначення класифікаційно-жанрове «Осіньої казки». Цей твір названо «казкою» і «фантастичною драмою»; казка та фантастика—це майже синоніми; драматичні поеми Лесині всі, будучи власне віршованими темами, є перш за все—поеми, а своєю діалогічною формою—і драми. Отже, формально «Осіня казка» не відрізняється від інших драматичних поем Лесі Українки, а її літературний жанр (відомо, що Леся уважно ставилася завжди до цього завдання) визначено, як фантастичну казку в формі драматичній. Нагадаємо ще, що в Лесі Українки є «казка» серед її поем, з назвою «Велет». (Див. твори, т. III).

Визначивши жанр у творі, перейдемо до розгляду загальних умов творчості авторової над ним. Фантастичну драму «Осіня казка» розпочато на початку 1905 р., закінчено в тому вигляді, що її маємо ми в рукопису, 25 січня того ж року; це датування належить авторові. Останні два

рядки рукопису такі: «Кінець може колись буде.—Тифліс. 25. І. 1905 р.». Ми повинні залишити зараз нерозв'язаним питання про закінченість чи незакінченість цієї фантастичної драми до кінця нашої аналізи цього твору, бо, як побачимо тоді, наведена вище кінцівка самої Лесі Українки може мати двоїсте значення. Нагадаємо тут тільки ще й ті рядки, що їх приписано пізніше рукою чоловіка Лесиною, К. В. Квітки, на першій сторінці її рукопису (див. примітки).

Говорячи далі про можливість генези тематики цієї фантастичної драми, доведеться мати на увазі, що її Леся Українка писала недовго, як це бувало в неї для інших творів; наприклад, драматичну поему «Одержима», на 16 друкованих сторінок, було написано в одну ніч; припущення, що ця поема «Осінньої казки» могла бути нав'язана на Лесю Українку тодішніми політичними подіями в Росії (9-те січня 1905 року), не викликає ґрунтовних заперечень. Ми звернемося і до цього припущення наприкінці статті, після аналізу твору. Припустити, що Леся, при її загостреному відчуття революційних ідей, могла б байдуже пройти мимо революційних подій 1905 р., ледве чи можна.

II.

Перейдемо до аналізу сюжету й композиції «Осінньої казки». Маємо, перш за все, в рукописові драми багато закресленого, виправленого; всі ці варіанти дрібного характеру: заміна одного слова на друге, поправки правописні, зміни для заміни шостистопового ямбу на п'ятистоповий,—подаються у варіантах у примітках в кінці тому. Більші уступи в кілька рядків введено до основного тексту, оскільки Леся Українка ґрунтовно, для друку, драми цієї не виправляла і невідомо, чи знала б вона рядки, закреслені олівцем, чи, як часто бувало в інших рукописах, ввела б їх до друкованого тексту. Позначаємо в тексті такі місця, беручи їх у квадратні дужки. Таких місць небагато: одного разу—13 рядків, другого—19, третього—3, четвертого—5, п'ятого—21, шостого—17, всі—в першій половині III (IV) частини драми. Ще одно технічне зауваження до аналізу. В рукописові нумерація сцен така: I, II, III та IV. Може Леся Українка мала одну з двох «II»

вибрати, а другу відкинути; не маючи змоги цього знати, ми даємо в тексті нумерацію подвійну: I, II, II (III), III (IV).

Дія першої сцени—в темниці. Початок—голос невідомого, що співає пісню, потім довгий монолог в'язня-лицаря, де до певної міри подається ситуація первісна: лицар у полоні, далі голос жінки, що потім зветься служебкою і що закохується в лицаря.

Дія другої сцени—в кімнаті королівського паладу, де живе принцеса. В першій редакції II сцени принцеси ще немає, є тільки пряха, ткаля та швачка. З їх розмови маємо відомості, що теперішня принцеса прийшла до двору короля, як наймичка, сподобалася королеві, він її держить як полонену й наречену.

Дія третьої сцени (цю сцену в рукописові, як ми вже зазначили, нумеровано як і другу. Ред.)—верхівля «Шкляної гори», світлиця з матового скла, з одкритою стелею, видно небо і не видно землі. Світлиця повна світу, кришталю, дорогих металів, тільки холодна. Принцеса в білому убранні, пряде кужіль, нитка обривається, принцеса зриває кужіль і кидає в куток. Далі вся ця друга сцена є монолог, досить довгий, одною принцеси з деякими подіями: двічі гукає голос: «сто п'ятий!», «сто шостий!»—де рахунок лицарів, що лізуть горою до принцеси, закохані в неї, але всі зриваються з гори в діл та гинуть; друга подія—поява голуба з листами до принцеси від короля та його блазня; вона жене геть голуба і знову сідає гаптувати біллу срібний серпанок.

Самий діалог принцеси містить такі мотиви: 1) розчарування, що стала з пастушки принцесою, а щастя все ж немає; 2) признання, що кохає одного лицаря; 3) обурення, нащо гинуть один за одним через неї лицарі, коли їх вона ніколи не кохатиме; 4) лист короля, що прохає її дати згоду на шлюб; 5) лист вільного блазня, що радить їй не виходити за короля, не кидатися в діл до лицарів, а кинутися знов у діл до свинарника: бути тоді вільною; 6) останній монолог принцеси—безнадійний песимізм, бо вона не в силі ні кинутися до свинарника, ні нести кайдани королівські.

Ці три сцени—власне правлять за сюжетову інтродукцію, далі йде частина III (IV), що й займає вже всю драму

до її умовного кінця. Тільки тут, власне, і розгортається сюжет та ідейний зміст драми, що розв'язується нарешті сумнівним кінцем. Перейдемо до короткої характеристики цієї головної сцени в драмі «Осінь казка».

В цій сцені розгортається низка складних та досить розтягнених з художнього та конструктивного боків ситуацій. Службка, що заховала у першій сцені лицаря - в'язня, випускає його, дає йому попоїсти. Він благає її випустити його на волю, але службка малює йому довгу картину змін до часу звільнення, що він цю картину зве байкою та грушми на вербі. Вона йому відповідає на це, що, звільнений, він зараз же попаде до ями; далі йде коротенький діалог, закреслений у рукописові, де службка знущується над лицарем, далі службка доходить до побажання з ним поженитися хоч хвилинку. Він з обуренням відкидає думку про це, говорить про своє бажання тільки одної волі і слушно нагадує слова якогось чарівника-віщуна:

Хто визволиться сам, той буде вільний,
хто визволить кого, в неволю візьме.

Далі йде знов уривок, закреслений в рукописові, гострої сварки лицаря з службкою з їдкими обвинуваченнями одного, але йде хтось чужий, і лицар примушений знову заховатися до свинарника.

Приходить пастух, іде рбзмова його з службкою, що гора до паладу королівського збудована не з кришталю, а з льоду і повинна врешті розтанути. Пастух передбачає:

коли б на гарній кришталевій брилді
не з'їхала з гори у діл принцеса.

В'язень, почувши слово «принцеса», скрикує: «принцеса», пастух де чує і схованка лицаря стає небезпечною. Пастух договорюється до того, що треба вигнати все бидло з свинарника і почистити його. Службка гостро заперечує цьому, але пастух настоює, одчиняє фірточки, виганяє свиней і нападає на слід захованого в свинарні лицаря-в'язня. Лицар тікає, за ним женуться пастух та службка.

Приходить будівничий з робітниками ламати та чистити

свинарник. Тим часом лідар лізе на гору до принцеси. З'являється на даху кришталевого замку принцеса, співає:

Як далеко, як ширіко
видно божий світ!

Л і д а р (на середині гори).

Що се так бренить високо?
Се її привіт?

П р и н ц е с а (завважає його).

Не губи життя даремне,
повертай назад!

Далі знов іде уривок, закреслений в рукописові, де йде розмова принцеси з лідарем, яка кінчається тим, що принцеса кричить:

Я вдруге не стерплю розлуки!
До тебе йду
на волю й на біду!

—кидається з даху і теж скочується в діл.

Лідар і принцеса опиняються долі, їх захищають від служебки та пастуха будівничий з робітниками. Лідар і принцеса ледве живі після скочування в діл. Будівничий та робітники мають намір зруйнувати весь свинарник, а потім і палац королівський на горі, щоб здобути волю. Починається бійка, бидло кидається на людей, люди тікають на гору. Лідар і принцеса, допомагаючи одно одному, підводяться, тоді людська течія юрби ремісників пориває їх за собою на перший виступ гори. Гора заляпана болотом і кров'ю.

Далі йде нарада будівничого й робітників, щоб покликати ще сюди робітників і почати рішучу боротьбу за волю:

Б у д і в н и ч и й. Моя порада ось яка: рубаймо
в горі шаблі, щоб нам стояти твердо
і щоб дістатися на гору. Браття,
орли не дарма гнізда в'ють на горах.
На гору досягнути не легко,
зате з гори зручніше боронитись.

2 м а й с т е р. Гей, до роботи!

3 м а й с т е р.

Гей, до діла, браття!

Л і д а р. Святий цей запал, а проте даремний.

Що з того буде? Ну, на гору зізем—
аж потім прийде влада, може й військо,
і нас примусить зізти знов у діл.

І майстер. Так і послухаєм!

Лидар.

Кажу, примусить.

Коли не силою, то голодом запевне.

Далі йде розмова майстрів та будівничого, розмова бадьора, про перемогу й волю. На кожному щаблі гори ставлять червоні короговки. Принцеса пропонує взяти її червоне покривало, шовком шите, золотом рублене у неволі. На звертання до принцеси молодого хлопця з робітників—«ясновельможна панно» та усмішку на це майстра—принцеса відповідає монологом, де між иншим каже:

**Вся вельможність
лишилась там, і вже вона не ясна,
забруднена, затоптана, забита...
Не так мене діймає біль, як бруд.**

Після недовгої сцени глузувань над принцесою, бувшою задріпанкою, та після слів принцеси: «...поможіть мені зійти на гору, бо ще сама я не зберусь на силі, видимих ран багато й невидимих набралась я, як падала з гори», молодий хлопець подає принцесі руку і далі йде епізод, як лидар просить не кидати його, бо він розбитий, принцеса йому відповідає, що їй в душу вступає нова сила, лидар не радить їй іти на гору, бо вона розтанути може, іде палка суперечка між лидарем та молодим хлопцем, принцеса питає лидаря: «невже тобі неволя не обридла?», лидар відповідає: «ми втомлені», молодий хлопець називає його за це—«недобитку мізерний», принцеса визнає,

**—як тяжко так з коханим розтаватись,
вмовляє його на відвагу, але він відповідає: «було колись!..»**

Після гострої розмови принцеси, лидаря й молодого хлопця, принцеса мовчить, сльози виступають у неї на очах і молодий хлопець говорить тихо, але зважливо: «Ходім!»

Принцеса (до лидаря, з благанням).

Ходімо, любий?

Лидар.

Ні, не піду.

Принцеса (з риданням).

Прощай!

Далі лидар називає її зрадливою, безсоромною, сміється над нею, що вона змінила короля, лидаря на хлопця кучерявого. Принцеса йому на це відповідає, що тепер їй не важко кинути його і прощається з ним словами:

але для мене ти вже вмер. Я друга
сьогодні поховала, може завтра
зустріну ворога. Бувай здоров.
(До хлопця) Ходім! пора! Ти марне час прогав,
дивись, товариші вперед пішли.
Молодий хлопець. Я нажену. (Рубає). Гей, пане будів-
ничий!

Скажіть, ми хутко станем на горі?
Будівничий. Який швидкий! Ні, мбодче, не хутко,
се діло довге, як осіння казка.
Принцеса. Зате скінчиться справжньою весною!
Лидар. Ще після осени зима належить.
Будівничий. Але ж й зими на світі є кінець.

Ось ця закінчена чи незакінчена драма. Зробимо ж коротку оцінку її з боку сюжету й будови. Сюжет, маючи на увазі звичайні для Лесі Українки символічні сюжети її інших драм, тут також символічний. Символ є не те саме, що алегорія, тому спрощенням було б говорити, що тут конче оточення революції 1905 року, що за «королем» стоїть царська влада, що будівничий та його робітники—то представники пролетаріату, а принцеса (з пастушок)—селянство, а лідар—представник шляхетства чи буржуазії; а проте, беручи на увагу, що Леся Українка не могла не відгукнутись на події 1905 року, отже, не буде й перебільшенням визнати, що на тему робітничої революції її могли наштовхнути впливи переживань та настроїв власних 1905 р. Ми вжили зараз свідомо термін *тема*, а не *сюжет*; тему могли справді дати враження від подій революції, але сюжет обрано та розгорнуто романтично, що властиве Лесі Українці в її попередніх та пізніших творах. Романтизмом перш за все віє від самої назви «фантастична драма»; сам термін «фантастична» є вже романтика; типово для романтизму розгорнуто й сюжет «Осінньої казки»: починається драма з складної ситуації таємного переховання лідаря-в'язня якоюсь жінкою; друга ситуація другої сцени першої редакції вся в романтичному тоні: таємний на високій кришталевій горі, куди нікому немає доступу, королівський палац; роман короля з пастушкою, що прийшла найматися, полон та обрання її за наречену. Добою романтизму тїне і від таємності, жорстокості всього цього оточення. Не менше романтичного і в

другій сцені другого варіанту: «видко небо і не видко землі», романтична антитеза—світлиця повна світла, кристалу, дорогих металів, а разом з тим «в ній холодно, неохвітно»; «приндеса в білому убранні, пряде золотий кужіль на срібній коловороті». Нарешті, весь монолог пастушки-приндеси, що складає всю другу сцену другої редакції, де ділковита романтична ламентадія. Самий стиль лексики та синтаксис у приндеси характерно-романтичний: низка закликів, викликів: «обридла ся робота непотрібна!»—«Ха-ха-ха!»—«Боже правий!»—«А певне! Годі»; ще більше емоційних та риторичних запитань: «Навіщо пряти? Хто се буде ткати? Та й нащо ткати?»—«а хто їх носить?»—«Неволою?.. А хто про дарство марив?»—«І нащо йдуть вони? Чого бажають? Моєї волі?..»—«ні за що... ох, неже таки ні за що?..»

Сюжетний розвиток всієї III (IV) сцени весь просякнутий романтизмом. Несподіване закохання служебки в лицаря; низьке оточення брудної свинарні, але страшне й таємниче: 106 лицарів, що, лізучи на гору за приндесою, вмирають; нарешті, вся психологія героя, лицаря-в'язня. Він боровся проти королівської неволі, потім він нещасний в'язень, він виявляє таку кваліть, що зрікається волі, лицарського кохання. Не менше романтичною виставлено в драмі й саму приндесу. Сама доля її, пастушки, що стала приндесою, нареченою короля; її глибоко-романтичне кохання до лицаря; її рішучість в боротьбі за волю,—тут, може, є і щось, не те щоб автобіографічного, але свого, особистого від владі самої поетки?

Ще кілька слів до композиції, до конструкції самої «фантастичної драми». Перша сцена та дві редакції другої сцени—то є ніби експозиція. Сама драма розгортається власне в останній своїй, найбільшій частині: епізод у свинарні, як зв'язка; пригода приходу пастуха, руйнація свинарні, перехід до ситуації боротьби проти гніту королівського, романтичне напруження взаємного кохання приндеси та лицаря, криза кохання, нове кохання та кінцева бадьора думка, що осінь зміниться зимою, а зима кінчиться нарешті колись. Як бачимо, композиція драми не зовсім звичайна. Але де треба пояснити не власним наміром автора, а просто—незакінченістю твору.

III.

Дві ідеї переходять через дю фантастичну драму: одна—індивідуально-романтична, кохання нещасне лицаря та жага справжнього, високого кохання принцеси; друга—соціально-реалістична: гніт королівської сваволі, боротьба проти цього гніту, що так і залишається в драмі нерозв'язаною.

Виразно окреслені постаті маємо в дії фантастичній драмі тільки дві. Це—лицар та принцеса. Лицар, одночасно й в'язень, як казали ми вже,—типовий романтик, закоханий у принцесу, з невиразними мріями про боротьбу за волю; він у драмі переживає гостру драму особисту: відмовляється від свого кохання до принцеси і навіть насміхається над нею та разом з тим, цілком розчарований в усьому житті, відмовляється і від боротьби за волю; романтичний лицар наприкінці драми перетворився в типового інтелігента-індивідуаліста.

Так само не менш романтичною постаттю вивела Леся Українка принцесу. Принцеса відображена виразніше та міцніше від її коханого лицаря; сама доля життєва її—романтично-незвичайна. Перше—пастушка, босоніжка, потім—наймичка, у королівському паладі, нарешті—полонена принцеса та наречена самого короля. Але не радує її ця блискуча доля. Вона не дає згоди на королівське кохання, сидить самотня і смутна в королівській неволі, але не занепадає духом. 106 лицарів вже робили спроби влізти на гору королівського паладу й здобути принцесине кохання, але всі вони впали з високої скляної гори та розбилися на смерть. Є в принцеси єдиний коханий лицар, той, що про нього ми вже говорили. Вона нудьгує за ним, він поривається до неї на гору, але зривається та падає у діл. Тоді вона героїчно першої змоє кидається сама з гори у діл до лицаря, але падає тяжко зранена. Все ж таки її не покидає світла надія на щастя. Разом з робітниками, вона лізе на гору, але її лицар не йде за нею, він повний зневіри та розчарування; її захоплює молодий хлопець з робітників, вона говорить, що для неї лицар «вже вмер», і разом з хлопцем вони йдуть на гору. Тут драма кінчається. Остання фраза драми—слова будівничого: «Але ж й зимі на світі є кінець».

Ми вже наводили кінцівку Лесину, що подано її після тексту драми і що має ніби двоїсте значення. Це слова: «Кінець може колись буде». Одне значення цієї фрази можна віднести до слів будівничого—«зимі на світі є кінець», друге значення її— поза змістом драми—що може колись Леся закінчить цю драму. Всі мотиви говорять за це друге значення.

Залишилося сказати ще кілька слів про місце досі невідомої фантастичної драми «Осінь казка» в творчому шляхові нашої видатної письменниці. Драма, як вже було вказано, хронологічно відноситься до січня 1905 року. Перед «Осіньною казкою» Леся Українка написала 1903 р. «Вавилонський полон», 1904 р. «На руїнах»; до 1905 р. належать «Осінь казка» та «Три хвилини»; дальшу драму—«У катакомбах» писано вже р. 1906. Отже, «Осінь казка» стоїть на творчому шляхові письменниці між драматичною поемою «На руїнах» та діалогом «Три хвилини». «На руїнах», як відомо, має сюжет близький до «Вавилонського полону», а разом ці дві драматичні теми в образах полону ізраїльського символізують полон російською державою нації української. 1903—1904 рр. треба було говорити ще про «полон»; наприкінці січня 1905 року можна було говорити про робітничу революцію; «Осінь казка» якраз цю тематику й подає. Діалог «Три хвилини» також зв'язаний з революційними подіями 1905 р., він символізований в образах великої французької революції. Отже, досі невідома драма «Осінь казка» цілком природно становить перехідний у творчій еволюції Лесі Українки етап від полоненої України до України революційної. До певної міри на це вказують вище наведені рядки поеми:

Вся вельможність

лишилась там і вже вона не ясна,
забруднена, затоптана, забита...

Також характерний для ставлення Лесиного до реакції внутрішньої в самій українській інтелігенції та розчарування її в старих ідеалах—рядок: «Не так мене діймає біль, як бруд». Так само для цієї реакції характерна розмова: «невже тобі неволя не обридла?»—Відповідь: «ми втомлені...» (див. стор. 46). Зазначена вище романтика драми «Осінь казка» такому

розумінню драми не заперечує. В 1903—1906 рр. Леся була виразною представницею українського романтизму. Велика заслуга Лесина полягає ще в тому, що її романтизм був зв'язаний з тодішнім її революційним настроєм і що її «Осінь казка», не зважаючи на незакінченість, а тому й безплановість, є утвір романтизму не занепадного (так званого—«нео-романтизму»), а романтизму революційного.

Б. Якубський.

ОСІННЯ КАЗКА

(Фантастична драма)

I.

Темнида без вікон, без дверей. Лицар-в'язень лежить в кутку на соломі і спить, на нього падає від низької стелі ледве примітний промінець світла, що пробивається крізь малу щілинку в квартирі зроблений для спускання їжі. Здалека, десь зверху, чутно якийсь приглушений простором чи товщею стін голос, що співає пісню.

Г о л о с. Ой, де мій коханий юнак оборонець?

Ой, де забарився?

Я ж так виглядаю, я ж так припадаю до ясних віконець!

Чи вмер він, чи так зажурився?

Навік зажурився і втратив надію

До мене дістатись?

На мить ми зустрілись, навік розлучились! і я не наслідую

Про нього людей запитатись...

(Голос затихає і в ту хвилину лицар прокидається).

В'язень - лицар. Знов голос той, чи сонна мрія?

Моя потіха і мої тортури!

Де, звідки голос той мені лунає?

Чого він прагне? І чого він просить?

Що я вчинити маю? Що я можу?

Ой, що я можу в цій глухій темниці?

Об слизькі стіни битись головою,

додолю впасти з розпачу і туги

і землю гризти, як голодна миш,

або застигнути з німого жалю,
холодним стати, наче гад темничний,
сліпим, байдужим до всього на світі...
От що я можу, більш нічого, справді,
хоч би весь світ... то де ж той світ? чи є він?
Тут темно, тихо, глухо і самотно!..
Хоч би кайдани, щоб дзвонили гучно,
щоб тишу розбивали! Хоч би кат
прийшов сюди мене на муки брати,
нехай би ся темниця освітилась
вогнем тортур і ожила від крику!

О, страднику великий Прометею,
тобі я заздрю! Бо в твоїй темниці
було склепіння—весь намет небесний,
а стіни—гори, діл—широке море.
Гучна, простора, осяйна в'язниця!
Твій кат—орел, твій деспот—громовержець.
На кожний крик твій озивалась слава
потрійною луною... Ні, Зевес
не був тираном низьким, він почесно
карав своїх сперечників великих,
а може руки ті, до громів звиклі,
не вміли ганьби кидати й неслави
на голови побитих ворогів.

О, наш король, пігмей сліпорожденний,
безсилець боязкий, уміє зручно
неславою і ганьбою боротись.
Знав, проклятий, як покарати мене!
В той день, як він мене сюди закинув,
в той самий день він підписав декрет,
що він касує і тортури, й страту
в своїй державі—низький лицемір!
Нехай он на тортурх тіло рвало,
я був би радий,—може лютий біль
примусив би забути про темницю
і видобув би крик такий з грудей,
що мури затремтіли б і розпались!..
Ох, як би я охоче йшов на страту!

Юрба шуміла б, наче океан,
і розступалася б передо мною,
даючи путь величності страждання,
і в тую мить, як голова моя,
здійнята високо рукою ката,
промовила б до всіх кровавим словом,
тиран мій зблід би, він почув би вирок,
народній вирок: ганьба кровопивцям!
Але тепер спокій панує в краю,
як і в темниці. Людська кров мовчить
і не волає до небес про помсту,
а тихо ржавіє у млявих жилах...

(Чутно тихий стук і шерепотіння над стелею. Тонесенька
смужка світла зникає, настає повна тьма).

Ой, що се? Світло згасло! Ніч настала?
Чого ж так раптом? Певне їжу спустять. (Жде).
Ні, не спускають... Лихо! Закладають
останній просвітло! Живцем ховають!

(Кричить).

Не хочу! змилюйтесь! Ой, краще вбийте,
одразу вбийте! Мертвого ховайте,
ви, вельюди! Ой, пробі!

(Раптом смужка світла знов з'являється, ширша, ніж перше,
і якийсь приглушений голос шепоче раптово).

Г о л о с.

Цитьте, цитьте!

Мовчіть, на Бога! Пропаде рятунок!
В'язень (тише). Рятунок?.. Щастя! Зоре! Ти прийшла,
ти зглянулась на муки? Ти згадала
мене бездольного?..

Г о л о с.

Благаю, цитьте!

Все пропаде і ми обоє згинем.

Ні пари з уст.

(Мовчання. Через який час вгорі в стелі неначе ляди відхи-
ляється і сніп світла падає звідти в темницю. Осліплений
незвичайним світлом, в'язень закриває очі руками, тим часом
з гори спускається шнурова драбина і по ній згазить додола
в темницю жінка і закриває за собою ляди. У жінки коло

пояса потайний лихтар, в'язка ключів і невеличкий клунок. Ставши на діл, жінка закриває лихтар так, що знов настає темрява).

В'язень. Знов темрява? Я сам?

Жінка. Ні, зараз засвічу, я прислухаюсь...

В'язень. Дозволь мені хоч глянути на тебе!

Дозволь мені поцілувати набожно
край одіжі твоєї!

Жінка. Ні, мій пане,
служебці сям честь не личить.

В'язень. Як?

Ти не принцеса?

Жінка. Ні, я помивачка.

Я тут служу на кухні. Се ж над вами
моя комірчина.

В'язень. А хто ж се так співав,
мені здавалось, просто надо мною?

Служебка. То, прошу пана, я...

В'язень. Ти? неможливо!

Де ж ти могла пісень таких навчитись?

Служебка. Я чую, як принцеса їх співає.

В'язень. Принцеса? Де ж вона?

Служебка. Пробачте, пане,
тепер балакати немає часу,
як лізти, то вже лізти, бо дедалі
за мною оглянуться.

В'язень. Як то лізти?

Куди?

Служебка. Та, прошу пана, по драбині.

В'язень. А далі що?

Служебка. Та вже там буде видно,
аби з темниці вибратись.

В'язень. То правда!

Аби з темниці вибратись—а там
хоч і на смерть. Одважна ратівнице,
прости мене, що я так мало шани
і дяки склав тобі. Служниця ти,
але душа твоя шляхетна.

Служебка.

Швидко, пане...

(Вийма з клунка якесь шмаття).

От шмаття перебрatись вам за старця,
все буде ліпше, ніж тюремне рам'я,
той може хто побачить—не пізнає,
подумає, що старець. Але краще,
якби ніхто нігде вас не побачив.

В'язень (одягаючись, спинився).

Ніхто нігде? Хіба я йду на той світ?

Служебка. Ой, пане, поспішіться!

В'язень.

Добре, добре!

(Одягається).

Куди ж я йду?.. Однаково! Хоч в пекло,
аби з темниці геть. Веди-ж! На волю!

(Служниця лізе вгору і присвічує лхтарем в'язневі, що лізе слідом за нею. Перед тим, як одхилити ляду, вона закриває лхтар, прислухається, далі одхиляє трошки ляду, придивляється в шпарку і раптом вискакує, зовсім одчинивши ляду в свою комірку. В'язень поспішає за нею. Драбина падає додолу. Ляда безгучно зачиняється).

II.

Кімната в королівському дворці, на вежі, де живе принцеса. У загратовані вікна вриваються молоді парослі дикого винограду. В кімнаті багато предивних тепличних квіток; скрізь розставлені і розкладені прилади до жіночих робіт; кросна, п'яльця, прялки, кужілки і т. и.; по стінах і по столах музичні інструменти: гуслі, цимбали, бубни, бандури, багато різних. В барвах убрання хатнього переважає біле й червоне.

В неладі хатньому почувається якась бурлива нетерплячка. Три дівчини сидять за роботою, одна пряде, друга тче, третя шие.

Пряха. Щось довго вже не йде принцеса наша.

Ткаля. Ще, значить, не скінчилися турніри, принцеса ж мусить бути до кінця, щоб найгіднішого надгородити своїм вінцем.

Швачка. Велика честь лицарству!
Колишня босоніжка, посполита,
і стану подлого і роду незначного,
судити має гідності лицарські.

Пряха. Колишня босоніжка—то дарма,
зато тепер а—найясніша панна
і дама серця нашого владаря.

Швачка. Ох, теє серце знало «дам» чимало,
ще й не таких! Не перша й не остатня!

Ткаля. Ні, не кажи, таких ще не було.
Не перший рік живе вона між нами,
кохання королівське все росте,
але вона байдужа й гордовита,
не як принцеса вже, а як богиня.

Швачка. От вередує над старим, бо знає,
що більше візьме той, хто дорожиться.

Ткаля. Мені здається, що вона нічого
не хоче взяти, бо якби хотіла,
то хто ж їй не дає хоч і сьогодні
зробитись королевою?

Швачка. Кажі!

Вона вже певне має щось на думці.

Ткаля. А я її зовсім не розумію.

Прийшла сюди найматись на роботу,
король узяв як панну до палат,
за царедворку до своєї жінки,
і шанував і працею не мучив
і винайшов забутий герб якийсь,
немов би то вона така шляхетна
ще з діда-прадіда — чого ж їй ще?
Ні, мало. Вмерла наша королева,
Король не встиг жалоби доносити,
а вже посватався до неї...

Швачка. Ну,

се може так вона пускає чутку!

Либонь не справа сватався, а зліва.

Ткаля. Ні, се вже я таки напевне знаю.

II (III).

Верхівля «шкляної гори». Світлиця з матового скла, з одкритою стелею, так що видко багато неба і зовсім не видко землі. В світлиці все осяйне, з кришталю, самоцвітів або дорогих металів, тільки в ній якось холодно, неохвотно. Принцеса в білому убранні сидить і пряде золотий кужіль на срібній коловоротді, нитка хутко обривається, принцеса зриває кужіль і кидає в куток.

Принцеса. Обридла ся робота непотрібна!

Навіщо прясти? Хто се буде ткати?

Та й нащо ткати? Он їх, цілі стоси

тканин, мережанок та гаптування,

а хто їх носить?.. Ха, ха, ха! Аж смішно,

як марила колись я день і ніч

принцесою зробитись чепурною,

багатою і гордою такою,

щоб навіть приступить ніхто не смів.

Ну, от принцесою пастушка стала

вже так що неприступною.

Голос (десь далеко внизу). Сто п'ятий!

Принцеса. Сто п'ятий фатівник упав додолу...

Ох, як то страшно лізти на сю гору

стрімку, слизьку, сліпуче-осяйну

і падати додолу... Скільки гине

одважних через мене... Що я їм?

З них кожний може раз мене побачив,

а може тільки чув про безталанну,

заручену неволею з тираном.

Неволею?.. А хто про царство марив?..

Хто зна, якби я в день своїх заручин

не стріла лидаря й не покохала,

і не навчилася від нього й вкупі з ним
непавидіть всесвітнього тирана,
я може-б королевою була
щасливою і гордою і—злою,
такою, як і той мій наречений.
Але тепер...

Голос (знизу). Сто шостий!

Принцеса.

Боже правий!

І нащо йдуть вони? Чого бажають?

Моєї волі? Ой, либонь неволі!

Мене ж саму з них кожен хоче взяти,
а я не хочу нічиєю бути.

(Через стіну світлиці перелітає голуб, сідає принцесі на плече і випускає з дзьоба їй на коліна листа. Принцеса читає):

«Принцесо, час покинути химери!
Волим тобі пробачити ласкаво
поводіння зрадливе й недоречне
і нашою дружиною назвати
і королевою вінчати привселюдно,
якщо покаєшся й попросиш пільги,
на знак того пославши нам обручку
з сим голубом.

Король, твій наречений».

Принцеса (мне і кидає листа, проганяє з плеча голуба і жене його хусточкою).

Геть, безсоромна птице! Не любові,
насилъству служиш ти, змінивши вдачу!

(Голуб в'ється круг неї і буркоче, коли ж принцеса вдарила його по крилі, з-під крила випав ще маленький папірець.

Принцеса нахилиється, бере папірець і читає):

«Моя принцесо, пишна босоніжко,
згадай той час, як ти гусята пасла,
качалася з дівчатками з гори,
брела одважно через всі калюжі,
таж виліз на свою блискучу хижку
і з кручі кришталевої скотися,
але не в той бік, що зовуть «лицарським»,

а тільки в той бік, що зовуть «свинарським»,
там не розіб'яшся—минає болого.
Нехай тебе не лицарі там стрінуть,
а... все одно, зате ти будеш вільна,
хоч і брудненька трошки.

Вірний блазень».

(Приндеса задумується).

«Згадай той час, як ти гусята пасла»...
Шкода, той час не вернеться ніколи...
До черевичків звикла босоніжка,
та ще й до золотих, до королівських...
Та й як після помостів кришталевих
знов звикнути бродити по калюжах?
«Свинарський бік»—фе, що за бридка назва?!
Мій вірний блазню, кепські в тебе жарти!
І з ким же се я стрінутись там маю?
Невже з безрогими?... А певне! Годі!
Не хочу я і думати про се!
Лети собі, пташино!

(Махає на голуба, той летить і щезає в просторі).

«Будеш вільна,
хоч і брудненька трошки»... Білі шати,
мені тепер ви стали за кайдани,
бо не одважусь я вас покаляти
ні за що... Ох, невже таки ні за що?
Знав, мій тиране, як мене скувати!

(Сідає гаптувати біллю срібний серпанок).

III (IV).

Чималий хлів з скількома загородками для всякого товару, до нього прибудовані стані й обори. Чутно ржання, рев, мекання і т. и. На передньому плані дві закути для свиней, між ними вузький прохід, де складено зілля і всяку годівлю та начиння для годівлі товару. В хліві досить темно, тільки де-не-де крізь малі просвіти прорізується сонячне проміння знадвору, а через те сутінь по кутках здається зовсім чорною, так що в ній ледве видко, як ворухаться безрогі.

Служебка (увиходить малою фірткою з сусідньої загородки в прохід межі закутами).

Ну, де ти тут? Виходь! Принесла страву!

Лицар-в'язень (виходить з темного кутка і стає під проміння).

Ох, не до страви вже! Пусти на волю.

Служебка. Який швидкий! На волю! Та-но краще не дуже-то на проміння вилазь, бо вийде хто, побачить,—лихо буде.

Лицар. Та доки вже ховатись по кутках?

І доки ти мене гнітити будеш?

Служебка. Та випущу, як прийде слухний час.

Адже тепер я вже не помивачка,
я дозорчиня над всіма хлівами,
а трохи згодом ключницею буду,
а там, дивись, окóманшею стану,
а звідти й до палацу недалеко,
в няньки либонь до царенят дістанусь.

Не вік старому королеві жити,
умре-ж він кодинебудь, а тоді
мій вихованець королевич певне
тебе помилює, щоб няньці догодить.

Лицар. Та що се ти мені байки плетеш,

на глум здіймаєш чи смієшся в вічі?
Нема нігде нічого, а вона
якогось дуба смаленого править,
та обідає груші на вербі!

Служебк а. Не люблю, то не слухай. От журба!
Піду собі. Однак не маю часу.

(Записавшись, повертається, щоб іти).

Лицар (хапає її за руку).
Ні, стій! Ти мусиш відповісти зараз,
навіщо ти мене сюди замкнула?

Служебк а. Куди ж би мала я тебе подіти?
Адже ж тебе старе й мале пізнає,
як тільки вздрить. Бунтівника такого
хто б не пізнав? Ось тільки виydi, зараз
назад в підземну яму попадешся.

Лицар. Ох, там не гірше!

Служебк а. Ба! Як жаль—вернись.

Лицар. Смієшся ти. [Як смієш насміхатись
над лицарем?]

Служебк а. Цілую руді, пане,
і падаю до ніжок, красна дяка,
що ясний пан дозволили мені,
служебці подлій, витягнути пана
з гнилої ями за шляхетні вушка,
та ще й тепер волять з своєї ласки
приймати з рук від репаної хлопки
мужицьку страву. Кланяюсь низенько!

(Глумливо кланяється).

Лицар. Мовчи! Не смійсь і не бреши! Гордую
тобою я не тим, що хлопка ти,
а тим, що на послугах розгубила
сумління й честь.] Куди тепер поділись
твої облесливі, маснії речі?
Поки мене сюди не заманила,
була ти добра, хоч клади до рани,
а як замкнула от у сей свининець,
то стала як перекупка лайлива.

Служебка. Не доки-ж панькатись мені з тобою!

Усе тобі не влад, і те не влад.

«Заманила в сей свининець», куди-ж
по твоєму тебе подіти мала?

Лицар. Та хоч-би в стайню.

Служебка. Бач, що гиря хоче!

Лицар. Чи то для мене завелика честь?

Служебка. Честь чи не честь—тобі до стайні зась,
у стайні видно, і щодня виводять
поїти коней, сам король приходить
не раз до коней.

Лицар. Ну, до овечок,
чи до рогатого товару, все чистіше.

Служебка. Який чистюк! Та відчепись, причепа!
З темниці витягла, та ще якоїсь волі
від мене хочеш. Кольки чи хориби,
стогноти хочеш, чи якого лиха?
Джуми, холери?..

Лицар. Та стули ж ти губу!
Кажі мені по-людськи, що тобі
від мене треба? Нащо рятувала
мене з темниці, щоб держати тут?

Служебка. Цур дурня й масла грудка!

Лицар. Ні, кажи,
хіба тобі не все одно, де буду
я мучитись: в темниці, чи в хліві?

Служебка. Та вже ж не все одно!

Лицар. Чому?

Служебка. Ото!

Немов не розуміє!

Лицар. Слово честі
не розумію.

Служебка (підходить і бере його за рукав).

Ти ж таки подумай,
то був-би там, а се ж ти тут, зо мною,
хоч крадькома, та все ж поженитись
нам можна хоч хвилинку.

Лицар. Нам—з тобою?

Служебка. Чого ж тобі так дивно? Я давно
накинула на тебе оком. Тямиш
той день, як на заручини король
усе лицарство скликав?

Лицар. Ох, той день!..

Служебка. Ну, я тоді в палатах помагала
послугачам, та й вгледіла тебе.
Ти все щось говорив там за простолюд,
обстоював, щоб дати волю всім.
Ще я собі подумала в ту пору:
«ото але! Король пастушку свата,
а лицар розпинається за хлопів,—
чому б мені, служебці-помивачці
не стати панею?» Та вже скажи,
як прийде час, що будеш ти на волі,
і над маєтками своїми запануєш,
невже ти не подякуєш мені?
невже забудеш?

Лицар. Ох, забути трудно...

Скажу тобі поправді, не забуду
і все віддам, аби зійшла з очей.

Служебка. Зійшла з очей? Така від тебе дяка?!
Бодай би не зійшов ти з цього місця!

Лицар. Клени, клени, бери собі заплату
за ту твою послугу осоружну.
Мені темниця очі засліпила,
мені неволя розум потьмарила,
що я тобі піддався на підмову.
Що я забув те мудре віще слово,
як чарівник-віщун колись казав:
«хто визволиться сам, той буде вільний,
хто визволить кого, в неволю візьме».
Речення се мені здавалось темним,
тепер я глузд його аж надто тямлю.
[Хто визволить, той вимагає дяки,
а для людей нема маліше дару,
як воленька чужа. Дитину рідну
ховають батько-мати і за теє]

бажають послуху—неволі, значить;
спізнаються по волі молодята
і вже присяги прагнуть—знов неволі...

Служебка. А ти ж би як хотів? Звести з ума
та й кинути? Ти мудрий, «без присяги»
де кожний захотів би!

Лицар. Що ти знаєш?
От я і без присяги й без любови,
а звязаний з тобою.

Служебка. Любий мій! (Хоче його обняти).

Лицар (відступає). Ой, не спішись мене в хомут
гнуздати!

Доволі з тебе, що твоє тавро
носитиму на лобі до загину,
бо я того до віку не забуду,
що я не визволив себе з темниці
і не загинув там, а як баран
дав вивести себе, невідь куди і нащо.]
Аж надто!

Голос (знадвору). Хто там є?

Служебка (до лицаря тихо). Мовчи! (Голосно) Се я
прийшла дати їсти свиням. (Тихо до лицаря)

Лізь туди,
в закуту, не ворущся, а як часом
хто стане приглядатись, то ти хрокни,
подумають—безрога.

Лицар. Ти здуріла?

Служебка (пхає його в закуту, він падає туди через
низьку загороду, в ту хвилину фіртка з загородки від-
чиняється, увиходить пастух).

Пастух. Чого ти тут з безрогими воюєш?

Служебка. Коли ж урагові такі прокляті,—
як вирвуться, не заженеш ніяк.

Пастух. Та хочеться ж і їм на погулянку.

Оце сьогодні випущу все бидло,
нехай провіється. Пустити й вас, свинчата?

Служебка. Куди пустити? Хто ж їх випускає?
Пождав би ти вже краще до весни.

Пастух. А чим же не весна тепер? Поглянь,
як сонце світить над безлистим гаєм,
от-от, неначе вискочать бруньки,
я навіть на прогалині фіялку
одну знайшов і «гусячі лапки».

[Ще трохи, то й «шкляна гора» розтане.

Служебка. Шкляна гора розтане? Схаменись!
Вона ж не з льоду, з чистого кришталю.]

Пастух. А хто її вгадає, люди кажуть,
що якби добре сонечко пригріло,
то все б таки хоч трошечки підтала,
там, кажуть, є й з крижиною кришталіна.
Вона ж таки будована, не справжня,
і будівничі величезні гроші
побрали на будівлю. Хто ж повірить,
щоб так-таки ні крихотки й не вкрали.
Сама ж таки подумай, що дешевше,
лід чи кришталі?

Служебка. Та відомо, що лід!

Пастух. Ото ж то й є! Ну, як просвітить сонце
крізь той кришталі, прогріє глибоченько,
як попливуть там потайні потоки,
та як посує той кришталі, мов крига,
завалить нам усі хліви і стайні,
обори та свининці. То-то буде!

Служебка. І що там буде? Ніби зроду сонце
на неї не світило?

Пастух. Та не так!

Вона збудована вже в возовицю,
в холодні ночі, та в студені роси,
а там пішли дощі, пороша, вітер.
Яке те сонце? А тепер, гляди,
коли б на гарній кришталевій брилці
не з'їхала з гори у діл принцеса.

В'язень-лицар. Принцеса!

Пастух.

Що се?

Служебка.

То луна!

Пастух.

Луна?

Луна в свининці? Дивно, дуже дивно...
(Тихше). Ти чула? Їх вже кількасот розбилося
об мармуровий поміст, ослизнувшись
на кришталевій кручі, все лицарство
було хоробре, цвіт країни... шкода!
Там, де «лицарський бік», найгірша круча.
Тут, на «свинарським» не така, та, звісно,
лицарство брудами гордує... Ну, шкода...
[А звідси б легше вилізти на шпиль
аж до принцеси, до її в'язниці.]

Лицар. В'язниці!

Пастух. Знов луна?.. Е, ні, небого,
се щось непевне... Я таки чував
щось стороною. (Дивиться служебці в очі).

Служебка. Брехні, поговір!]

Служебка. Яка весна? Чи світ навспак поверне?

Пастух. Побачимо. Та вже, сказати правду,
погода там погодою, а то
звеліли ще й для того вигнать бидло,
щоб скрізь почистити.

Служебка. Тут чисто й так.

Пастух. Не знаю, люд навколо нарікає,
що від хлівів розходиться зараза,
що дихати не можна, що вода
затхнула в криницях і джерелах,
бо всі ж вони почерез хлів течуть.
До короля що-день приходять скарги
(ти знаєш, люди стали непокірні),
а вкупі з тим і чутки, що в хлівах,
по темних закутках не трудно заховатись
тим лицарям, що не бояться бруду.
Ну, от король і наказав почистить
хоч так, про людське око, та помацать
по всіх кутках гарненько.

Служебка. Я не дам
годованих свиней вигонить звідси,
так вся годівля марне пропаде,

покинуть їсти, як почують волю.

Не дам ні за що.

Пастух. Так тебе й спитають!
Свининець твій однаково не встоїть;
король тут хоче збудувать шпиталь,
щоб всіх людей загодити, а разом
шпиталь той буде й за турму служити.
Турма для божевільних! Добра штука!
Се вигадав один учений лікар
і написав про те грубезну книгу,
а наш король йому дав нагороду
і вже тепер новий наказ готує,
кого вважати треба божевільним,
хто має справо на шпиталь довічний!»
Отож, як вижену твоїх свинчат,
то вже не вернуться назад, а просто
на другий фільварок переведу їх.
Я вже казав підпаскам відмикати
обори й стайні. Чуєш рев і галас?
Ну, відступись, я відчиню й сей хлів.

(Іде до воріт і хоче відчинити замок, служебка кидається за ним, хапає за руки і не дає відмикати, борикається).

Служебка. Не дам, не дам!

Пастух. Та відчепись, бідо!

(Штовхає непомалу і відпихає далеко від себе. Відчиняє ворота. Світло вривається раптом у хлів, скрізь робиться видно, тільки в найдальших закутках застається сутінь. Пастух одчиняє фірточку з обох закут в прохід, що веде до воріт. Деякі свині кидаються прожогом в ворота, інші збиваються купами по кутках, інші крутяться на місці, мов замотиличені, в проході. Пастух виганяє їх і розганяє, щоб не товпились, потім іде по кутках і виганяє звідти лівних, що залагли по сажках. Лидар-в'язень, побачивши, що пастух наближається до нього, ховається в темний кут, але пастух торкає його палицею, лидар видає невизначний гук, щось середнє між людським криком і звірячим, потім зривається і раптом біжить до брами. Служниця заступає йому дорогу, він відпихає її і біжить далі).

Пастух. Ой, що се? Хто се? Стій!

ужебка (люто). Держи! Лови! (Кидається в ворота
слідом за лицарем).

Будівничий (увиходить). Ну, що ламати? Звідки
починати?

Гей, хлопці!

(Юрба робітників і помічників будівничого увиходить).

Пастух. Та пожди! Ось тут халепа.

Тут вирвався якийсь бурлака-волоцюга...

Будівничий (коло воріт).

Се чи не той, що там на гору лізе?

Пастух. Він, він! Той самий!

Будівничий. А то що за баба
там репетує? Гляньте, хлопці, гляньте!

(Робітники товпляться коло воріт і сміються).

Служебка (гукає; приходить юрба підпасків. До підпасків):
Хлоп'ята, слухайте, полізьте вгору,
зловіте он того, що лізе.

Будівничий. Схаменись!

Того ж не ловлять, хто на гору лізе.

Адже у вас такий закон і звичай:

лежачих бить, таких, що вже ввірвались,

а поки лізуть вгору, хай там лізуть.

Ламайте, хлопці, стіну, щоб видніше.

(Робітники ломами й сокирами ламають стіну, вона незабаром падає. Відкривається вид на скляну гору. Видно, як лицар дереться вгору, чепляючись за кришталеві виступи гори. Незабаром на даху кришталевого замку показується принцеса).

Принцеса. Як далеко, як широко
видно божий світ!

Лицар (на середині гори).

Що се так бренить високо?

Се її привіт?

Принцеса (завважає його).

Не губи життя даремне,

повертай назад!

Лицар. Що життя мені тюремне?

Я йому не рад.

Принцеса. Але ж тут, пожалься Боже,
знову жде тюрма!

Лицар. Умовляння не допоможе, —
воріття нема.

Принцеса. Та поглянь, он сонце гоже,
згинула зима,
хутко згине все вороже...

(В сю хвилину налітає порив холодного вітру, лицар прищулюється в западині гори).

Принцеса. Згину я сама! (В розпачі сплескує руками.
З високости чутно ячання лебедів і крик диких гусей, що летять у вирій довгими ключами. Принцеса здіймає до них руки):

Гуси, гуси, лебедята,
возьміте нас на крилята,
понесіте світ за очі,
на полудня, геть з півночі!

(Гуси й лебеді відповідають жалібним криком; здіймається більший вітер, насуває біла хмара, сонце ховається і починається метелиця. Птиці зникають в білому хаосі).

Лицар. Ой лихо! дубнуть, мліють руки!..

(Пускає руки й скочується з гори в діл).

Принцеса. Я вдруге не стерплю розлуки!

До тебе йду
на волю й на біду!

(Кидається з даху і теж скочується в діл).

Вся юрба (в долині, будівничі робітники, пастух, служебка і підпаски, що досі напружено ждали кінця сцени).

Ох!....

Служебка. Що, розбились?

1 робітник. Принцеса мертва.

Служебка. Слава тобі, Боже!

А він? живий?

Будівничий (що стоїть близько біля тих, що впали).

Вони обоє дишуть.

Пастух (до підпасків).

Несіть їх до шпиталю! (Підпаски хотять взяти лицаря

і приядесу, будівничий киває рукою своїм, ті оточують його і впалих).

Будівничий. Ні, стривайте,
я знаю добре всі ті переходи:
тюрма, шпиталь, а потім знов тюрма,
і так до віку. Хлопці, не даваймо!
Доволі з нас тих тюрем і шпиталів.

(Махає рукою і, здвигнувши плечима, йде собі геть. Пастух, служебка з підпасками наступають, будівничий і робітники одбиваються; спершу боряться голими руками, потім ідуть в діло палиці, кілки й каміння).

Лицар (слабим голосом).

Не бийтесь марне... Ми однак помрем...

1 робітник. То ми тепер не так за вас б'ємось,
як за самих себе.

2 робітник. Еге ж, обридло
хліви, шпиталі й тюрми будувати.

3 робітник. А потім руйнувати.

4 робітник. Щоб ізнову
те саме будувати.

5 робітник. І на кого?
нарешті ж на самих себе!

Лицар. Даремна,
даремна боротьба...

Будівничий. Хоч би хотіли,
нема вже воріття. Ти сам те бачиш.

(Підпаски подолані відступають і здалека кидають грудками та паличчам, не дуже влучно).

Служебка. Я побіжу до короля на скаргу!

(Іде; з нею йде частина підпасків).

1 робітник. З Богом, Парасю!

Будівничий (до робітника-підлітка). Ну, а ти біжи
та ще кликни товаришів на поміч:
[нехай там розішлють гонців по краю,
щоб знали всі, яка сутужна справа.
Бігай!]

(Хлопедь іде, але зараз вертається наляканий).

Хлопедь. Ой, пане майстре! Способу немає

пройти через хліви. Там дозорчиня
казала підпаскам все бидло завернути.
Біжить назад вся гурма без ладу—
поламані ж тепер всі загородки—
то й суне так котре куди попало.
Попереду кнури та бугаї,
та жеребці, та барани з цапами,
я ледве втік... стоптали б... розірвали б...
Ой, пане майстре!

(Чутно несвідцький рев, тріщання останніх загородок, гукання підпасків).

Ой, біжать, біжать!

(Хлопець кидається на гору і стає на виступ).
(Стіна, що відділяє свининець від решти хлівів, тріщить.
Бидло сперлося перед вузькою фірткою, що веде з обори
в свининець і от-от має прорватись в неї).

Будівничий. Панове-браття, треба щось робити.
Адже як весь товар сюди сунé,
то стопче враз і нас і їх.

(Показує на лицаря і принцесу).

Принцеса (слабким голосом). На Бога,
не дайте згинуту в сьому болоті!
Така ганебна смерть...

(Силкується встати). Ой, допоможіть!

Лицар (теж хоче встати).

Ой, допоможіть!

І робітник. Ну, вже сами вставайте.

Нам не до помочі. Видима смерть страшна.

(Лицар і принцеса, помагають одно одному, підводяться. В сю хвилину юрба ремісників пориває їх за собою і раптова людська течія виносить їх на перший виступ гори. Тим часом бидло випірає фіртку і частину перегородки і вривається на передній план. Хто з людей не встиг вихопитись на гору, або ослизнувся, деручись, той попадає на роги і під ноги бидлові і конає, стоптаний в болоті. Рев бидла, лемент і стогін стоптаних, крик і вигукування тих, що на горі, зливаються в дикий гомін. Підніжжя кришталевої гори заляпано болотом і крив'ю).

Будівничий (до майстрів, що гуртами ліпляться по
уступах гори).

Панове-браття, треба щось почати.

1 майстер. Що ж, лізьмо вгору.

2 майстер. Ну, а далі що?

1 майстер. Там буде видно.

Принцеса. Там неволя, браття,
я знаю те.

1 майстер. Неволя самотній,
а вкупі буде воля.

3 майстер. Ні, не так,
без помічі загинемо всі й вкупі.
Нам треба по товаришів послати.

4 майстер. Кого? Чи не тебе?

3 майстер. Хоч би й мене!

Скільки голосів (гукають).

Куди ти? Божевільний! Стій! вернись!

Будівничий. Моя порада ось яка: рубаймо
в горі щаблі, щоб нам стояти твердо
і щоб дістатися на гору. Браття,
орли не дарма гнізда в'ють на горах.
На гору досягнути нелегко,
зате з гори зручніше боронитись.

2 майстер. Гей, до роботи!

3 майстер. Гей, до діла, браття!

Лицар (з найнижчого уступа скелі).

Святий цей запал, а проте даремний.

Що з того буде? Ну, на гору зізем —
аж потім прийде влада, може й військо
і нас примусить зійти знов у діл.

1 майстер. Так і послухаєм!

Лицар. Кажу: примусить.

Коли не силою, то голодом запевне.

1 майстер. В нас є харчі.

Лицар. Надовго ж їх нам стане?

1 майстер. На пару день, поки прибуде поміч.

Лицар. Де ж візьметься та поміч?

1 майстер. Бійся Бога!

Та що ж се ми за сироти нещасні?
Чей єсть у нас товариші вірненькі,
чей озовуться — на братерський поклик,
чей не дадуть нам пропадати марне!
Хто зна, чи посланець до них дістався...
і хто тоді про нас подасть їм звістку?

Будівничий. Хто звістку дасть? Пищалі семип'ядні,
гук боротьби й червоні корогови.
Товариші! в кого жупан червоний,
чи хустка, чи сляка-така платина,
до палиці чіпляй, то буде прапор.
На кожному щаблі, що ми проб'єм,
застромлюймо червону короговку,
то будуть наші корогви красіти,
то буде наше товариство знати,
де наша воля крив'ю зашарилась
і де потрібна їх братерська поміч.

(Майстри виймають сокири з-за поясів і починають рубати
сходи на гору. Де-хто дере свою червону одіжку і роздає то-
варишам на прапорці).

Принцеса. Візьміть моє червоне покривало,
не день, не два його я шовком шила,
а золотом рубила у неволі,
співаючи невільницькі пісні,
чекаючи просвітлої години.
Тепер час — пора покрасуватись
мережанці.

Будівничий. Як на вершечку станем,
застромимо твій дар.

Молодий хлопець (рубаючи). Як на вершечку
станем,

застромимо наш цеховий значок,
на диво людям, а собі на славу!

І майстер. Ова! та ж ми його не маєм тут!
Молод. хлопець. Не довго й вишити новий.

Принцеса. А хто ж тут
з вас вишивати вміє?

Молод. хлопець. Хоч би й ви,
ясновельможна панно!
1 майстер. Бач, як гречно
пастушку величаєш!
Принцеса. Годі, люди,
і шана, й посміх не до речі справді
принцесі-босоніжці. Вся вельможність
лишилась там (показує в діл) і вже вона не ясна,
забруднена, затоптана, забита.
Колись вгорі вона ясніла пишно,
та не на радість ні собі, ні людям.
Збудовано для неї ділу гору,
але за те я прийняла покуту,
страшну покуту. Хто не був високо,
той зроду не збагне, як страшно впасти,
і хто не звик до чистоти кришталю,
не тямить, як то тяжко забруднитись.
Не так мене діймає біль, як бруд...

Молодий хлопець (до 1 майстра).

Що хочеш говори, а жаль мені
принцесу-босоніжку.

1 майстер. Звісно, — краля,
то ти й розкис.

Молодий хлопець. Ні, знаєш, тут не те,
а справді в неї доля надзвичайна... (Задумується).

1 майстер. От чорт надав задріпанку-принцесу,
замість роботи хлопці тільки слинять!

(Молодий хлопець стрепенувся і почав завзято рубати гору).

Молодий хлопець. Я ще й тебе в роботі переважу!
Та не прогнівайся, що не для тебе
й не для таких, як ти, проб'ю дорогу.

1 майстер. А то для кого? Чи не для принцеси?

Молодий хлопець. А хоч би й так?

1 майстер. На що вона здалася?

Молодий хлопець. Щоб вишила нам цеховий
значок.

До принцеси). Чи згода?

Принцеса. Вже ж, молодче, згода щира.
У мене там, у замковій світлиці
Мережанок багато срібно-зlatih
і прядива й серпанків,—хоч на вибір,
хоч з голови мальованку майстерну
вам вишию на цеховий значок.
Не дарма ж я сиділа там на вищі,
майстерниця зробилася з пастушки.
Але тепер, коли я вам потрібна,
то допоможіть мені зійти на гору,
бо ще сама я не зберусь на силі,
видимих ран багато й невидимих
набралась я, як падала з гори.

(Молодий хлопець спускається і подає принцесі руку).

Лицар. Ти йдеш? Ти кидаєш мене?
Молодий хлопець. Лицарю,
ніхто ж вам не боронить з нами йти.

Лицар. Розбитий я.
Принцеса. І я розбита, любий,
але нова вступає в душу сила,
одвага в серці будиться, як гляню
на се нове життя, нову роботу.
Як ожила ся мертва, ся холодна
моя гора — в'язниця! Глянь! поглянь!
Як мак цвітуть червоні корогови!
веселки тріскають із-під сокир!
Як весело!

Лицар. Недовго веселитись,
либонь заплакати прийдеться хутко.

Молодий хлопець. Тоді й заплачемо, коли
прийдеться,

а поки-що не гаймося, ходім!

Лицар. Я не піду і вам йти не ражу.
Подумайте, в яку ви путь йдете?
Ви ж не могли товару подолати,
а що ж то буде, як надійде військо?
Адже король того не подарує,

що ви йому всю гору покопали,
покинули замовлену роботу,
до іншої взялися самовільно.
Молодий хлопець. На це вже дасть відповідь
будівничий
і товариство.

Лицар. Але я чував,
що ся гора й сама розтати може,
бо в неї, кажуть, підмурівок з льоду.

Принцеса. Коли ж вона розтане?

Лицар. Та весною.

Принцеса. Але ж ти бачиш сам, тепера осінь!

Молодий хлопець. Ми швидче дорубаємось до
льоду,

коли він є, ніж ти весни діждешся.

Як дорубаємось, тоді й побачим,

що нам робити, чи рубати далі,

чи ждять весни.

Лицар. Тоді вже буде пізно.

Одкритий лід і в-осени розтане,

гора впаде і всіх завалить нас.

Молодий хлопець. А що ж по твоєму чинити
маєм?

Іти туди, безрогим на поталу?

Лицар. Ні, сісти тут, на першому уступі —

адже безпечно, бидло не дістане —

і ждати. Не до віку ж буде нелад.

Он гляньте, підпаски з собаками ідуть,

щоб дати лад, полагодити стойла

і все позаганяти.

Молодий хлопець. Знов назад!

Знов буде бруд і погань і зараза!

Лицар. Воно ж провітрилося трохи за сей час,

а може згодом ці хліви зруйнують.

Адже й хотіли... Може я се винен,

що діла до кінця не довели.

Спочатку я, а потім ви, панове,

все діло зопсували.

1 майстер. Оттакої!

Ми «діло зопсували»! Ну, лицарю,
я жалую, що не віддав тебе
тій бабищі. Як-раз була б з вас пара!

П р и н ц е с а (тремтячим голосом до лицаря).
Та що ж се ти? Чого ж тепер ти хочеш?
Невже тобі неволя не обридла?

Л и ц а р. Обридла, тим-то я її боюся
і втретє вже на неї не поважусь
знов сміливим та необачним вчинком.
Я думаю, що й наш король не звір,
що й він калік не зважиться карати.
І ти, і я, розбиті ми обоє.

Навіщо ми йому? він нас простить.

П р и н ц е с а. А їх, майстрів?

Л и ц а р. Їх? може й їх простить...

(Зовсім тихо, засоромлено, але дивлячись принцесі з благанням в вічі):

А зрештою... що нам до їх за діло?...

Ми втомлені...

М о л о д и й х л о п е ц ь. Так пропадай же сам!
І нам тепер нема до тебе діла,
недобитку мізерний! Радий будь,
що в нас, майстрів, лежачого не б'ють,
а то б я перший...

(Плює й одвертається; до принцеси):

Що ж? ходім на гору!

П р и н ц е с а. Стривай, хвилину! Ти не знаєш, хлопче,
як тяжко так з коханим розтаватись.

(До лицаря). Мій лицарю, мій друже, що з тобою?

Невже душа твоя зламалась, вмерло серце?

Де речі запальні, де та одвага,

що ними ти очарував мене?

Греміло слово, мов потік весняний,

мов божий грім з небес...

Л и ц а р (сумно).

Було колись!..

Принцеса. Світила думка, наче блискавиця,
немов зоря досвітня у темниці
горіла гордо так...

Лицар. Було колись!..

Принцеса. Одвага в серці жевріла, мов племінь,
їй не страшні були ні гори-кручі,
ні урвиська-яри...

Лицар. Було колись!..
не вернеться... Я втомлений навіки.

Молодий хлопець. Ти втомлений? З якої ж то
роботи?

Лицар. Ох, без роботи томляться ще гірше.
Не знаєш, хлопче, як неволя томить!

Принцеса. Я знаю, друже, але й те я знаю,
що крила знов на волі виростають
у соколів приборканих.

Лицар. Шкода!

Або не сокіл я, або спалила
мені неволя крила, тільки чую,
душею чую — їм не відрости.

Принцеса. Але ж недавно ще вони махнули
так широко!

Лицар. То був порив остатній,
він показав, що крил моїх нема,
що то була якась мана, облуда,
немов я чув їх в себе за плечима.
І... слухай... я признаюсь... не одвага
мене на гору несла... розпач, люба.
Мені здавалось, — воріття немає,
хоч добре тямив, що нема й рятунку.

Принцеса. Ні, ні, неправда, ти на себе клеєш.
Тоді ти так не думав, а тепер
тебе чорнить зрадлива пам'ять.

Лицар. Може...

однаково... Та вір мені, тепер
я втомлений навіки. Той порив
порвав мені востатнє ржаву душу,
її неволя ржею так посіла,

а що порвало — героїзм чи розпач,
сама ти зваж.

(Принцеса мовчить, і сльози виступають у неї на очах).

Молодий хлопець (тихо, але зважливо). Ходім!

Принцеса (до лицаря, з благанням). Ходімо, любий?

Лицар. Ні, не піду.

Принцеса (з риданням). Прощай! (Повертається йти;
хлопець бере її за руку).

Лицар (з раптовою безсилою злобою). А, ти, зрадлива!

Ти, безсоромна! Женихів міняєш,
мов рукавички! Був король, був лицар, —

раніше певне був пастух чи конюх, —

тепера хто? Той хлопець кучерявий?

Віншую, пане майстре! не надовго!

Молодий хлопець (здіймаючи уламок кришталю):

Біг-ме, не втерплю, голову розкрою!

Принцеса (утримує його за руку).

Стривай, лежачого не б'ють. Лицарю,

я дякую тобі за стидкі речі, —

тепер мені тебе не трудно кинуть.

Ти певне знов здоровим, дужим станеш,

але для мене ти вже вмер. Я друга

сьогодня поховала, може завтра

зустріну ворога. Бувай здоров.

(До хлопця). Ходім! Пора! Ти марне час прогаяв,

дивись, товариші вперед пішли.

Молодий хлопець. Я нажену. (Рубає). Гей, пане
будівничий!

Скажіть, ми хутко станем на горі?

Будівничий. Який швидкий! Ні, молодче, не хутко,
се діло довге, як осіння казка.

Принцеса. Зате скінчиться справжньою весною!

Лицар (понуро, сидячи нерухомо на низькому уступі).

Ще після осени зима належить.

Будівничий. Але ж й зимі на світі є кінець.

Кінець може колись буде.

Тифліс. 25. I, 1905 р.

ТРИ ХВИЛИНИ

ТРИ ХВИЛИНИ.

Діалог «Три хвилини» написано року 1905-го, себто в період, коли лірика Лесі Українки в значній мірі була вичерпана, і письменниця рішуче стала на шлях драматичної творчості. Дослідники знаходять нахил до неї ще в віршах і поемах 90-х років (наприклад в «Однім слові»), але найширше розгорнулася вона в перші роки ХХ віку. Проміжні жанри—діалоги, драматичні поеми, драматичні етюди, нарешті, власне драми з'являлись одна за одною до самої смерті Лесі Українки, що незадовго перед тим досягла високої майстерности драматичної композиції.

«Три хвилини», як і деякі інші драматичні твори («Одержима», «Бояриня»), було написано досить швидко й порівнюючи легко. Загальний контур, очевидно, відразу оформлено, і в чернетці немає слідів будь-яких ґрунтовних змін. Здебільша—де шукання вдатнішого слова, міцніше збудованої, тугіше стягненої фрази. Низка вставок, частково внесених до друкованого тексту, частково закреслених тут же, або викинутих, можливо при переписуванні набіло перед тим, як одіслати рукопис до редакції «Нової Громади», та інші зміни цікаві при вивченні історії тексту, робили віршовий рядок чіткішим, уточнювали окремі словесні сполучення, але не вносили нічого по суті нового ні до образів дієвих осіб, ні до стилю й композиції твору, ні до його ідеологічного наповнення.

Діалог «Три хвилини» належить до мало помітних творів Лесі Українки. Дослідники її творчості звичайно або лише згадують, або коротко переказують його сюжет. Річ у тому, що Лесю Українку почали науково вивчати ще зовсім недавно і навіть деяких більшого значення творів ще як слід не оцінено.

Дія розгортається в епоху Великої Французької Революції. Перед нами ідейна сутичка жирондиста й монтаньяра спочатку в клубі, а потім у в'язниці. Невелика сцена «У клубі» виставляє їх суперечку без усякої приготовки ex abrupto. Вони сперечаються з першого рядка діалогу. Це перечить словам А. В. Ніковського, справедливим що-до більшості, але не до всіх драматичних творів Лесі Українки. «Отже ж у Лесі Українки», писав він, «ніколи не береться контраст готовий, але вона доходить до нього тонким розвитком думки»¹.

Послухай, громадянине, ти знаєш
я, монтаньяр, ненавижу тебе
і всі твої великопанські мрії...

.....
Ви Цезаря свого не пощадили,
аби на титул Брутів заслужити.
О, ті Брути! Се-ж і є те кодіо,
з якого Цезарі виходять потім!
Хто хоче быть республіканцем добрим,
хай гострить меч на Брута що-найперше.

Відповідаючи на ці слова монтаньяра, жирондист, між иншим, говорить:

Кров Цезаря проливши, Брут обмив
усе болото цезарських триумфів.
Не думав він про се, меча здіймавши,

і на запитання монтаньяра: «А то й не знав би?» відповідає: «Може-б і не знав».

Друга сцена—«У тюрмі Консьєржері», куди жирондист потрапив через донос монтаньяра, і де останній за в'язничого. Жирондист, присуджений до страти, сперечається з монтаньяром, чи вмирає ідея разом з тілом, чи переживає його й існує довіку. Пригадуючи наведені вище слова жирондиста («Кров Цезаря» і т. д.), монтаньяр не хоче допустити його страти й тим зробити його в очах народу мучеником за ідею. Він вмовляє жирондиста й допомагає йому тікати за кордон.

Нарешті третя сцена—«На еміграції». Три роки прожив жирондист у Швайцарії, спочатку не страчуючи зв'язку з

---

¹ Андрій Ніковський. Екзотичність сюжету і драматизм у творах Лесі Українки.—Літерат.-Наук. Вісник, т. LXIV, 1913, жовтень-грудень, стор. 70.

Францією й одержуючи листи від друзів. Але незабаром він став відчувати себе ділком одірваним від рідного краю; саме в цьому стані змальовано його на початку третьої сцени:

Гнітить мене твоя краса, чужино!
Занадто гарне ти, моє вигнання!
Занадто вільна ти, моя в'язнице!
І тужу я до стін Консьєржері,
до тих понурих свідків героїзму,
товаришів високих дум і вчинків...

Він не може більш витримати, і, ризикуючи знову потрапити до в'язниці, або прямо на гільйотину, рушає до Франції.

Історичні п'єси є звичайно або драматизація значних історичних подій, або побутові картини епохи. Але є й інші форми використання історичного матеріалу. Він часто не є самоцінний, а його введено для здійснення якоїсь іншої мети. Автор не має наміру відтворити дух епохи; крізь картину далеких часів ясно проступає яканебудь близька йому політична, філософська, моральна ідея, яканебудь особисті класові або загально-людські переживання. Не завжди цензурні умови викликають таке маскування, іноді це художня маніра, що в основі її звичайно полягає діла низка як чисто-особистих, так і соціальних ознак письменника.

Більшість дослідників погоджується на тому, що драматичні твори Лесі Українки, які переносять нас до різних країн і епох—не історичні по суті. Ще М. Євшан писав, що «Її переважно античні й чужі теми, особливо в останні роки, не відчувували від України; вглиблюючись в душу старинного грека чи гебрея, вона думала про Україну, серцем була при нас, писала навіть про наш час і наші обставини»¹. Таку ж думку провадить в своїй книжці про Лесю Українку М. К. Зеров. «Правда, вона старалася не помилятися проти колориту місця й часу, наводила справки, переглядала відповідні матеріали, щоб не допуститися явних недоречностей та анахронізмів, але далі цих «негативних» заходів, можна думати, вона не йшла. Її не цікавило відтворення пережитої доби... Археологізм уяви був Лесі Українці чужий, як і

---

¹ М. Євшан. Леся Українка.—«Літер.-Науков. Вісник», т. LXIV, 1913, жовтень-грудень, стор. 51.

справжній екзотизм з його виключним замилюванням до інакшого, далекого, в корені одмінного... Йі вавилоняни й єгиптяни мають сучасну психологію, а Йі американські пуші, середньовічна Іспанія, Рим і Єгипет—то тільки більш-менш прозорі псевдоніми Йі рідного краю. Справжнім «патосом» Йі творчости було розв'язування загально-людських проблем і вічних колізій, найулюбленішою Йі сферою—був світ ідей»¹.

І в «Трьох хвилинах» теж не видно, щоб автор змагався відтворити характерні сцени з епохи Великої Французької Революції; переживання жирондиста, відірваного з своєї доброї волі від громадського життя рідної країни, на нашу думку, є центральні в цьому творі Лесі Українки. Той факт, що власне жирондист є центральна постать діалогу, підкреслений в такий спосіб.

Підзаголовок «діалог» не зовсім точний². Тільки дві перші сцени в клубі та в тюрмі є діалог.

Третя сцена складається так: більшу її частину заповнює монолог жирондиста, потім іде коротка розмова його з «жінкою», нарешті з'являється син «жінки» Конрад, який згоджується одвести жирондиста до Франції. В дій сцені немає монтаньяра, що дуже показово для всього твору. Той факт, що монтаньяр виступає лише у перших двох сценах, а третя—остання—має переживання жирондиста, зовсім перебудовує твір в уяві читачевій, викриваючи його основну тему й головну дієву особу. Після читання третьої сцени стає ясно, що центр ваги «Трьох хвилин» не сутічка монтаньяра й жирондиста сама по собі, не їхня суперечка про Брута й Цезаря, про те чи живе ідея вічно і т. ін., а переживання жирондиста на чужині, себто третя сцена. І як що в такий початковій драматичній формі може бути герой, то це безперечно жирондист, а не монтаньяр.

Але переживання жирондиста зовсім не характерні саме

---

¹ М. З е р о в. Леся Українка. Критично-біографічний нарис. К. 1924, стор. 53. Див. також М. Д р а й - Х м а р а. Леся Українка. Життя й творчість. К. 1926, стор. 113.

² В чернетці рукопису підзаголовку нема. Чи його вставила в чистовий рукопис сама Леся Українка, чи редакція,—невідомо.

для Франції кінця XVIII століття, — вони можливі скрізь і завжди. Якби навіть було з'ясовано, що Леся Українка вчиталася змальований в «Трьох хвилинах» факт із мемуарів якогонебудь сучасника Великої Французької Революції, то це ніяк не вплинуло б на сказане вище. Адже ж мова йде не про виникнення замислу, не про історію твору, а про його конструкцію. Можливо, що за стимул для зародження замислу послужили особисті переживання Лесі Українки, коли їй надокучила краса чужих країн, і вона всією своєю істотою поривалася до рідного краю, а потім шляхом низки складних асоціацій вона прикріпила їх до Франції XVIII століття. Можливо, що думаючи й читаючи про Французьку Революцію, вона уявляла собі психологічне становище жирондиста-емігранта¹. Можливо, підставою замислу були певні явища сучасного їй українського громадського життя. Це нам невідомо. Але так чи інакше виникли й утворились «Три хвилини», а усталення твору, як закінченої конструкції, не в його «історизмові», а в «психологізмові»².

Чи були в протиставленні монтаньяра та жирондиста якінебудь натики на сучасні Лесі Українці ухили українського суспільства? З цілої низки інших її драматичних творів спокусливо зробити висновок, що були. Проте ми не маємо абсолютно ніяких фактичних даних, що на підставі їх було б можливо розв'язати це питання. А. Музичка пише: «Боротьба, яка почалася поміж УСДРП і Спілкою (УСДС), тією соціал-демократичною «Жирондою» та «Горою», як теж незгоди між більшовиками та меншовиками в РСДРП, визвали з-під Лесиного пера діалог «Три хвилини». Ми знаємо, як Леся ґрунтовно студіювала всі явища, як вона підходила до них з наукового боку. Мабуть бачачи початки революції в Росії 1905 р., вона пильно студіює першу французьку революцію, а рівночасно її здоров'я таке, що не дозволяє їй брати участі у боротьбі, й Леся часто мусить виїздити на чужину. Це переживання та згадана вище боротьба викликають

---

¹ Це зовсім не визначає того, на чьому боці симпатії авторові. Гадаю, що для Лесі Українки були ближче ідейні позиції монтаньяра.

² Терміни умовні й не досить удатні.

у неї цей діалог»¹. Таке тлумачення ясне, якщо дослідник має загальну тенденцію зробити Лесю Українку одною із керівниць «Спілки»², але цілком вільне й непереконуюче.

Відсутність побутових дрібниць і абстрактність, схематичність дієвих осіб підкреслює «психологізм», а не «історизм» «Трьох хвилин». Якщо герой відомої п'єси Леоніда Андрєєва є людина взагалі, то у Лесі Українки ми зустрічаємось з Монтаньяром і Жирондистом без ніяких індивідуальних рис. Вони не мають імен, ми не знаємо їх віку, зовнішнього вигляду, зодягу, тощо., жодні авторські ремарки не говорять про це. Абстрактність монтаньяра й жирондиста ще більш рельєфно сприймається через те, що про другорядних осіб, які з'являються на останніх двох сторінках, нам все ж дещо відомо: про «жінку» (теж без імення) ми знаємо, що вона «старенька», а про сина П Конрада,—що він «молодий хлопець у швайцарському гірському вбранні». Цікаво, що спочатку в рукописові не було навіть першої ремарки («Натовп людей, промови, гамір» і т. ін.), але потім Лесі Українці, очевидно, здалося, що сцена дуже абстрактна, й вона внесла декілька слів про місце вчинку. Але ми знаходимо в рукописові й протилежне. Так в другій сцені, повідомляючи жирондиста про страту Лявуазьє, монтаньяр дає йому бюлетень.

Монтаньяр. Як хутко люди відстають од віку
без добродійства преси! Ось дивись,
вчорашній бюлетень.

(Подає довгий листок в прилозі до газети).

Жирондист (читає, шукаючи по альфаб.)

Ляфарж, Лягран...

немож... неправда... Ох! Лявуазьє!..

Уривка з бюлетенем немає, як відомо, в друкованому тексті. Автору була непотрібна ця побутова подробиця епохи. (Див. наприкінці цього тому в «Примітках»).

Це все показує, що до «Трьох хвилин» не можна пристосувати слів А. В. Ніковського про драми Лесі Українки:

---

¹ А. Музичка. Леся Українка. Її життя, громадська діяльність і поетична творчість. Одеса, 1925, стор. 45.

² Про це дивись О. Гермайзе. Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. І. Київ, 1926, стор. 280-282.

«Письменник в загальних і основних рисах малюючи тогочасне життя відповідно і в згоді з нашими сучасними знаннями й думками про нього, тільки додає подробиць, щоб утворити тло реального остільки, оскільки воно відповідає нашій уяві»¹. Саме цих подробиць, що утворюють колорит епохи, зовсім нема в даному творі.

Багаті різноманітними психологічними переживаннями, гострим і логічним розвитком головної думки драматичні твори Лесі Українки, за винятком двох-трьох п'єс останнього періоду («Лісова пісня», «Камінний господар»), мало сценічні, позбавлені зовнішньої дії. Найбільш виявляється це в такій примітивній драматичній формі, як діалог. Статичність є одна з особливостей його. Натурально, що в «Трьох хвилинах» (ще більш «В дому роботи, в країні неволі») діяння, вчинки лише мінімально супроводжують слова й репліки. Монтаньяр і жирондист більш говорять, сперечаються, ані ж діють.

Проте статичність почасти викупається «яскравою загостреністю діалогу»², що його майстерністю Леся Українка володіла досконально. Часто здається, що думку вичерпано, але суперечник подає репліку й знов летіть блискача, напружена мова монтаньяра або жирондиста. Автор робить це так натурально і разом з тим так рішуче, що читач і не помічає, як логічна переконуюча сила промови монтаньяра примушує жирондиста втікати за кордон.

«Словесний турнір» (Зеров) можна збудувати різними способами. Так, наприклад, О. Уайльд, щоб здійснити його, використовує сполучення дотепних сліведь, каламбурів і т. ін. «Високій» драмі Лесі Українки чужі такі засоби. Вона будує діалог шляхом ораторської промови. На ораторську промову орієнтовано й високу лексику, що майже скрізь заповнює «Три хвилини» й цілком відповідає самій темі діалогу.

І. Ямпільський.

---

¹ А. Ніковський, *ibid.*, стор. 62.

² М. Зеров, *ibid.*, стор. 47.

ТРИ ХВИЛИНИ.

I.

У КЛУБІ.

Натовп людей, промови, гамір. Одна пара, Монтаньяр і Жирондист, у палкій суперечці одбивається від гурту і кінчає на одшибі почату розмову.

Монтаньяр. Послухай, громадянине, ти знаєш,
я, монтаньяр, ненавижу тебе
і всі твої великопанські мрії.

Жирондист. Великопанські?

Монтаньяр. Вже ж, великопанські!

Зреклися ви титулів, привілеїв
і хартій паперових лиш на те,
щоб хартії неписані дістати
на привілей посвітачами бути,
героями для всіх віків потомних.
Ви Цезаря свого не пощадили,
аби на титул Брутів заслужити.
О, тії Брути! Се ж і є те кодро,
з якого Цезарі виходять потім!
Хто хоче бути республіканцем добрим,
хай гострить меч на Брута що-найперше.

Жирондист. А Цезарям своїм хай б'є чолом,
бо тії дозволяють всім, хто хоче,
на голову, посвячену тріумфом,
болотом кидать, жартами масними,—
все стерпить голова, аби жива.

Монтаньяр (дивиться на голову Жирондиста).
А нежива стерпіти може й більше.

II.

У ТЮРМІ КОНСЬЄРЖЕРІ.

Жи́рондист (увиходить у свою камеру і, спиняючись на порозі, звертається до товаришів, що на коридорі).

До завтраго, товариші! Запевне,
побачимось...

Жи́рондистка (з коридора). На ешафоті може!

Монта́ньяр (тепер він тюремник).

Невільно розмовляти, громадяни!

Вже спати час. Позамикаю всіх.

(Всі розходяться. Жи́рондист зачинає в своїй камері двері від коридора. Чутно, як Монта́ньяр замикає їх на ключ. Жи́рондист сідає читати. Який час тиша, далі бренькіт ключа в замку, відчиняються двері, увиходить Монта́ньяр).

Монта́ньяр. Добри́вечір, мій Бруте!

Жи́рондист.

Що вам треба,

мій пане?

Монта́ньяр. Се чому так титулуєш?

Жи́рондист. Бо «громадянин» недоречний титул: шпиг і тюремник пан тепер над нами, та до громади з ним ми не пристанем, то й назви «громадянин» не дамо.

Навіщо тебе зайве лицемірство?

Монта́ньяр. Як так, то й так. Негречність я продаю тому, хто завтра йде на ешафот.

Жи́рондист (міниться на лиці, але промовляє спокійним голосом).

Я завтра йду? Ти се напевне знаєш?

Монта́ньяр. Так, напевнісінько.

Жи́рондист.

Лиши мене,

я мушу листи написати.

Монтаньяр. До друзів?
Так всі ж вони, ті друзі, незабаром
тобі у слід підуть—чи варт писати?
Я б не трудився.

Жирондист. Я писати буду
до незнайомих друзів. Я лишу
свій заповіт нащадкам по ідеї.

Монтаньяр. Даремна праця.

Жирондист. Ти, як нищий кат,
хотів би знищити не тільки тіло,
а й розум, виточив би вкупі з кров'ю
мою ідею!

Монтаньяр. Якби так без крові
я з тебе виточити міг ідею,
то кров і тіло хай би пожили.

Жирондист. Таке життя було б од смерті гірше.
Але не діждеш ти, бо за ідею
ми всі готові вмерти, як один.

Монтаньяр. Та чи вона за вас готова жити?

Жирондист. Ідея вічна.

Монтаньяр. Як і ваше тіло,
ні більш, ні менш.

Жирондист. Та що се ти говориш?

Монтаньяр. Вкажи мені ідею, що жила
хоч трохи довш, ніж покоління людське?

Жирондист. А християнство?

Монтаньяр. Скільки поколінь,
то стільки й християнств було на світі,
коли не більше. Не зогнив ще хрест
після розп'ятих, як уже в ідею
гнилизна кинулась і ті «церкви»,
мов плями цвілі на сирій будові
повстали на громаді християнській.
Проказою взялася Візантія,
і Рим живим мерцем одразу став
і заразив собою всі народи.

Жирондист. Але ж бо не в церквах жила ідея,

а в людях тих, замучених героях,
що так одважно йшли на муки й смерть...

Монтаньяр. А за ними вкупі йшла на смерть ідея.

Бо, сам скажи, в кому ж було їй жити?

Жирондист. В нащадках тих героїв.

Монтаньяр.

Ті нащадки

вже не були героями сами,
вони були панами, вояками,
рабами і попами, ну, чим хочеш,
і християнство стало панувати,
вбивати і служити, і дурити.

Воно з людьми жило, з людьми й мінилось,
аж поки стало тим, чим є тепер.

Як думаєш, сё ж може бути, що з тіла
апостола Петра зросло колись

те дерево, з якого трон вигідний
для папи римського майстрі зробили?

Що більше вічне—тіло чи ідея?

Таку й твоєму тілу вічність дасть
пречиста діва наша гільйотина.

От перше голова з плечей впаде
і в кошику опиниться низенько,
а кров із жил напоїть ту травичку,
що проросла навколо ешафоту,
а решта крові піде вкупі з тілом
в землі перебувати всякі зміни
такого ж вічного життя, як те,
що випало на долю християнству,
та випаде й твоїй ідеї вічній.

Ви всі зогнити маєте, мій пане.

Жирондист. Коли се так, то вже ж не тільки ми,
а й славні переможці монтаньяри.

Монтаньяр. Запевне так! А тільки в тому річ,
хто перший зогнє, а хто останній,
чий світ раніше згине.

Жирондист. Як то—світ?

Монтаньяр. Невже ж ти не додумався до того,
що кожний мізок має власний світ?

Що жирондист живе на іншому світі,
ніж монтаньяр? Що ми будуєм різне,
і на твоїй підвалині не може
те встояти, що встоїть на моїй?
І хоч ні ти, ні я того не знаєм,
кому й чому підвалини послужать,
та кепський був би з мене будівничий,
якби я не хотів міцніше класти
і в праці переважити тебе.

Жирондист. Навіщо?

Монтаньяр. А на те, щоб сказати:
я найсильніший, поки я живу,
і через те я житиму найдовше.
«Ти довголітній будеш на землі»—
от де правдива вища надгорода
народам, партіям та й одиницям.

Жирондист (через хвилю задуми, сумно).
Як здаю про ту нещасну землю,
злочинами порослу, злилу кров'ю,
то мимохіть слова в душі зринають:
ні, наше царство не від сього світу!

Монтаньяр. А, в добрий час! От знов велике чудо
пречистої мадонни гільйотини!

Се жирондист перед лицем її
культ Розуму зміняв на культ містичний.
«Як чорт зостарівся,—в ченці пішов»,
говорить наша приказка французька.
Що ж, як роздумати, воно й практично:
сей світ чи сяк, чи так пропав для тебе,
то варто хоч «того» запобігати,
хоч він, на жаль, проблематичний трошки.
Хто знає, може й сам Лявуазьє
забув науку всю для «отчєнаша»
в останній час.

Жирондист. Лявуазьє умер?!

Монтаньяр. Авже ж, на ешафоті, як годиться.

Жирондист. Не вірю! Се неправда! Се занадто
злочин великий—навіть і для вас!

Монтаньяр. Вже ж сам я бачив голову його
в руках в багряноперстого Самсона.

Жирондист. Нещасна Франціє!
(Затуляє обличчя руками).

Монтаньяр. В чім тут нещастя,
коли ти віруєш в ідею вічну?

Хіба ж не все одно, в котору скриню
з кісток та м'яса перейде ідея—
тож їй не першина мінять домівку.

Чи зветься скриня та Лявуазьє,
чи там який Дюпен або Лера?

Ото, не мав би я чого журитись!

Жирондист. Іди ти геть від мене, сатано!

Не труй мені хоч сих годин останніх!

Коли не тямить ти, що для ідеї
людина геніяльна є той фокус,
в який збирається її проміння,
розсіяне по частках межі нами,
то що ж ти тямить?

Монтаньяр. Тямлю з сеї мови,
що певне добрий фокусник з ідеї
далеко кращий, ніж промовець з тебе.
І що ж, скажи, як знищити той фокус,
то може так навік розпорошитись
на часточки ота ідея вічна,
що потім і ложками не збереш?

(Жирондист понуро мовчить і демонстративно розгортає
книжку, ніби збирається читати).

Монтаньяр (не вважає на те, тільки приступається
ближче і говорить трохи іншим тоном).

Сказати правду, якби я так думав,
а ще до того почував себе
котримсь із фокусів таких—запевне,
всі жирондисти фокуси ідеї!—
то я б не дав на частки розточитись
своєму божищу за-для тріумфу
бездушної якоїсь гільйотини.
Я б сам собі метою став, з'єднавши

в єдиний культ пошану до ідеї
і до своєї власної особи.

Жирондист (не дивлячись, неохоче).

І що ж би ти зробив?

Монтаньяр.

Ось подивися,

я на відповідь фокус покажу.

(Раптом дістає з кишені шнур і накидає петлю на Жирондиста, той зривається, зляканий несподіванкою. Монтаньяр сміється).

Та не лякайся! Було б іще дурніше
завісити тебе, ані ж тобі
любити гільйотину більш за шнур.
Се я тебе навчити хочу штучки,
що зветься «утіканкою»,—дивись!

(Витягає з кишені пилку).

Ось пилочка, як ниточка тоненька,
а там в вікні залізні грубі ґрати.

Ну, хто кого перегризе?

(Підходить до вікна і швидко пиляє ґрати).

Чи ба!

Де тонко, там не рветься! От так фокус!

(Виймає ґрати геть).

Тепер дивись: тут ти, тут шнур, тут гак,
а тут вікно. Шнур зачепи на гак,
сам на вікно і вниз по шнуру гайда!
Була тюрма з тобою? Раз, два, три!—
і вже тюрма без тебе—розумієш?
Се фокус легкий. Я мудріші вмію.

Жирондист (дивився німий від здивування на всю оруду.

Далі мов од сну прокидається).

Я розумію: справді се вже фокус
мучительства найтоншого. Тюремник
показує засудженому волю...

Так, легкий фокус,—зветься «кіт і миш».

(З огидою одвертається).

Монтаньяр (сміється).

Ну, та й догадливі сі жирондисти!

Невже ти думаєш, що монтаньяр
не вміє й поступить без гільйотини,
чи без її почесної родини
при боротьбі супроти вас?

Жирондист (холодно). Не тямлю,
до чого ти се кажеш.

Монтаньяр. Пригадай
ту лекцію, що я колись від тебе
у клубі записав. Дивись сюди! (Показує, розгор-
нувши, свою книжку з нотатками).

Жирондист (читає вголос):
«Кров Цезаря проливши, Брут обмив
усе болото цезарських тріумфів».
Так що?

Монтаньяр (нетерпляче). Кого карає гільйотина,
то перше розум одбере! Се ж ясно:
я думаю, що й з Брута все болото
обмила кров, пролита при Філіппах,
а то б либонь вже не така чистенька
фігура ся в історії була.

Я думаю, що з ласки гільйотини
madame Ролян ще попаде в пречисті,
незгірш від тих Лукрецій та Віргіній,
що теж хто зна чим за життя були.

Я думаю, що досить монтаньяри
трудились, обмиваючи всі бруди
на жирондистах. Зрозумів тепер?

Жирондист. Я зрозумів, що все таки страшна вам
ідея наша, бо вона воскресне
з крові, як фенікс з полум'я, і сили,
нової сили набере з крові
посвячених їй мучеників. Бачу,
хотів би ти, щоб я ідею зрадив,
покинувши товаришів, прийнявши
рятунок з рук нечистих, а тоді
ти міг би, вихваляючись, казати:
такі ж вони й усі, ті жирондисти!
Так ні, не дам тобі я сеї втіхи!

Раз тільки зійде сонце надо мною,
щоб глянути, як в пурпур благородний
кров жирондиста зміниться для шати
ідеї вічної!

Монтаньяр. Скажи мені,
яку ідею скриня та ховала,
що звалась за життя Люї Капет?
Либонь ніякої? Чому ж тепер
імення се дива справдешні творить
в Вандеї та в Бретані? Не в ідеї,
мій пане, сила, а в самій крові,
у пурпурі, мовляв ти, благороднім.
Здерн порфіру з Цезаря—він раптом
звичайним, голим чоловіком стане;
накинй порфіру крови на Бурбона,
і не один повірить, що то Цезар,
та й власного ще пурпуру додасть
йому на шату. Кров, се так як пара,
що в літню спеку повстає з землі,
здіймається високо аж до неба
і звідти падає дощем на землю,
щоб знову парою здійнятись в небо;
і так би цілий рік ішли дощі,
якби ніколи вітру не бувало.
Мені здається, що кривава пара
занадто вже над нашим краєм згускла
і час би вже тій хмарі розірватись
та дати просвіток, бо сей потік
червоних хвиль ось-ось поняти може
і нашу Гору.

Жирондист (іронічно). Се було б найгірше!
Такий спасенний Арарат втопити!
Коли до сього треба ще долити
потік кривавий, то не жаль мені
на те своєї крови. Сподіваюсь,
що власне ти в моїй крові заллещешся.

Монтаньяр. Яка ж користь від того для ідеї?

Жирондист. А що тобі? Не віриш ти в ідею.

Монтаньяр. Не вірю я, а ти? Либонь тепера
ти лекцію від мене перейняв.
Так слухай же: я справді ні на мить
не вірю, щоб ідея поборолала
живую людську силу; зогниє
ідея ваша вічна ще раніше,
ніж кров твоя втопить мене здолає.
Наш підмурівок буде все ж міцніший,
недарма зветься він Горою. Сила
вродить повинна силу, а примари
примарами зостануться. Се я
так думаю, і вже через те саме
тобі так думати зовсім не личить.
Ти мусиш думати, що вже вас обмаль
зосталося—ідеї оборонців,
вас, фокусів одвічного проміння;
і щоб не дати промінню розточитись
у порожнечі світовій, ти мусиш
перш над усе життя свого глядіти.
Подумай, що колиб Лявуазьє
втік позавчора за кордон? Сьогодні
вже б може світ багатшим став на світло.
Тепера жди «до другого пришествя»,
поки природа знов збудує скриньку
таку, як був отой Лявуазьє.
Хто зна, чи наші правнуки діждуться!
Хіба Лявуазьє не мав би права
академічним завітчатись лавром
і ще хоч раз, ну, просто хоч на те,
щоб глянути на себе у свічадо.
Який в тім глузд, що голову його,
начиння геніяльне, кат Самсон
«до коша» кинув, як шпурля редактор
бездарний твір якогось там писаки?
Навіщо се? Щоб невіглас прийдешній
побожно промовляв «Лявуазьє!»
В той час, як сам Лявуазьє вже стане
таким, що й здумати про нього бридко.

Отак і ти заляжеш перегноєм
в землі французькій з тим, щоб відродилась
колись ідея вічна жирондистів
для невідомих, може ще й негідних,
нащадків ваших, ні, скоріше наших,
бо тілом ми переживемо вас.
Хіба ж не краще десь в чужому краю
зібрати в фокус розуму живого
усе проміння вашої ідеї
та й кинути її ясним перуном
на нашу Гору? Може б розкололась
Гора надвоє і скоріше впала
в криваве море—без твоєї крові.
Ото була-б послуга для ідеї
і помста за товаришів-героїв!
Невже гадаєш ти, що є прибуток
якийсь товаришам з твоєї смерті?
Невже ти так свій розум легковажиш,
талан свій зневажаєш всім відомий,
що думаєш їх кров'ю переважити,
червоною солоною водою?
Се був би вічний сором для ідеї!

(Жде відповіді. Жирондист мовчить).

Ну, я скінчив. Я щиро говорив,
а ти подумай щиро, без котурнів,
без патосу фальшивого.

Жирондист (мимохить). Се вперше,
що я готов зненавидіти щирість!

(Люто до Монтаньяра).

Скажи мені, де ти береш отруту,
що так в очах, не криючися навіть,
зумів мені всю душу отруїть?
Я міг-би знов сказати тобі: не хочу
твого рятунку! Але ж се неправда:
ти здер порфіру з мученської смерті
і я кістяк струхлілий, голий бачу
замість героїської апотеози.

Огида, жах мене проймає, розпач,
вся кров моя повстала проти смерти,
як у вола на ревищі!.. О, ганьба!
З яким лицем я їхатиму завтра
на гільйотину? Сором всій Жиронді
за мене буде! Що й кого врятує
така ганебна смерть?..

Убий мене!

Убий же, клятий кате, душогубе!

Убий тепер, щоб завтра не вбивать!

Монтаньяр (холодно).

Сі декламації, мій пане, зайві,
трагедія класична вийшла з моди.
Професія моя для вас відома,
ви добре знаєте, що се не я,
а кат Самсон вас мав-би завтра вбити,—
до чого-ж тут я?

Жирондист. Хіба ж не ти
мене в тюрму загнав своїм поклепом.

Монтаньяр. Не криюся (поправка: не поклепом,
а правдою—я тільки показав
записані слова).

Жирондист. Ти ж добре тямив,
чим ся тюрма скінчиться?

Монтаньяр. Вже ж я тямив,
в той самий день і шнур оцей купив,
і пилочку, щоб бути наготові,
бо вирок міг наспіти кожен день.

Жирондист. Скажи, навіщо ж та тюрма була,
коли ти сам надумав визволення?

Монтаньяр. А як би ж я инакше міг примусить
аристократа вічної ідеї
прийняти з рук плебейських, монтаньярських
життя й рятунок?

Жирондист. Нащо се тобі?

Монтаньяр. Я раз сказав і знов сказати готовий:
я, монтаньяр, ненавижу тебе
і всі твої великопанські мрії.

От як тепер даю тобі життя,
і ти його приймать від мене мусиш
так, як прийняв усі мої софізми,
що я тобі в твоєму стилі плів.

Адже ти мусиш? Правда ж? Ти приймаєш?

Жирондист. Послухай, жирондистів є тут більше,
чого ж ти власне обібрав мене?

Монтаньяр. Такий мій смак і добра воля, пане.

Я в вас свого професора шаную
за лекцію історії геройства...

Та годі вже базікання того!

Ми тільки час уводимо. Я знаю,
що ти таки полізеш у вікно,
хіба ж не можна се зробити просто?

Які актори всі ви, жирондисти!

(Спускає шнура, причепленого до гака, за вікно).

Що є простішого? Берись і лізь
та поглядай у діл, а я тим часом

там стану з лихтарем закритим
і буду подавати гасла світлом:

одкрию—значить можна лізти далі,

закрию—значить треба притаїтись.

Долізеш в діл, а там вже клопіт мій,
як переправити тебе ще й далі.

(Жирондист мовчки, зціпивши зуби, подається до вікна).

Монтаньяр (на порозі, усміхаючись).

Годилось би хоч «дякую» сказати.

Жирондист. За правду треба правдою платити:

я, жирондист, ненавижу тебе

і всі твої глибоко-хамські вчинки!

(Монтаньяр кланяється з іронічним усміхом і зникає з порога.
Жирондист кидається до пера, рука тремтить від поспіху і
непевности в думках, далі він кидає перо, нічого не написавши).

Жирондист. Нічого я не можу написати!

Та й все одно... вони б не зрозуміли...

(За вікном знизу чути тихий свист. Жирондист здригнувся,
іде до вікна, прилажується і починає спускатися по шнуру
за вікно).

III.

НА ЕМІГРАЦІЇ.

Жирондист-утікач ходить по містку над глибоким яром, де на дні шумить прудкий потік. В долині леліє Констанцьке озеро і мріють снігові верхівля гір.

Жирондист. Гнітить мене твоя краса, чужино!

Занадто гарне ти, моє вигнання!

Занадто вільна ти, моя в'язнице!

І тужу я до стін Консьєржері,
до тих понурих свідків героїзму,
товаришів високих дум і вчинків.

Ті мури, мов живі, неначе тямлять
і біль розлуки, й тугу поривання,
й високе щастя жертви для ідеї,
і муку сумнівів, і радість мрії,
і смерти неминучої трагізм.

Проречистії мури! Скільки душ
їм заповідало думки та мрії

в реченнях мудрих та в огнистих строфах,
і вірний камінь речником зостався
людей, що понімали під залізом.

А сії гори—в них немає мови.

Всі наші муки й щастя, й боротьба
для них ніщо. Вони стоять од віку,
стоятимуть до віку. Людські руки
їм не давали ні краси, ні сили.

Не людська злість яри сі поточила,
не людський гнів громи ті породив,
що населяють гомоном узгір'я;
і чистий сніг на тих недосяжних

далеких верховинах щось говорить,
але таке, на що нема луни
ні в слові нашім, ані в нашім серці.
Не думав я, страшна Консьєржері,
що я колись затужу за тобою,
бо я гадав, що вже такої кари
не вигадав би й монтаньярський розум.
Якби я вірив у лихого духа,
я думав би, що то сам сатана
подав мені ту думку, що я сам
для себе став метою...

Якби я
тієї думки не прийняв у кров,
у серце, в глибину що-найтайнішу,
я б може так тепера не тужив.
Я-б тішився, що пришлим поколінням
послужить може на щось сля туга,
сей жаль безумний за нелюдським щастям
свідомого конання для ідеї.
Я думав би, що ті дрібні стрічки,
які щодня кладу я на папері,
колись народами рядить здолають;
що сі ватаги чорних, дрібних літер
колись повстануть цілим дужим військом
одважних месників за нашу долю,—
але тепер я вже не вірю в се.
Я знаю те, що кожний сам за себе
і месник, і борець, або—ніщо,
бо кожний має тільки власну долю,
бо кожний в світі може тільки жити
або вмирати, третього ж нічого
не суджено на сьому світі людям.
Тепер же я виразно, ясно тямлю,
що я вмираю, що гірська хвороба
мене взяла на чистих високостях
ідей абстрактних, розуму та думки.
Мені здається, що от-от всі пори
почнуть точити кров і я загину,

як мандріведь на глетчері найвищім,
де грудям дихати над міру легко,
над людську силу...

Там було життя,
між тими мурами, де кожний вечір
здавався нам останнім. Там життя
було зібране, наче в тому шкельці,
що промені порізнені еднає
в одну сліпучу та палючу точку.
Звичайний крамар там ставав героєм,
там невіглас робився геніяльним,
одна хвилина там давала більше,
ніж всі три роки, що прожив я тут.
І як людина в передсмертних муках
часами має просвітки маленькі,
коли здається, що вступає сила
в змарніле тіло, так і я часами
тут оживав на невелику мить,
і серце билось так, мов у живого,
і забувалися сі вічні гори
і ся чужа краса. Такі хвилини
були тоді, коли мені ще слали
із Франції листи. Тепер вже рік,
як я не маю їх...

Не знаю сам,
чи я клясти, чи я святити маю
той час, як я з неволі йшов на волю,—
чи з волі у неволю, як сказати?
А тільки я ніколи не забуду
ні тої ночі, чорної, як горе,
ні того світла, що внизу горіло,
запалене рукою монтаньяра.
Я все дивився в діл, в безодню ночі,
де тільки й бачив я, що ярий вогник,
немов пекельне око. Я тремтів—
не знаю сам, від страху, чи від щастя.
І досі тямлю, як тоді боявся,
щоб шнур тремтячий по вікні не стукав

і не дзвенів по ґратах. Се була
найвиразніша думка. Більш нічого
не вмів би я словами розказать
з того, що думалось і почувалось,
а все-таки се був останній час,
коли життя було живе навсправжки.
Чи вернеться коли таке життя?
Чи я ще буду хвилию живою
в живому морі, перестану бути
могильним каменем на гробі справи
і ясної ідеї жирондистів?
Колишні братні хвилі прокотились
і зникли всі в червонім морі крови,
та зникли й ті, що їх туди загнали.
Любов моя й ненависть — утопились...
Але невже немає інших хвиль,
з якими міг би я поплисти згідно,
або без сліду розточитись в них?
Хоч би часинку погуляти буйно
серед батав товаришів нових!
Нехай-би кидали мене та розбивали
об гострі скелі, гуркотом валів
глушили б голос мій, дрібним камінням
та піною мою тлумили барву,—
змагався б я, боровся, поривався,
тремтів би за життя своє хвиливе,
але я жив би. Я б людей любив,
людей ненавидів, а не привидів,
не тіні вмерлих... Певне б знов були
шпiонські підступи, суди неправі,
глум ворогів, товаришів безсилля,
а потім може знов Консьєржері.
Та все була б десь в далині надія
хоч би на чорну безпросвітну ніч,
що визволяє в'язнів із неволі...
...Неслава! глум! До чого я дійшов?
Он сонце вже спускається за гори,
воно ж було якраз над головою,

як я сюди прийшов, а я ще й досі
хожу по сьому хибкому містку
і що роблю? На долю нарікаю!
От забавка! Якраз для жирондиста,
що поклонявся колись одній богині,
богині Розуму. Молися ж їй,
душе моя, молися їй ретельно,
як той, хто бачить свій останній час!
Нехай вона хоч знак який покаже,
куди звернути з сього роздоріжжя
між смертю і життям: чи в той потік,
аби хоч раз його невинна піна
почервоніла від живої краски,
чи на дорогу з волі у неволю?
Для сього ж бо мені не треба навіть
ні ночі темної, ні лихтаря...

(З поблизької колиби виходить старенька жінка і гукає на Жирондиста).

Жінка. Гей, громадянине!

(Жирондист не чує за своїми думками).

Ласкавий пане!

(Жирондист усе-таки не чує. Жінка підходить до містка і ліждавшись, як Жирондист ступив на твердий ґрунт, торкає його за плече).

Пробачте, пане, що перебиваю...

Жирондист (стрепенувся).

Ні, добра жінко, се зовсім нічого!

Жінка. Я знаю, в вас думки либонь премудрі
все про науки, про високі справи.

Але живий живе гадати мусить.

Жирондист. Ви проти чого се? Хто вам сказав?

Жінка. Та так воно говориться. Я власне
сказать хотіла, що вечерять час,
бо вже, дивіться, й сонечко заходить,
а ви ж таки давно, як від обіду.

Жирондист. А, ви про се...

(На хвилину задумується, потім жваво обертається до жінки).

А що я поспитаю

вас, паніматко? Ви могли б до-рана
приготувать мені харчів, ну, так
хоч днів на два, або хоч і на більше?..

Жінка. Куди ж се ви збираєтесь?

Жирондист (усміхається). Не знаю...

Се я ще так... але таки могли б?

Жінка. Чому ж? Як треба...

Жирондист. Син ваш дома є?

Жінка. Ще дома. Завтра знову піде в гори.

Жирондист. В які ж він гори піде?

Жінка. Та туди,
в французький бік.

Жирондист. Чи він мене прийняв би
товаришем з собою у дорогу?

Жінка. Чому ж би ні? А то й спитати можна.
(Гукає).

Конраде, йди сюди!

(Виходить молодий хлопець у швайцарському гірському
вбранні).

Жирондист (до нього шпарко).

Ви йдете в гори?

В французький бік? Куди?

Конрад. Аж до Нансі.

Жирондист. Візьміть мене!

Конрад. Я йду надовго, пане!

Чи звикли ви ходити так далеко?

Поки туди, а поки знов назад...

Жирондист. Назад не треба...

Конрад. Як?.. А, розумію.

(Тихо).

Давно я власне ждав такого слова.

Жирондист. Чому?

Конрад. Бо я вас бачу кожний день.

(Звертається до старої жінки).

Ладняйте, мамо, нам харчі в дорогу!

29 серпня 1905.

Зелений Гай.

У КАТАКОМБАХ

1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000
1000 1000 1000 1000 1000
1000 1000 1000 1000 1000
1000 1000 1000 1000 1000

1000 1000 1000 1000 1000
1000 1000 1000 1000 1000
1000 1000 1000 1000 1000
1000 1000 1000 1000 1000

У КАТАКОМБАХ

Катакомби коло Риму. В крипті, слабо освітленій олійними каганчиками і тонкими восковими свічками, зібралась громадка християн. Єпископ кінчає проповідь слухачам і слухачкам, що стоять набожно, тихо і покірно.

Єпископ. Прославмо ж, браття, господа Христа,
що посадив на небі поруч себе
замученого брата Харіклея.

Хор. На небі слава Господу Христу,
що визволяє від земних кайданів,
з гріховної темниці нас виводить
у царство світла вічного.

Диякон. Амінь.

Єпископ. Наш брат був на землі рабом поганським,
тепер він раб господній, більш нічий.

Неофіт-раб. Господній раб? Хіба ж і там раби?
А ти ж казав: нема раба, ні пана
у царстві Божому!

Єпископ. Се щира правда:
всі рівні перед Богом.

Неофіт-раб. І раби?

Єпископ. Раби господні, брате, не забудь.
Сказав Христос: ярмо моє солодке,
тягар мій легкий. Розумієш?

Неофіт-раб (після тяжкої задуми). Ні!..
Не можу. Не збагну я сього слова.

Християнка-рабиня (в раптовому нестамі про-
рокує).

Уже лежить при дереві сокира!..

«Я посічу його і ввергну в племін»,
сказав Господь... Прийди, прийди, прийди,
Ісусе, Сине Божий! Похилилась
твоя пшениця,—жде вона серпа...
Ох, доки ж, Господи?.. Рахиль ридає,
нема її діток...

(Безладна мова переходить у несамовитий лемент, інші
жінки й собі починають голосити, де хто з чоловіків теж не
витримує).

Єпископ (владним, дужим голосом). Геть, сатано!
Твоєї влади тут немає!

(Підходить до пророчиці, що б'ється в корчах, і кладе їй на
голову руку).

Сестро!

Молитва й віра хай тебе рятують
від навоження злого духа.

(Жінка помаху затихає під його поглядом і безсило схи-
ляється на руки до товаришок, що піддержують її).

Християнка (одна з тих, що піддержують пророчицю.
Озивається несмілим голосом).

Отче!

Її дитину вчора пан продав
якомусь грекові з Коринта...

Єпископ. Вмовкни!

Великий наш апостол заповідав:
«А жінка серед збору хай мовчить».

(Пророчицю тим часом виводять. Мовчання).

Неофіт-раб (підходить до єпископа. Тремтячим від збен-
теження, але розпачливо-зважливим голосом).

Прости, але я все ж не розумію,
як може бути якесь ярмо солодким,
а щось важкеє легким.

Єпископ. Брате мій,
коли ти сам по волі шию схилиш
в ярмо Христове, солодко се буде
твоїй душі; коли ти самохіть

на себе хрест візьмеш, невже він буде важким для тебе?

Неофіт-раб. Але нащо маєм ще самохить у ярма запрягатись та двигати хрести по власній волі, коли вже й так намучила неволя? Намулили нам ярма та хрести і шию й душу, аж терпіть не сила! Я не за тим прийшов до вас у церкву, щоб ярем та хрестів нових шукати. Ні, я прийшов сюди шукати волі, бо сказано-ж: ні пана, ні раба.

Єпископ. І сюю волю матимеш ти, брате, як тільки станеш під ярмо Христове. Раби Господні рівні між собою. Ти під ярмом шлях світовий пройдеши в царство Боже ввійдеш, теж царство де вже немає пана окрім Бога, а він же нам отець. Твоя гординя була-б до сатанинської подібна, якби ти влади Господа Отця не хотів признати над собою.

Неофіт-раб. Отче, яка вже там в раба гординя тая! Нехай і так, нехай отець єдиний над нами буде, та коли ж настане те царство Боже? Де його шукати? Один з братів казав: воно на небі, а другий: на землі...

(Дивиться з запитом і палким сподіванням).

Єпископ. Обидва праві.

Неофіт-раб. Де ж на землі є царство Боже?

Єпископ.

Тут.

Неофіт-раб. У Римі?

Єпископ.

В нашій церкві.

Неофіт-раб.

В катакомбах?

Єпископ. Не говори «ось тут», чи «там воно».

Воно є скрізь, де Бог є в людських душах.

Неофіт-раб. Коли ж він буде в душах всіх людей?
Єпископ. Тоді, коли Христос удруге прийде
на землю з неба.

Неофіт-раб (смутно). Брат один казав,
що літ аж тисяча минути мусить
від першого до другого пришествия...

Єпископ. Се єресь, брате, бо ніхто не знає
ні дня, ні часу...

Неофіт-раб (впадає йому в річ із радісною надією).
Значить, царство Боже
настати може в кожен день і час?

Єпископ. Запевне так.

(Неофіт-раб замислюється і знов смутніє).

Про що гадаєш, брате?

Неофіт-раб. Я думаю... ось ти казав, що тут
у нас є царство Боже... А чому ж
у нас тут є патриції, плебеї,
ну, і раби? (Оглядає все зібрання, де-котрі спускають
очі в землю).

Християнин-патрицій (виступає трохи наперед).

Душа твоя, мій брате,
бентежиться даремне. Я—патрицій,
а він мій раб (показує на старого чоловіка),
але се так для світа,
а перед Богом ми брати обоє.

Неофіт-раб (до старого раба).

Ти раб йому про людське око тільки?

Старий раб. Ні, я служу своєму пану вірно,
не тільки зо страху, а й по сумлінню,
як наказав Господь.

Неофіт-раб. Коли ви рівні,
то нащо маєш ти йому служити?

Старий раб.

То Божа воля, що вродивсь він паном,
а я рабом.

Неофіт-раб. То значить, в царстві Божім
є раб і пан?

(Старий раб мовчить).

Патриції. Він тут мені не раб.

Тут я йому готов умити ноги,—
ми зажили святого тіла й крові
укупі, при однім столі.

Неофіт-раб (до старого раба). І дома
так само при однім столі їсте?

Старий раб. Ні, брате, се б зовсім не випадало!

Неофіт-раб. Чому?

Старий раб. Бо так не личить... не подоба...

Єпископ (до неофіта-раба).

Не спокушай його. Він простий духом,
а царство Боже для таких найближче.
Хто терпить все в покорі, той щасливий,
тому однаково, чи пан, чи раб
він буде тут у світі.

Неофіт-раб. Ні, мій отче,
ні, не однаково... (З поривом). Коли б ти бачив,
як плакала моя дитина вчора,—
воно ж покірне, тихе немовлятко,—
до вечора без покорму zostавшись,—
на оргії прислужувала жінка
і ніколи було забігти в хату
погодувать дитину. А тепер
дитина наша хвора, тільки жінка
не сміє плакати, бо пан не любить
очей заплаканих в рабинь вродливих.

Єпископ. Не треба плакати, хоч би померла
дитина ваша—їй велике щастя
на небі приготоване.

Неофіт-раб. А панській
малій дитині менше щастя буде,
коли помре невинним немовлятком?

Єпископ (трохи збентежений).
Невинні всі однакові у Бога.

Неофіт-раб (понура).
То паненяті вдвоє щастя буде,
раз на землі, а вдруге ще й на небі...

Старий раб. Не заздри, брате, не губи душі,
святої чистоти їй не плями.

Нехай знудається твій пан-поганин—
(бо християнин так би не знудався)—
він чистоти в твоїй сім'ї не знищить,
поки в тебе і в жінки душі ясні.

Неофіт-раб. Ой, не печи мене словами, діду!..

Пробач, не знаєш ти... сказати сором...

Е, що там сором для раба!.. Скажу!

Яка там «чистота» і «ясні душі»?

Моя душа гниє, коли я бачу,
як жінка з оргії приходить часом
вином розпалена, з огнем в очах
від сороміцьких співів. Квіти в косах
ще не зов'яли і такі яскраві
супроти бруду в хаті видаються...

Одежу панську жінка поспішає
зміняти на верету рабську швидче,
щоб не каляти в нашій «чистій» хаті,
і я не раз у жінки бачив сльози
в такі хвилини... Звичка до розкошів
уїлась їй у серце, мов іржа,
без них їй тяжко... Діду, я не міг,
не міг не бити її за тії сльози,
хоч знав, що тим спротивлю їй ще гірше
огидну хату нашу...

Патриції. Брате мій,
ти напути на нашу віру жінку,
тоді вона вже плакати не буде
по марних світових розкошах.

Неофіт-раб.

Пане!—

чи пак у вас тут кажуть «брате»,—знаєш,
не зважуся я жінки навертати
на нову віру. Хай вже ліпше плаче
по чистих шатах та по панській хаті,
ніж має плакати по чистоті
душі своєї й тіла. Врятувати
вона однаково себе не може,

то що їй з того, коли буде знати
про гріх і святість. Краще хай не знає.
Єпископ. Хто по неволі согрішив, той чистий.
Неофіт-раб. Та ми, раби, сами не раз не знаєм,
що робим по неволі, що по волі...
Гріх, чи не гріх, а мука застається...
Сказати тяжко... я не знаю сам,
чи то моя, чи панська дитина...
Люблю дитину й часом ненавижу...
Стара жінка. Гріх ненавидіть, тож дитя невинне.
(Глянувши на єпископа, замовкає).

Єпископ. І жінка часом мудре слово мовить.
(Молода, але змарніла, убого вбрана жінка щось шепоче на
вухо поважній старій вдові-дияконісі).

Дияконіса (до єпископа).
Дозволиш говорити, чесний отче?

Єпископ. Кажи, але коротко.
Дияконіса (вказує на молоду жінку). Ся сестра
бажає послужити сьому брату.
(Вказує на неофіта-раба).

Єпископ. Як саме?

Дияконіса. Просить, щоб його жона
приносила дитину їй до хати,
йдучи на панську оргію служити,—
сестра своє годує немовлятко,
то вділить покорму і тій дитинці,
та й доглядить до вечора сумлінно.

Єпископ (до молодої жінки).
Се добре діло перед Богом, дочко.
(Молода жінка покірливо схиляє голову).

Дияконіса (до неофіта-раба).
Скажи своїй жоні, нехай приносить
дитя до хати теслі Деодата—
на Форумі Малому він живе—
і доручить сестрі Анціллодеї,
за догляд щирий може бути певна.

Анціллодея. (Молода жінка. Тихим голосом до неофіта-раба).

Зроби мені сю ласку, милий брате!

Неофіт-раб (зворушений). Спасибі, сестро!

Патридій. А до мене прийдеш,

я дам тобі одежі, не нової,
але порядної, з моїх рабинь,
ми з жінкою даєм їм більш, ніж треба,
то можуть і твоїй жоні вділити,
коли твій пан не досить їй дає.

Неофіт-раб (здержано). Спасибі, пане!

Єпископ (поправляє).

«Брате».

Неофіт-раб (байдужо).

Хай і так.

Християнин-купець.

Казав ти, жінка любить чистоту,
а в хаті бруд. Приходь до мого краму,
я мила дам без грошей, певно пан ваш
вам жалуватиме його.

Неофіт-раб (з ледве скритою насмішкою).

Либонь, що так!

Диякон. Ти може часом голодуєш, брате,—

здебільшого погани зле годують
своїх рабів,—то ти приходь до нас
що-тижня на агапи у неділю
(се в нас такі обіди для убогих),
там матимеш поживну добру страву
для тіла і для духа. Бо часами,
як покінчиться вже трапеза вбогих,
приходять і єпископ та найстарші
Христові зажити крові й тіла,
подати нам науку благочестя,
умити ноги браттям. Ти приходь
на дворище до мене. Я олійник,
Агатофілом звуся, коло Термів
моя оселя. Всяк тобі покаже,
де мешкає «отой дивак багач,
що любить годувати всю голоту».
Се так про мене гомонять погані.

Неофіт-раб (нічого не відповідає дяконові і стоїть який час мовчки, вхопившись за голову).

До чого я дожився! Лихо тяжке!
Жебрущим дідом замолоду став!..
Кого мені клясти? Чи свого батька,
що за довги продав мене в неволю?
Чи ті довги, чи того багача,
купця на людські душі? Чи той день,
той час, коли на світ я народився?

Єпіскоп. Нещасний, схаменися! заспокойся!
Жени від себе геть лихого духа
гордині й розпачу! Смертельний гріх
осі твої прокльони, ще й в годину,
коли тобі брати братерську поміч
так гойно призволяють.

Неофіт-раб. Ой, та поміч!
Вона мені вразила серце вкрай...
Та глянь же ти на сю змарнілу жінку!

(Вказує на Антіллодею).

Вона ж як тінь. А в мене ж молода,
здоров'ям повна жінка, тільки син мій,
як сирота, за покормом бідує,
чужій дитині долю заїдати,
або вмирати мусить, поки мати
дином і втіхою панів частує.

І я ще маю жебрати одежі
отії своїй з біди гулящій жінці,—
з рабів рабині шмаття назбираю,
бо ніколи рукам здоровим прости,—
немає часу, бо що-день, то свято.
Ти кажеш, гріх клясти й розпачувати,
а се ж не гріх—голодних об'їдати
і голих обдирати? І кого ж?

Своїх братів, працьовників, рабів...

Дякон. У нас дають і вбогі, і заможні.

Неофіт-раб. А, я забув, що можу взяти мила
у брата-крамаря зовсім задурно,

щоб трохи обхаючить рабські злидні,
аби не так уже кололи очі
у царстві Божому братам багатим,
а то ще прийде часом брат убогий
на ту агапу раз на тиждень їсти,
та розпростре свої брудні веретні
на лаві поруч білої туніки
і вишитої тоги. (До патриція). Ти подякуй
свому товаришу за тебе мило,
бо може прийдеться умити ноги
мені для християнського братання,
то все ж таки вони чистіші будуть,
як я їх дома трошки милом змию,
пожалую ручок патриціянських.

(Патридій спалахує, але стримується і тільки поглядає на єпископа).

Єпископ (ще тихим, здержаним голосом, але вже суворо).

Який злий дух тобі обмарив серце?
За віщо ти своїх братів караєш
їдкими та вразливими словами?
Що ми тобі вчинили, що ти маєш
супроти нас?

Неофіт-раб. Я маю жаль до вас,
великий жаль. Я досі був рабом,
невільником, запроданим в неволю,
забраним силоміць, а ви тепер
ще й жебраком мене зробити хтіли,
щоб я поволі руку простягав
по хліб ласкавий. Ви мені хотіли
поверх ярма гіркого—ще й солодке,
поверх важкого—легке наложити,
і хочете, щоб я ще вам повірив,
немов мені від того стане легше.

Єпископ. Се ми тобі по щирості казали,
по слову Божому.

Неофіт-раб. А я не вірю
ні в щирість вашу, ні в такі слова.

Якби ви щиро допомогти хотіли—
он маєте на олтарі срібло
і золото—замість отих агап
могли б рабів з неволі викупляти,—

(До патридія).

ти, пане, міг би відпустити й дурно,
а ми б уже сами собі дістали
одежі й хліба.

Єпископ. Хто такії ми,
щоб волю Божу одміняти мали,
кому рабом, кому з нас вільним бути?
Про що ти дбаєш? «Не єдиним хлібом
живе людина, але й кожним словом,
що з Божих уст виходить».

Неофіт-раб. Ні, їй мало
самого хліба й слів, їй треба волі,
інакше буде нидіти, не жити.

Зате ж я маю жаль до вас великий,
що ви мені замість того життя,
обітованого у вічному царстві Божім,
даєте страву, одіж та слова.

Єпископ. Не всі слова однакові, мій брате,
слова Господні більш рятують душу,
ніж людські всі діла.

Неофіт-раб. Які ж слова?
«Терпливість і покора» тільки й чув я
від вас сьогодні. Та невже вони
рятують людські душі? Та невже
за них ідуть на хрест, на наглу страту
і на поталу звірям християни?

Єпископ. Вони ідуть за те велике Слово,
якого всім словам людським не сила
достоту розказати.

Неофіт-раб. Що за слово?

Єпископ. Те слово—Бог. Він альфа і омега,
початок і кінець. Ним все настало
і ним усе живе, і більш немає

богів на світі, окрім сього Бога.
Він є і слово, й сила, і життя.
А всі оті, що звалися богами
в поганським світі,— ідоли бездушні,
або злі духи, слуги князя тьми.
І се за те нас мучать, розпинають,
що ми не хочем ідолам служити
і князя тьми признати нашим богом,
бо ходимо не в темряві, а в світлі.

Неофіт-раб (палко підхоплює слова єпископа).

«Бо ходите не в темряві, а в світлі,
то й скинули терпливість і покору,
як маску міма, геть з свого обличчя,
не хочете служити і коритись
тому, чиєї влади ваші душі
признати більш не можуть, проти кого
боротись вам велить сумління ваше»,—
чи так я зрозумів тебе, мій отче?

Єпископ. Так, лиш одно додати мушу я:
ми боремось в терпливості й покорі.

Неофіт-раб (упалим голосом).

І знов нічого я не розумію:
боротися в покорі... Що се значить?

Єпископ. Ми боремося з духом,—не з людьми.

Ми платимо покірно всі податки,
ми кесаря шануємо і владу,
не повстаєм ні словом, ані ділом
супроти них, а тільки князю тьми
ні жертви, ні поклонів не даємо.

Неофіт-раб. А хто-ж такі той кесар, тая влада?

Хіба-ж вони не слуги слуг того,
кого ви князем темряви назвали?

Єпископ. В той час, як служать ідолам, а в інший—
вони начальники, від Бога дані.

Неофіт-раб. Від бога? Від якого?

Єпископ.

Бог єдиний
на світі є, бог Слово, Бог Любов,
Бог триєдиний, Батько, Син і Дух.

Неофіт-раб. То се він дав і кесаря і владу
преторіянську та патриціянську
і владу над рабами багатців?

Єпископ. «Нема на світі влади окрім тої,
що йде від Бога». Бог є цар і пан
над усіма владиками земними,
вони в його руці, і він помститься
над ними за неправду, а не ми.
«Мені належить помста», каже Вічний.

Неофіт-раб. Коли ж та помста?

Єпископ. Хто збагнути може
шляхи Господні?

Неофіт-раб. Може аж тоді,
як царство Боже стане по всім світі,
коли Христос на землю вдруге прийде?

Єпископ. Тоді напевне буде Божий суд.

Неофіт-раб. А потім що?

Єпископ. Одна отара буде,
єдиний пастир.

Неофіт-раб. А при нім не буде
помічників, намісників Господніх?
Ніяких тих начальників над нами?
І вже тоді не будуть більше люди
у думці вільні, а в житті раби?

Єпископ. Не знаю, сього слова нам не дано
від Господа Христа й його посланців.

Неофіт-раб.

Отак?.. Про мене ж, хай воно й ніколи
те царство Боже не приходить!

Старий раб (з немовним жахом). Боже!
Рятуй нас від гріха! Що він говорить?

(Вся громада християнська гомонить; окремих слів не чути,
але гамір, як хвиля, росте, наповняє крипту і луною розко-
чується по темних переходах катакомб).

Єпископ (підіймає руку вгору. Дужим голосом).

Мир, браття, вам! (До неофіта-раба).

Покайся, нечестивий!

Візьми' назад слова ті необачні,
бо гірш тобі на тому світі буде,
ані-ж на сьому. Хто на сьому світі
не хоче царства Божого вбачати,
той втратить і небесне царство Боже,
і буде ввергнутий в геєнну люту,
де племінє невгасимий, плач і скрегіт,
і де робак до віку точить серце.

Неофіт-раб (палко).

Ні, не покаюсь. Ти, старший, даремно
мене геєнною лякаєш. Маю
геєнну ту що-дня і що-години,
навколо себе чую плач і скрегіт,
що-дня мені робак той точить серце.
Тож він мене привів сюди до вас
шукати правди, волі і надії.

А що я в вас найшов? Слова облудні
і марну мрію про небесне царство
та про царя єдиного в трьох лицах,
що над панами нашими панує,
і їм дає над нами панувати
від першого до другого пришествя,
а може й далі. Може ж і по смерті
у тім небеснім вашім царстві Божім
до віку буде так, як тут до часу,—
безплотні душі ваші будуть вічно
терпіти і «боротися в покорі».

Сей рабський дух (на старого раба)

і там служити буде
не тільки зо страху, а й по сумлінню
душі патрицианській можновладній,
сей (на крамаря) буде важити добро і зло
і чистоту по часточках вділяти,
сей (на дякона) раз на тиждень буде роздавати
духовну страву отакій голоті,
як хоч би й я, а ми вже, злидарі,
стоятимем тихенько та покійно,
немов старді перед багатим паном,

ждучи, який нам знак подасть єпископ,
чи він хоч слово мовити дозволить,
а може нам звелить співати гімни
єдиному цареві всіх царів
і панові усіх рабів небесних.
Ні, далебі, не знаю, чи не краще
було б мені в самій геєнні вічній,
ніж у такому рабстві безнадійнім,
з якого й смерть вже визволить не може.

Єпископ (що вже скільки раз намагався перервати ту мову і стукав патерицею об землю, гнівним і грізним голосом покриває слова неофіта-раба).

Геть, відійди від мене, сине тьми!
Лишц сєй збір! Чого сюди прийшов
бентежити святу громаду нашу?
Нащадку злий єхидни, скрийся в нору,
з якої виліз на погибель душам!

Неофіт-раб. Ні, ти мене не смієш проганяти,
бо я сюди прийшов по твоєму слову,
повірівши обітниці лукавій,
немов би тут знайду любов і спокій
і вічнеє життя. А ви забрали
останній спокій і любов останню,
навіки отруїли, і тепер
душа моя вмирає. Я не знав,
що значить гріх, я тільки знав нещастя,
а ви мене навчили, що то гріх
і нечисть перед Богом. Я був певний,
що смертю покінчуються всі муки,
а ви мені відкрили ціле пекло
в просторі вічності за гріх найменший.
Так мусите ж ви дати оборону
від безлічі гріхів отих пекельних.
Учили ви мене любити ближніх,
так научіть мене їх боронити,
а не дивитись, опустивши руки,
як в рабстві тяжким браття погибають.
Все ваше милосердя, наче латка

на ветосі злиденного життя
і тільки гірше злидні виявляє.
Чи молоко чужої жінки дасть
моїй дитині ніжність материнську?
Чи верне чиста одіж чистоту
моїй що-дня плямованій дружині?
Чи я забуду серед ваших зборів
мою сумну, зганьбовану оселю?
Не хліба хочу я, не слова прагну,
любви чистої без плям бажаю,
без заздрощів, без сумнівів нечистих,
до ясної надії пориваюсь,
що я хоч здалека побачу волю,
що хоч мій син, онук, найдавший правнук
такого часу діжде, як і слово,
ганебне слово «раб» із світа зникне.
Ждаю віри в ту святую силу,
що розум просвітить у найтемніших,
і всіх людей збере в громаду вільну
без пастиря-дозорця і без пана,
а не в отару з пастухом свавільним
та з лютими собаками, тремтячу
від голосу вовків, левів, шакалів,
гієн, лисидь і всякого хижацтва.
Не я один духовну спрагу маю,
не я один так серцем голодую,
багато нас таких. Мені казав
один товариш-раб, що десь над Тибром,
як перейти отруєну Маремму,
є табор потайний рабів-повстанців.
Утомлені своїм довічним рабством,
вони гадають розірвати пута
і скинути ярмо з своєї шиї.

Патрицій. Ти думаєш вони надовго скинуть?

Неофіт-раб. Хоч би на мить, і то вже варто труду!

Я сподівався на довічну волю
в громаді вашій, але ви й на мить
«солодкого ярма» не здатні скинуть.

Так чи не краще залишити мрії
про вічне і піти на часове,
замість агаш на оргію криваву?
Патридій. Скажи—на хрест і на ганебну страту.
Неофіт-раб. Ей, християни! З якого часу
у вас ганебною зоветься страта?
Невже се ви жахаєте хрестом?
Адже Мессія ваш не посоромивсь
укупі з розбишаками конати
на тім хресті.

Єпископ. Він освятив хреста,
а не розбійники. Він врятував їх,
а не вони Його.

Неофіт-раб. Ова! Невже?
А може б він не царював на небі,
не панував над душами людськими,
якби не проливалась тая кров
розбійників, повстанців, непокірних
на пострах всім рабам і «простим духом»,
бо може «терпеливість і покора»
давню б полинули з землі на безвість,
якби мара прибитих на хрестах
кривавих розбишак нас не лякала
погрозою даремного сконання.

Молодий християнин.
Терплячих і покірних не лякає
смерть на хресті за того, хто прийняв
за всіх нас муки хресні.

Неофіт-раб. Так на те
він їх прийняв, щоб ми їх знов приймали?
То де ж він, той рятунок, в чім той викуп
гріхів усього світа, як і знов
що-дня криваві викупи даються?

Єпископ. Той викуп там на небі. Наше дарство
не сього світа. Хай тіла вмирають,
аби повік жили блаженні душі.
Христос віддав і плоть, і кров свою
в поживу вірним, а такі ледачі

раби лукаві, як ось ти, марнують
святий той дар, і він даремне гине.
Неофіт-раб. А мало нас погинуло даремне,
кривавих жертв усім богам неправим,
та гине й досі за того царя,
що, кажеш ти, на рабство осудив нас?
Хто зміряв шлх, обставлений хрестами,
що ми, раби, од віку перейшли?
Хто зважив кров, що досі ще не впала
на голову катів, а все тяжить
на дітях тих замучених героїв?
По тій крові, немов по багрянці,
постеленій для кесарських тріумфів,
пройшла богів фаланга незчисленна
з землі на небо. Доки буде слатись
під ноги їм, тиранам безтілесним,
богам, безкровним, неживим примарам
живої крові дорога порфіра?
Своєї крові я не дам ні краплі
за кров Христову. Якщо тільки правда,
що він є Бог, нехай хоч раз проллється
даремне Божа кров і за людей.
Мені дарма, чи Бог один на небі,
чи три, чи триста, хоч і міріади.
За жодного не хочу помиратись:
ні за царя в незнаному едемі,
ні за тиранів на горі Олімпі,
нікому з них не буду я рабом,
доволі з мене рабства на сім світі!
Я честь віддам титану Прометею,
що не творив своїх людей рабами,
що просвітив не словом, а вогнем,
боровся не в покорі, а завзято,
і мучився не три дні, а без ліку,
та не назвав свого тирана батьком,
а деспотом всесвітнім і прокляв,
віщуючи усім богам погибель.
Я вслід його піду. Коли загину,

то не за нього—він не хоче жертви—
але за те, за що і він страждав.
Нехай нікого хрест мій не лякає,
бо як почую я в своєму серці
святий вогонь, і хоч на час, на мить
здолаю жити не рабом злидненням,
а вільним, непідвладним, богорівним,
то я щасливим і на смерть піду,
і без докору на хресті сконаю.

(Анділлодея раптом заходиться нестримливим риданням).

Неофіт-раб (лагідно).

Чого ти, сестро? Що тебе вразило?

Чи я тебе образив прикрим словом?

Повір мені, я не хотів того.

Анділлодея.

Ні, брате... не образив... тільки... шкода...

Так жаль мені тебе... загинеш певне...

Єпископ. Не плач. Лукавий раб—не вартий сліз.

Він поклонився духом Прометею,

а той єсть Сатана, одвічний змій,

що спокусив на гріх і непокірність.

Нема сьому рабові ні рятунку,

ні прощі! Він занапастив себе.

Покиньмо нечестивця, одсахнімось,

ходім од зла і сотворімо благо.

Неофіт-раб. А я піду за волю проти рабства,

я виступлю за правду проти вас!

(Вся громада рушає з свічками в руках. Єпископ попереду.
Неофіт-раб іде сам окреме другим переходом в інший бік).

Figure 1. Schematic representation of the experimental design. The subjects were divided into two groups: the control group (CG) and the intervention group (IG). The CG received a standard care (SC) program, while the IG received a SC program plus a cognitive-behavioral intervention (CBI). The CBI was delivered by a trained therapist (T) and consisted of a series of sessions (S) aimed at improving the patient's cognitive and behavioral patterns. The duration of the intervention was 12 weeks. The subjects were assessed at baseline (T0) and at the end of the intervention (T1). The primary outcome was the change in the Beck Depression Inventory (BDI) score from T0 to T1. The secondary outcome was the change in the Beck Anxiety Inventory (BAI) score from T0 to T1.

[illegible]

В ДОМУ РОБОТИ, В КРАЇНІ НЕВОЛІ

Діалог

•

-

000000

НЕВЕЛИЧКИЙ ДІАЛОГ ПРО НЕВОЛЮ.

I.

1906-й рік у творчості Лесі Українки, беручи на увагу важкий вже стан її здоров'я у цей час, був дуже неплідний. За цей рік Лесі вдалося розпочати велику драму «Руфін і Присіділа»—були написані перша, друга та половина третьої дії II, але ця праця перервалася аж до 1908 року; характерно, що за 1906 рік Леся Українка, що до смерті своєї все-ж таки не поривала з своєю лірикою, написала тільки одну невеличку поезію «Пророк» (з біблійних мотивів), розміром на 12 рядків (див. «Твори» т. II, вид. 1927 р., стор. 124). Нарешті до 1906 року належить невеличкий «діалог» Лесин—«В дому роботи, в країні неволі», що його датовано 18 жовтня 1906 року. Очевидно, її написано його в цей самий день, чи в дню саму ніч, бо, як відомо, Леся вміла дуже часто писати, як то кажуть, «запоєм».

Цей діалог не належить, безперечно, до видатніших творів літературної продукції нашої письменниці, проте він займає цілковито виразне місце в її творчому процесі. Знов маємо добре відоме Лесі Українці оточення єгипетського полону євреїв, що вона за ним так часто в своїй творчості більш чи менш символістично розуміла російський полон українського народу. Соціальна атмосфера діалогу—робітництво, але яка ж глибока різниця між робітником-єгиптянином та робітником-євреєм. Єврей—«в заболоченій одежі, шкарубкий від мулу, увесь засмічений присохлим баговинням, худий, вузькогрудий, знесилений... Голос його хрипкий, змордований, сам він наче непритомний». Єгиптянин—«одежа його замашена фарбами, але ніякого іншого бруду на ній нема; він худий, як і гебрей, але його тонка, сухорлява постать,

широкоплеча і неначе викована з червоної міді; по ній знати вперту, незломну силу, якусь немов нелюдську витривалість».

І діалог далі розвивається між двома різними, навіть протилежними психологіями робітників. Робітник-єгиптянин дивиться на свою роботу реально:

Ну, спека—се ж бо літо! Ну, втомився,
ну, фарба, ну, болото—що ж такого?
Нате робота.

Але гебрей б'є себе в груди, говорячи про роботу:

Нашо та робота?
Скажи, навіщо? Хто в сім клятім краю
те відає, навіщо нас мордують?

Єгиптянин-робітник реально знає, що вони будують храм, «оселю» для богів. Для гебрея оселя єдиного Бога—в небі. Коли єгиптянин називає гебреєві кілька богів своєї віри, то той з жахом затикає свої вуха:

Ой, боже грому, заглуши мене!
Нехай я хоч іменнів цих не чую!

Протилежність рабів-робітників, єгиптянина та гебрея, полягає в тому, що єгиптянин—робітник-раб, принуждений до праці; він став на роботу «по власній волі», бо треба ж щось їсти; він, навіть, любить свою роботу:

...Всі ми,
єгиптяни, працюємо ретельно
не тільки по неволі, а й з охоти.

Правда, він додає до цих своїх слів:

Не раз мені здається, я робив би
незмірно краще, якби я був вільним...

Але де не перешкоджає йому працювати бадьоро, з охотою, з якоюсь любов'ю до своєї праці.

Протилежний єгиптянинові в цьому питанні—гебрей: «ще хрипшим, аж безгучним голосом, повний лютої злорадності» він на питання єгиптянина: «щоб ти зробив, якби ти вільним став?»—гостро відповідає:

Я? Що зробив-би я? Розруйнував-би
усі ті храми ваші й піраміди!
Порозбивав-би всі камінні довбні!

Всіх мертв'яків повикидав би геть!
Загородив би Ніл і затопив би
увесь цей край неволі!

Діалог цей двох робітників кінчається майже трагічно: своєрідний патріот рідного свого краю, єгиптянин, на слова гебрея—«мовчки одводять руку і дає в лице гебреєві». Потім, коли дозорець за дрю сварку вилаяв їх обох, набив обох кием та ще й звелів їм йти на працю раніше від усіх за кару, єгиптянин, по-товариськи, прохає пробачення в гебрея, знаючи, що не годиться битись, але ж у нього скнипіло серце і він не міг стриматися.

Я й забув,
що ми ж таки товариші з тобою,
бо маємо ж ми спільний дім роботи.
Ти вже прости!

Але простити єгиптянинові гебрей вже не може, не вистає в нього на те сили: він одвертається і відповідає понуро:

Нічого, так і треба,
я мушу знати, що я тут раб рабів,
що він мені чужий, сей край неволі,
що тут мені товариша нема.
Більш ти від мене й слова не почувеш!

Так песимістично кінчається Лесин діалог. Спробуємо його розглянути та з'ясувати коріння цього песимізму та його символіку.

II.

Кінець 1906 року, жовтень в Києві—де реакція гостра політична та соціальна української інтелігенції та українського робітництва разом із українським селянством, навіть з ним—особливо. Російська держава з початку XX-го століття вже виразно була державою міцного промислового капіталізму; політична (з приводу дуже непопулярної в народі та і в інтелігенції війни з Японією, що кінчається пізніше ганебною поразкою «великої держави») та в суті своїй і соціальна революція 1905-го року (соціальна—тому, що вона ж виявилась вільно й самостійно з селянських революційних

рухів від безземелля та голодування; згадаємо полтавські революційні селянські бунти ще 1902 року; ще тому соціальна, що з початку нового віку робітники постійно мали величезного розміру страйки; передчуття неминучого соціального зрушення відчувалося в російському повітрі ще за кілька років до революції 1905-го року)—відбилася найгостріше власне на Україні, що була величезним фабричним районом та не меншим і хлібним. Революція ця викликала, як відомо, на вулицю нарід, але підготовлено її було послідовно мідною агітацією тодішніх нелегальних партій РСДРП (російська соціал-демократична робітнича партія) та УСДРП (українська соціал-демократична робітнича партія). Леся Українка якраз у ці непевні роки була близька дуже до соціал-демократії (нелегальний інтелігентський гурток за проводом Івана Матвієвича Стешенка), членом партії ніколи не була (це припускає тільки один А. Музичка в своїй книжці про Лесю Українку. Вид. ДВУ. Одеса, 1925), звичайно називала себе соціал-демократкою. Нічого дивного немає в тому, що Леся відгукнулася на робітничий рух 1905 року і надала своєму відгукові до певної міри національного відтінку; гебрей, що є «раб рабів»—українець, що живе під гнітом культури російської, а росіяни і самі—раби самодержавства. Тому то так гостро брелять в устах гебрея ці слова:

Всіх мертвяків повикидав би геть!
Загородив би Ніл і затопив би
увесь сей край неволі.

Придивимося ще трохи до конструкції та композиції цього невеличкого діалогу Лесі Українки. Цей діалог, перш за все не належить до розтягнених речей письменниці, він розгортається досить жваво та послідовно. Ремарки зроблені дуже уважно, підкреслено багато дрібних деталей, вони займають більше ніж одну сторінку дрібного петиту, в той час, як весь діалог має шість невеличких сторінок. Великі ремарки авторів звичайно свідчать про абстрактність діалогу, коли в ньому ті двоє, що ведуть розмову, не мають змоги виявити себе, як постать, як «характер». Характеристики в більшості подаються у Лесі Українки через авторів ремарки. Що-до ком-

позиційної будови цього діалогу, то її розгорнуто влучно і в міру можливості абстрактної теми діалогу—живо. Діалог починається жалким викликом гебрея—«Ой, боже си! Невже я не засну?» Відгук єгиптянина подає так звану «зав'язку». Певне напруження ситуації читач почуває вже на другій сторінці діалогу, де його загострює єгиптянин: «що-ж такого? На те робота». Потім тягнуться досить довгі монологи того самого єгиптянина, що хоче довести, як би він гарно працював, коли б став вільним робітником; моментом найбільшого напруження композиційного являється кінець монологу гебрея, що кінчається словами:

...затопив би
увесь сей край неволі.

Ці слова та вдар по обличчю є так званий *wrapping*, момент найвищої сили діалогу. Далі, після ситуації з участю дозорця, починається те, що в композиції звичайно зветься «розвязкою»: єгиптянин прохає простити його за вдар; гебрей понуро згоджується на це, але кінчає діалог словами: «більш ти від мене й слова не почувеш!» Ремарка остання авторова стає за так-звану композиційну «кінцівку»:

Розходяться. Єгиптянин до будови. Гебрей до нільського багна. Інші раби сплять.

Лесі Українці не раз дуже вдавалися драматичні діалоги. Найбільшим шедевром її діалогічної форми являється невеличка драматична сценка під назвою «Айша й Мохамед». Діалог «В дому роботи» був одним з видатніших та наймідніших етапів письменниці в її прямуванні до драматично-діалогічної форми.

Б. Якубовий.

В ДОМУ РОБОТИ, В КРАЇНІ НЕВОЛИ

Велика, залита сонячним світлом полудневим, площа в околиці Мемфіса; на заході вона переходить у справжню пустелю, піскувату, повиту сухим маревом, тремтячим від спеки; на сході її оточують зарослі папірусу та лотосу, що вкривають багна, позostalі від нільської поводи. Посеред площі величезна будова, ще нескінчена: колонади, подекуди ще без капітелів, але поставлені по виразному плану, мури з барвистими малюнками, ще цократовані сіткою помічних ліній, велетенські постаті богів з невикінченими емблемами на головах, а де-котрі й зовсім ще без голів. Гурти робітників працюють коло будови: хто робить цеглу, хто носить мул та воду для неї з багnistих зарослів, інші, під наглядом будівничого, вивершують колони, кладуть перші вінці стелі, різьб'ярі й малюарі заходжуються ретельно коло покрас і статуй. Але де-далі робота стає млявою, полуднева змора давить усіх—і рабів і доглядачів.

Старший дозорець (глянувши на сонячний дзиґар перед статуєю бога Ра).

Полудень! Відпочинок всім! Лягайте!

(Робітники покидають роботу і вкладаються, здебільшого де хто стояв. Де-котрі шукають затінку, інші виймають харчі й живляться, але найбільше таких, що падають як мертві спати ницьма або й горілиць на розпеченім піску, на камінні, на самім краєчку мура, впововж брусів межі колонами, навіть на колінах у колосальних богів; сонце блищить на спітнілих лобах, одержав мов палає відблиском гарячого проміння—раби не чують, сплять важким сном, що розпирає їм груди спішним нерівним диханням).

Ра 6-гебрей (в заболоченій одежі, шкарубкій від мулу, увесь засмічений присохлим баговинням, худий, вузькогрудий, знесилений. Нетерпляче кидається, притуляючи голову до затіненого боку бруса камінного. Голос його хрипкий, змордований, сам він наче неспритомний).

Ой, боже Сил! Невже я не засну?
Ой, спати, спати, спати хоч хвилину,
бо вже не видержу! Ой, боже Помсти!..

Ра б-є г и п т я н и н (одежа його замащена фарбами, але ніякого іншого бруду на ній нема; він худий, як і гебрей, але його тонка, сухорлява постать широкоплеча і неначе виконана з червоної міді; по ній знати вперту, незломну силу, якусь немов нелюдську витривалість. Він сидить на великому пальці ноги колосального Озіріса і їсть сухого коржа з часником, запиваючи водою з глиняної тиковки. Його довгасті прижмурені очі дивляться з добродушною насмішкою на гебрея. Згодом він озивається до гебрея тонким, трохи рипучим голосом).

Яка там помста? Що ти плещеш? Хто ж се над ким помститись має? За що? Про що?
От не базікав би, давно б заснув...
Ти може їсти хочеш?..

Ге б р е й (дражливо). Одчепися!

(Помовчавши, ще дражливіше).

Як ти питаєш, за що, про що помста?
Чи ти на сонці не печешся зрана до вечора? Чи спина не болять?
Чи голову не ломить? Ти з кришталю?
Ти мідяний? Ти камінь, чи людина?
Ще не обридло бабратися в фарбах так, як мені в болоті?

Є г и п т я н и н. Ото-то.

Се чиста нільська повідь! Заливає мене словами—пробі, утоплюсь!
Ну, спека—се ж бо літо! Ну, втомився, ну, фарба, ну, болото—що ж такого?
На те робота.

Ге б р е й (схоплюється і б'є себе в груди).

Нащо та робота?!

Скажи, навіщо? Хто в сім клятій краю те відає, навіщо нас мордують?
Нехай би се був дім, чи там дворець, чи хоч темниця, клуня, стайня, хлів,

а то—каміння купа величезна,
поставлена стовпами, бовванами
довготелесими—який в тім глузд?

Єгиптянин. Адже се храм—чи ти-ж того не знаєш?

Гебрей. А що то храм? Навіщо він?

Єгиптянин.

Та як же?

Богам же треба теж оселя мати.

Гебрей. Богам? Оселяю? (Показує на небо і на пустелю).

То чия оселя?

Чия то хата, я тебе питаю?

Єгиптянин (спокійно).

Та то зовсім не хата й не оселя,
то так неначе царство, в ньому се,
що ми будемо, є мов дворець,
се хата Ра, оселя Озіріса,
притулок для мандрівниці Ізиди,
колиска Горусу, спочивок Фта,
майстерня Тота, Апісовий хлів,
Анубіс, Нейт, Амон домують тут.

Гебрей (затикає вуха).

Ой, боже Грому, заглуши мене!

Нехай я хоч іменнів сих не чую!

Гірка моя неволя, та найгірше
в ній те, що я служу отим потворам,—
не хочаючи, кленучи, а служу!

Ношу болото на прокляту цеглу
і сам стаю болотом, сам з душею!

(До Єгиптянина).

Скажи мені, якби тебе не гнали
на сю роботу силоміць, ти став би
по власній волі будувать оселі
усім отим, що ти тут називав?

Єгиптянин. Авже ж би став.

Гебрей.

То, значить, за-для тебе

нема тепер неволі? Ти не раб?

Єгиптянин. Е, де вже там не раб!.. Якби я сам
був паном над собою, я б не так
роботу сю розклав: спочинок довший,

святá частіші я б собі давав,
і страву певне б мав далеко ліпшу,
мене б не бито—се вже річ видима!—
Либонь що я б не мури малював,—
різьби, малярства, будівництва вчився б.
Тоді б я де-що тут зробив інакше:

(Показує рукою в різних напрямках).
сю постать я б зробив далеко вище,
а тую нижче; не жовтогарячу,
але червону фарбу тут поклав-би,
не так би може й цілий підмурівок
я заложив би—сей довгастий надто—
я більше б лотос брав, а не папірус
за взорець для стовпів...

Гебрей. Але роботи
не кинув би?

Єгиптянин. Ой ні! Хай Тот-майстерник
мене ховає від неробства! Всі ми,
єгиптяни, працюємо ретельне
не тільки по неволі, а й з охоти.
Не раз мені здається, я робив би
незмірно краще, якби я був вільним,
отак як будівничий наш, наприклад.
От щастя жити так, як він живе!..

(Розлягається вигідно на виступі сандалії Озірісової і, за-
жмуривши очі, вголос марить).

Ні, ще не так!.. Не так, як будівничий—
він все таки не сам собі господар—
накаже перше цар, жерці присудять,
а потім він будує, що звелять.
А я б не так. Я будував би храми
по своєму, я б видумав нові
емблеми для богів, а колони
зовсім би не таким порядком ставив,—
я-б їх єднав по три, по п'ять, по сім,
отак як пальми часом виростають...

І! щоб то був за храм! Боги мої...

(Посувається ближче до гебрея і говорять пошепки).

А знаєш, я б ховав у пірамідах,
скажу тобі поправді, не царів,
а всіх, що добрії діла робили,
всіх, що жили поправді. За-для того
прийшлося би, правда, більші піраміди,
ще вищі будувати, переходи
робити довші в них, та се дарма,—
вони либонь тоді були б ще кращі
і вже б не зруйнувалися ніколи,
бо все одно були б вони, що гори...
Я б може просто гору обтесав
і в ній попробував без ліку ходів,
і саркофагів тисячі поставив,
щоб стало їх хоч би й на всіх мерців.
Ото була б новітня піраміда,
якої світ ще не видав!.. (Усміхається і затихає.
Який час здається, що він спить, але згодом він озивається трохи сонним голосом до гебрея).

А ти?

Щоб ти зробив, якби ти вільним став?
Гебрей (що теж було стиснувся і лежав нерухомо, неначе в якомусь отупінню, раптом схоплюється і різким рухом наближається до самого обличчя єгиптянина. Ще хрипшим, аж безгучним голосом, повний лютої і зло-радости).

Я? Що зробив би я? Розруйнував би
усі ті храми ваші й піраміди!
Порозбивав би всі камінні довбні!
Всіх мертвяків повикидав би геть!
Загородив би Ніл і затопив би
увесь сей край неволі!

(Єгиптянин мовчки одводить руку і дає в лице гебреєві, той з проникливим криком падає додолу).

Дозоредъ (прибігає з кием).

Що за крик?

Се що таке? А, прокляті раби!

Ані заснеш, ані спочинеш з ними!

(Б'є обох кием).

Тепер ідіть обидва на роботу
раніше від усіх. Се вам за кару.

(Відходить).

Єгиптянин (бере відро з фарбою і квачі, лагодячись їти
малювати мура. До гебрея).

Ти, слухай-но, не гнівайся на мене!
Воно, я знаю, не годиться битись,
але скипіло серце. Я й забув,
що ми ж таки товариші з тобою,
бо маємо ж ми спільний дім роботи.
Ти вже прости!

Гебрей (одвертається від нього і бере з долу брудного
кошика до глини. Понуро).

Нічого, так і треба,
я мушу знать, що я тут раб рабів,
що він мені чужий, сей край неволі,
що тут мені товаришів нема.
Більш ти від мене й слова не почувеш!

(Розходяться. Єгиптянин до будови, гебрей до нільського багна.
Інші раби сплять).

Київ, 18/X 1906.

КАССАНДРА

Драматична поема

ТРАГЕДІЯ ПРАВДИ.

Драматична поема «Кассандра» не належить до числа тих творів Лесі Українки, що користуються з особливої популярности,—коли не широких читадьких кіл (про них говорити поки-що—річ передчасна),—то, принаймні, читачів, що навчилися любити і розуміти інші речі поетеси з «екзотичними» сюжетами.

Досить хоча б побіжно переглянути такі нечисленні рядки, приділені «Кассандрі» в статтях та книжках про творчість Лесі Українки, щоб у тім пересвідчитись.

В одній із найперших спроб такої загальної характеристики, підбиваючи посмертні підсумки, Ів. Стещенко зауважив про «Кассандру» тільки те, що вона перейнята «перважною ліричністю», і, даючи перевагу «Йоганні, жінці Хусовій», указував, що в дім останнім творі більше драматизму і громадського елементу¹.

У пізнішій книзі М. Драй-Хмари приділено півсторінки переказові «Кассандри»: вона поставлена поруч іншої драматичної поеми «У пущі», як написана на ту саму тему—взаємовідносини між героєм та юрбою. Поема насичена, зауважує далі критик, «містичними настроями». «Під гнітом суспільства виник цей містицизм, але коли суспільство спіткала катастрофа, то й містицизмові настав кінець—він розвіявся»². І далі цитата—два кінцевих вірші поеми.

Трохи більше уваги кладе на «Кассандру» інший автор, проф. А. Музичка у своїй монографії про Лесю Українку. Не даючи, як і інші, аналізи поеми, він зближає її з настроями, що готували поступову українську інтелігенцію до

¹ Поетична творчість Л. Українки. — Л.-Н. Вісп. 1913. X, стор. 46.

² Драй-Хмара М., Леся Українка, ДВУ, 1926, стор. 146.

революції 1905 року — і пробує навіть пов'язати поему з сприйняттям Лесею Українкою самої революції. «Як революціонер, Леся готується й готує інших до боротьби, підлічує свої сили, зважає сили противника. Як поет-драматург, має вона гарний матеріал для драми. Як марксист, вона бачить ту боротьбу, бачить це російське царське правительство, що мов ахайці облягли Трою. Як поет-символіст з нахилом історика, вона творить у своїй «Кассандрі» трагедію цієї боротьби, малює Іліаду українського народу. Дієві особи, що там виступають, це тільки українські партії, що, сліпі самі, беруться вести за собою народ». Російський імператорський уряд, не маючи змоги силоміць придушити загальний страйк 1905 року, уже четвертого дня страйку почав ніби здавати свої позиції, а справді готуючи удар рішучий і підступний: він видав маніфест 17-го жовтня, оголосив конституцію і свободи — на те, щоб оманом заспокоївши громадську думку інтелігентських вершків, помаху заходжуватись коло розгрому та уярмлення. Цей маневр, на думку проф. А. Музички, має в Лесі Українці символ у вигляді того Троянського коня, що довкола нього відбувається 7-ма сцена «Кассандри» і що з нього наївно втішаються, не слухаючи пересторог героїні, стомлені по довгій боротьбі троянці. — «Ці дві сцени, VII й VIII, перероблені Лесею 1907 року, отже після революції, коли запанувала всюди реакція, коли вже прозріли й «сліпі, що ставили побитих біля коня на сторожі», вказують, як Леся держалася щільно дійсності, як не хотіла вона від неї відступити ні на йоту»¹.

Тлумачення це не позбавлене певної дотепності, але пристати на нього важко. Трудно уявити, що постаті Деїфоба, Гелена, або Андромахи та Поліксени, були уособленням будь-яких політичних партій. Окрім того, «Кассандра» написана, як ми знаємо, за два зимові сезони 1901-1902 і 1902-1903 року, в Італії, в Сан-Ремо, де тоді Леся Українка проживала. VII-а і VIII-а сцени, що про них говорить проф. Музичка, справді, перероблені 1907 року в Ялті, але, обізнавшись нижче з характером переробки, ми побачимо, що викликали її перш

---

¹ А. Музичка, Леся Українка. ДВУ, 1925, стор. 76.

за все міркування художні — і тематична сторона при тій переробці не збагатилась на якісь нові мотиви, що поставили б її ближче до подій 1905 року, ані ж це було в переднішій редакції. Таким чином, даних до того, щоб бачити в «Кассандрі» символічний малюнок революції 1905 року — ми поки-що не маємо. І так само не переконав нас і пов'язування останніх слів героїні і всієї останньої сцени в «Кассандрі» з драматичною поемою «В катакомбах», що робить далі проф. А. Музичка.

Ми можемо не дитувати інших думок про «Кассандру», здебільшого так само побіжних і перебіжних — хіба за винятком сторінок, приділених поемі в «Підручнику історії української літератури» Ол. Дорошкевича, до яких ми ще звернемося. Фактом є те, що одну з безперечно визначних і незвичайних у нашій літературі що-до своєї тематики драматичних поем Лесі Українки більшість критиків (окремі дружні думки, як напр. лист М. С. Грушевського¹, що про нього згадує М. К. Зеров, рахувати тут нема чого) відсунула на другий план. Чи спричинилася до того похмурість настрою, що оповиває «Кассандру», чи той «містидизм», що його не один раз згадує критика і що його чудно було бачити їй у поетесі, яка мислила раціоналістично, навіть матеріалістично — для нас це річ неістотна: але безперечно, певну роль в цій холодності відіграла і незвичайна — як на наших читачів початку ХХ віку — антична тематика поеми.

Поетка передбачала це почасти сама. В не раз цитованім у роботах про неї уривку одного з листів з приводу «Камінного Господаря» вона говорить про те, що й сама розуміє свою сміливість, — «але вже певне то «в высшем суждено совете», щоб я mit Todesverachtung кидалася в дебри всесвітніх тем (як наприклад з «Кассандрою» своєю), куди земляки мої, за виїмком двох-трьох одважних, воліють не вступати»².

І справді: за небагатьма винятками, українська література ХІХ віку обминала античні теми й форми, що, як відомо, справляли такий виїмково великий вплив на літературний

¹ В передмові до видання творів Л. Українки. 1924 р., т. I, стор. LXIV.

² Літ.-Наук. Вісн. 1913, X, 30.

розвиток інших європейських народів. За давніх часів, коли в нас панувала схоластична поетика, були, здавалося, всі засновки до виникнення у нас класицизму: учні і вчителі Київсько-Могилянської колегії та академії знали античних письменників, могли показати знання мітологічної номенклатури, навести у своїй орації «подобіє» або «приклад» з античної історії або літератури. Шкільна піїтика виходила з тих самих формально-вразимих засад poetiki Арістотеля та Горадія, що й піїтика західньо-європейських духовних шкіл. Вергілієва «Енеїда» була не менше популярна, як на Заході і в Росії,— і сам факт пізнішого її пародіювання свідчить про те, що її читачі могли оцінити комізм травестії—не менше, ніж французькі цінителі травестованої «Енеїди» Скаррона. Але історичні обставини й особливості того соціального оточення, якому випало культивувати українське художнє слово, не дали цим зачаткам розвинутиися далі за той щабель, що на ньому став Котляревський або Гулак-Артемовський, який перекладав Горадія. І чимало часу сплило, аж поки Куліш у віршовій передмові до «Позиченої кобзи» запропонував узяти за зразок німця, що «рідну фальш письменницьку покинув і прихилився до греків та римлян, широкою рікою правди плинув, простуючи в науки океан»¹. Мідно пов'язана з усною селянською творчістю, з побутом—українська лірика не пішла в ХІХ в. ні дорогами парнасців, ні дорогами неокласиків, відмежувавшись з цього погляду і від російської літератури, де тяжіння до «Парнасу» так виразно виявилось у представників «чистого мистецтва» середини віку, і від інших літератур слов'янських, хоч і меншою мірою, а все ж пронизаних античною стихією.

На кінець віку ситуація виразно почала мінятися. Уже назбиралось чимало спроб перекладів античних поетів мовою українською, починаючи з несміливих кроків М. Пашкевича і кінчаючи такими значними довершеннями, як переклади Гомерових поем Руданського та П. Байди-Ніщинського. Уже І. Франко почасти надрукував, а почасти проектував переклади з Софокла («Едіп Цар»), Піндара, Алкея і Сафо, Апулея, Лукіяна та багатьох інших. Уже Куліш, старіючи, у

¹ Сочин. и письма П. А. Кулиша, т. 3. 1909, ст. 219.

вірші «Гомер і Шекспір» свідчив, що «про греків ми говоримо з любов'ю, і кожен з нас Гомера в вічі знає»¹—бодай з золотих написів на оправах по бібліотеках «розкішних дуків». А у відомім київському гуртку 90-х років, що збирався у приміщенні М. В. Лисенка, в тім самім, що про нього говорять у своїх спогадах про автора «Кассандри» Л. Старицька-Черняхівська, поети перекладають не тільки Данте, Гете, Мольєра, Гайне та Беранже, а й шедеври античних літератур: В. Самійленко ще 1887 року на сторінках харківського альманаху «Складка» почав друкувати свій переклад «Іліади», поновивши справу, що її не скінчив П. Ніщинський, а І. М. Стешенко під псевдонімом Івана Сердешного року 1893-го друкує переклад Овідієвих «Метаморфоз»—і потім працює коло перекладу Вергілієвої «Енеїди»,—який, до речі сказати, досі ще не побачив світу... І той, і той—близькі до Лесі Українки люди.

А втім, враження від античності виповнили Лесю Українку вже з малого малства. У великім Звягельським саді на Волині діти Косачів відігравали то сцени з ридарського життя, то гралися в «Іліаду» та «Одіссею». Поетці не була чужа мова, що нею написано ці поеми,—в Гомеровім тексті, оповідають нам певні свідки, вона орієнтувалася досить вільно: серед її паперів у с. Колодяжному Ковельського повіту між іншим був переклад трьох рапсодій «Одіссеї». Один із перших її віршів, що з'явилися в друку, присвячений славнозвісній грецькій поетесі Сафо (див. т. I. стор. 5), та й потім, хоч і не дуже часто, вона звертається до античних мотивів то в «Іфігенії» (1898), то в «Ніобеї», в другій частині «Триптиху»... Проте, ніде не віддала їм вона такої гойної данини, як у написаній в 1901—1903 роках «Кассандрі», що з'явилася в перших двох книжках «Літературно-Наукового Вісника» за 1908 рік.

Образ віщої діви, Кассандри, що її доля так трагічно пов'язана з загибеллю Трої, а пізніше з загином дому Атрідів і «пастиря народів» царя Агамемнона, що полонив Кассандру, уже довгий час перед Лесею Українкою притягав увагу поетів, які не раз скористувалися для своїх поем і трагедій із бідних і суперечних даних поеми. Більшу частину цієї легенди складено, здебільшого, уже за доби по Гомері. Гомер в «Іліаді» (пісня

¹ Сочин. П. А. Кулиша, т. 3, ст. 35.

XIII, 363) ще нічого не знає про пророчий дар Кассандри, уживаючи її лише найкращою з дочок Пріамових (троянського царя) і розповідає про те, як Отріоней з Кабесу сватався за неї, пропонуючи на виміну збройну підмогу Трої проти аргів'ян. Пріам обіцяв дати йому за дружину Кассандру, але Ідомоней під час першого бою забиває нещасливого жениха. Це майже і все, що говорить Гомер про Кассандру, коли не рахувати згадки про її смерть в оповіданні тіні царя Агамемнона — Одиссеєві, що спустився в підземне царство («Одіссея», XI, 421). Небагато чого додає до цього і Вергілій. Що правда, в його джерелах уже досить багато говорилося про Кассандру—пророчицю. Але для сторона мало зацікавила автора «Енеїди», що присвятив лише одну (другу) пісню своєї поеми руйнуванню Трої. Лише побіжно згадавши про Кассандрині відчування, він дав на волю Лаокоону застерігати троянців, щоб вони не ввезли в місто збудованого ахейцями коня. Образ Кассандри і у Вергілія заслоняє образ воїювника, що сватається за неї, як і Отріоней, і що обіцяє Пріамові підмогу проти греків—тільки ім'я його дим разом инше—Корейб (грецьке Коройб), син Мігдонів («Енеїда», п. II, 341). Разом із купкою відважних, за проводом Енея, він робить очайдушну спробу прогнати ахейців із здобутої Трої.

Епічним поетам образ Кассандри, прекрасної незаміжньої дочки Пріамової, так само, як і образ Кассандри—віщої дівни, очевидно, не давав придатного матеріялу: і все, що ми про неї знаємо з античних часів, ми завдячуємо, головню, трагікам і пізнішим компіляторам давніх переказів. Проте на ситуації легенда не збагатилася. Всі вони сходять, по суті, до такої схеми: Аполлон дав Кассандрі прородський дар за обідянку навзаєм покохати його; але, як вона свого слова не додержала, бог покарав її тим, що ніхто не вірив її пророкуванням. Коли Гелена з Парісом прибула до Трої і потім, коли зайшла війна, вона віщувала троянцям нещастя, і всі сміялися з неї, як з безумної. Коли ворог здобував місто, вона шукала порятунку в храмі Афін, але Аякс, син Ойлеїв, відтяг її від статуї богині; коли ділено здобич, вона припала Агамемнонові, разом із ним прибула до Мікен і разом із ним загинула тут: її забили Егіст і жінка Агамемнонова, Клітемнестра.

Така схема, як бачимо, мало вдячлива і для драматичного поета. Не дивно, що аж до найновіших часів Кассандра рідко коли виступала в трагедії інакше, як у ролі другорядної дієвої особи. В першій частині знаменитої Есхілової трилогії «Орестейя» (коло 458 р. до нашої ери)—в «Агамемноні»—вона бере участь лише в одній великій сцені з хором, на колісниці коло брами Мікенського палацу: в пророчій галюцинації, уриваючи її безладними викриками до Аполлона, віщівниця розповідає Хорові про те, що діється за сценою—про пекельну сітку-покривало, що його Клітемнестра накинула на голову Агамемнонові, про вдари сокири, про смерть даря, що його забивають жінка і її коханець; перед нею перебігає у страшних образах вся історія проклятого роду нащадків Атреїдів—і в невимовному розпачі вона скидає з себе жрецький покрив, ламає своє прородьке жезло—і йде в палац на немилу загибель. До речі сказати, сценою прибуття Кассандри до Мікен спершу думала і Леся Українка закінчити свою драматичну поему: і в неї Кассандра скидає з голови діядему і, ламаючи, кидає під ноги прородьке жезло на знак відмовлення від свого чудовного дару; але патетична розмова з Хором і момент пророчної нестями випущені зовсім, бо колишньої, троянської Кассандри—нема:

Колись була пророчиця Кассандра,
вона згоріла на пожежі в Трої,—
слова її пророчі спопеліли,
і вітер їх розніс ген-ген по морю...
Тепер нема нічого від Кассандри.

Проте, поетка побачила скоро, що такий епілог, по разючій сцені пожежі і руйнування Трої, без потреби обнижує і розбиває враження в читачів: в окремих виданнях цей епілог, згідно з бажанням самої авторки, в тексті п'єси тепер не вміщається. Дорогою екстатичного патосу Есхілової Кассандри героїня Лесі Українки не пішла.

Де-які деталі в образі Кассандри могла навіяти Лесі Українці інша старогрецька трагедія, що виводить дочку Пріамову на сцену—знову же як особу епізодичну. Це «Троянки» Евріпіда (480—406)—довге і жалібне голосіння полонянок з

царського роду на чолі з матір'ю Гекубою: серед них Кассандра, що починає співати весільної пісні, кличе Аполлона на свій шлюб з царем Агамемноном і вимахує, безумна, смолоскипом—символом шлюбного обряду. Вірний собі, Евріпід уриває, проте, її нестямну пісню на те, щоб змусити пророчицю в довгій промові доводити з софістичними хитрощами парадоксальні твердження, що доля трояндів кінець-кінцем щасливіша, ніж доля греків. Парадоксальність пом'якшується, проте, тим, що глядач знає дальшу долю грецьких героїв, що, стискаючи в десяток віршів усю історію Одиссеєвих блукань, Кассандра наводить і фактичні докази, які випливають з дару провидіння. По тому її відводять на корабель Атрідів. Драма Лесі Українки кінчається так само, як знаємо, викриками Кассандри про «весільний час»—тільки слова ці стосуються не так до неї самої, як до її сестер, інших дочок Пріамових, що їх долю вона бачить у темнім майбутнім.

Не спиняючись на трагедіях римського імітатора грецьких трагіків Лудія Аннея Сенеки (4 до нашої ери—65 по нашої ери), що повторив і Есхіла, і Евріпіда,—ми можемо поминути і інших наслідувачів доби пізнього Відродження і класицизму, бо, по-перше, Кассандрі в них приділяється, здебільшого, також епізодична роль, а, по-друге, до розуміння нашої драматичної поеми вони нічого не дадуть. Хіба що з погляду певної повноти можна відзначити тільки, що з другої половини XIX віку починається ряд спроб зробити Кассандру центральною особою трагедії. В німецькій літературі ми маємо, наприклад, року 1877 «Кассандру» Фрідріха Гесслера, що, як і Шіллерова Орлеанська Діва, зрікається любови земної для любови небесної, ламає обітницю і терпить за те кару. Вона любить троянського героя Аретаона (згаданого побіжно в «Іліяді»), Аретаон під час руйнування Трої вмирає на руках у неї, а її саму, як бранку, відвозять до Мікен. Основний міт трагедії, як бачимо, належить цілком авторській вигадці. Те саме довелося сказати б і про «Агамемнона» Густава Кастроппа (1890), про «Кассандру» Герберта Ейленберга (1903), про «Кассандру» Ганса Пішінгена (1913), що скористувався, проте, з відомої нам згадки «Енеїди» про Кореба та інших. Згадати про них варто хіба тільки на те, щоб

показати, як не перестає образ Кассандри будити уяву поетів аж до найближчих днів¹.

Щоб зробити з Кассандри центральну трагічну постать, новішим поетам доводилось вигадувати зовнішню дію, не користуючися з допомоги античної традиції. Роля Кассандри в традиційній легенді—пасивна; причина її муки в тім, що пророчиці не сила актом власної волі запобігти лихові, інакше спрямувати фатальний хід подій. На другу половину XVIII і десь на початок XIX вв., коли в літературах Західньої Європи почала накреслюватись улюблена згодом від романтиків антитеза знання (цивілізації) і наївно-безпосереднього світовідчуження, що їм ніби жила первісна людина, чужа цивілізації і тому щаслива (антитеза, що розвинулася згодом на протиставлення корисній науці—некорисної поезії, то-що)—образ Кассандри пригадався поетам. Ми знайдемо його у відомій Шіллеровій баладі (1802), що її переклав мовою російською Жуковський (1808), а нещодавно—українською—О. Грицай (1914) і Дмитро Загала². Жодного сумніву нема, що Шіллерова балада була добре знайома Лесі Українці.

Основний мотив Шіллерової балади—згадана вище антитеза знання—незнання.

Nur der Irrtum ist das Leben,
Und das Wissen ist der Tod—

Бо життя—в однім незнанні,
А знання—це смерть і гріб.

Прородків дар обтяжує Кассандру, бо позбавляє її особистого щастя, наївно-безпосереднього ставлення до життя. Їй не тому тяжко, що її словам не ймуть віри; важке саме знання, що через нього розвіється захватна й принадна обмана, розсипаються ілюзії, в яких так вільно і легко кохаються всі люди довкола неї:

Скрізь утіха, де погляну,
Всі кохаються, живуть,

---

¹ Див. про них Karl Heinemann. Die tragischen Gestalten der Griechen in der Weltliteratur, 2 Bd, 94—95 (Leipzig. 1920 у серії «Das Erbe der Alten»).

² Ф. Шіллер. Балади, переклад Дм. Загала, ДВУ. 1927, 83—87. Цитати, що йдуть далі, з цього перекладу.

Тільки я од горя в'яну,
Тільки в мене скорбна груди.
Не для мене травень, квіти,
Бо й весна моя сумна,
Хто ж буде життю радіти,
Як зглибить його до дна?
Щасливіша Поліксена,
Що, мов п'яна од вина,
За найкращого Еліна
Вийде заміж цього дня.
Гордо груди їй хвилюють
Радощі, чужі мені;
О, боги! вона не чує
Заздрощів до вас і в сні.

Це протиставлення Кассандри і Поліксени ми знайдемо і в Лесі Українки, і знайдемо також, тільки в де-що зміненим вигляді, і образ того друга-жениха, що, втративши його для себе, жалкує далі Шіллєрова Кассандра:

Бачу й я свого друга,
Що душа за ним болить,
В нього погляд—вічна туга—
Серце спрагою в'ялить.
Він для мене—краща пара
І повів би в рідний дім,
Та стоїть страшна примара
Поміж мною і між ним.

У Шіллєра його не названо ніяким ім'ям: в Лесі Українки він зветься Долон і несхожий на меланхолійного закоханця німецької балади; не знісши погляду віщих очей пророчиці, він сам зрікається шлюбу з нею, але в неї любов до нього не згасла—і про це знають не тільки близькі, але й хитрі вороги, як от Сінон.

Леся Українка, повторюємо, знала баладу, взяла з неї де-які риси, але розійшлася з Шіллєром в основнім освітленні образу. І Кассандра не плакатиме, що не можна жити з ілюзією; її Кассандра—одна з духовних дочок Прометєєвих—завжди дасть перевагу життєвій боротьбі над особистим щастям і спокійним сном. Вона знає хвилини смертельної туги, але не хотіла б «возвышающего обмана». В ній живе і автор:

Я щастя не маю і в мріях не бачу,
Бо інші мрії у серці ношу.

Коли я часами журюся і плачу,
Я щастя у долі тоді не прошу.
Для інших і доля, і щастя хай буде,
Собі я бажую не сну, а життя,—
Хто зо сну прокинувся, хай щастя забуде,
Йому вже до щастя нема вороття! (I, 36—37).

В основі «Кассандри» лежать, звичайно, особисті почуття й переживання поетеси. Але дістатися до них можна, тільки розрізавши попередню оболону, виткану в данім разі з матеріялів, що їх достачило літературне подання і які творча думка художникова переробила. Спинімось на цих матеріялах і на дім переробленні.

Отже, Гомер, почасти Есхіл та Евріпід, почасти Вергілій, Шіллер—ось поети, що в них Леся Українка могла знаходити то побіжний, то більш-менш усталений образ своєї героїні. Можна було б додати Шекспіра в «Троїлі та Крессіді», що зводив образи грецьких і троянських героїв з традиційних п'єдесталів і що двічі вивів на сцену Кассандру,—вперше, коли вона перериває нараду Пріама і синів тужним пророчим викрьком (д. II, сд. 2), а вдруге, коли вона спитується разом з Андромахою спинити Гектора і не дати йому вийти на бойовище (д. V, сд. 3). Коли з Есхіловим «Агамемноном» Леся Українка могла обізнатися, між іншим, і по переспіву Ап. Майкова (1874), то їй могла бути відома також написана в 90-х роках балада «Кассандра» Я. Полонського — спроба вільного трактування старого міфу про любов Аполлона та Кассандри, що дістає від бога гіркий дар саме тоді, коли Трою вже облягли греки¹. Від будь-якого впливу з боку Полонського Леся Українка, проте, ділком вільна.

Готового матеріялу для драми перед Лесею Українкою не було. Вона скомбінувала його, договорюючи і розвиваючи натяки своїх джерел, античних переважно. Імена дієвих осіб її драматичної поеми майже всі вже були там. Але, напр., про Деїфоба — Гомер (Іл. XIII, 94; XII, 155) знає тільки, як про сина Пріамового, богорівного войовника. Леся Українка робить з нього мужа ради, головного воєначальника над

---

¹ Я. П. Полонский. Полн. соб. стихотворений, пзд. Маркса, 1896, III, 16—25.

троянським військом, фактичного управителя Трої—з огляду на похилий вік батька—Пріяма. Надзвичайно лаконічні дані «Іліади» про другого Кассандриноного брата, віщуна Гелена. Цей прегарно показаний у Лесі Українки носитель гнучкого й хитромудрого «фрігіїського розуму» в Гомера тільки згадується (Іл. VI, 75; VII, 44), як ворожбит на птахів, що знає волю богів і звертається в один із критичних моментів з промовою до готових тікати троянців і вмовляє їх,—і вдруге, коли він радить Гекторові піти і викликати з війська ахейців найхоробрішого мужа на герць, щоб битися з ним сам-на-сам. Що-правда, Леся Українка знала, очевидно, і погомерівські перекази про Гелена, про те, як пощастило йому безпечно влаштуватись і в ворогів по тому, як Трою зруйнували; натяки на це є в 8-ій сцені: «мій розум зламаний, твій піде в світ, ти ним і переможців переможеш»,—і в епілозі, де говорять про те, що Гелен віщає нині волю богів у Дельфах. Вона лишила Долонові ролю вивідача, що подається на розвіди у грецький табір і гине там, забитий грецькими ватажками (Іл. X, 315—457); але, звичайно, в молодім троянці, колишнім нареченім Кассандри, годі пізнати Гомерового Долона, Евмедового сина, що його виїмкову зовнішню бридкість вважає за потрібне відзначити «Іліада». Зберегла вона без особливих відбігів від традиції образ Паріса, в її поемі вже остаточно позбавленого будь-якої героїчної авреолі: їй відомі перекази про його дитинство, проведене з пастухами гори Іди, про його прибуття з Геленою до Трої, то-що (ср. Д). Зате претендент на шлюб з Кассандрою, Гомерів Отріоней, а Вергілій Корес—обернувся спочатку в Протезіаю (в чернетковій редакції), а потім в Ономаю, даря лідійського, що їх, звичайно, нема чого зіставляти ні з Еномаєм (Oinomaïos), царем Пісії Елідської, батьком Гіпподамії, ні з Протезіаєм, в античній традиції спільником греків, що його забив Гектор і який завдяки молитві своєї дружини Лаодамії, вернувся по своїй смерті на кілька годин з попідземного царства на землю. Образ жениха-спільника, що його підказала традиція, дістав у поетки ім'я Ономаю, очевидно, цілком випадково. Нарешті, образ хитрого грека Сінона, шпигуна і провокатора, являє собою лише розвиток

у бік реалістичного трактування образу, що його дав у другій пісні «Енеїди» Вергілій.

Виявивши, таким чином, більшу самостійність у доборі дієвих осіб (добір зроблено з усією ощадністю, і персонажів, що відігравали б у п'єсі ролю суто-декоративну, в «Кассандрі» майже нема), Леся Українка так само вільно поставилась і до трактування подій. Проте, тих подій у драматичній її поемі небагато. Смерть Патрокла, що його забив Гектор, і смерть Гектора, що його забив Ахіллес—все це, забираючи так багато місця в «Іліяді», в «Кассандрі» відбувається по-за сценою, по-за стінами того гінекею, де збираються і розмовляють між собою протягом перших трьох сцен Кассандра, Гелена, Поліксена й Андромаха. Так само лише здалека бачить Кассандра, як гине її колишній жених—вивідач Долон (сц. 4-а), і знов тільки з слів Поліксени дізнається вона, що загинув Ономай, так і не діставши обіцяної йому за військову допомогу нагороди—шлюбу з Кассандрою (сц. 6-а). Ми вже знаємо, як стосуються ці сцени до традиції. З традицією найбільше були пов'язані дві останні (7-а і 8-а) сцени, коли з тісних стін гінекею дієві особи виходять на міський майдан і починається троянська катастрофа; але й тут Леся не чулася до обов'язку строго додержувати переказу. Роля Кассандри в 7-ій сцені являє собою цілком утір поетеси, і про те, що Сінон саме Кассандру мусить благати, щоб його помилювали, і досягає цього завдяки нерішучості пророчиці у фатальну хвилину,—«Енеїда», наприклад, не говорить нічого.

Події в «Кассандрі» взагалі не пов'язані ланцюгом причинної залежності, що її вимагаємо ми від творів, до драматичного жанру залічуваних. В першій сцені ніяких подій ще нема; далі—вони розгортаються мимо волі головної дієвої особи (Кассандри) і вхопити нитки зовнішньої дії, пов'язавши їх у міцний вузол, авторці «Кассандри» так і не щастить. У другій сцені перед Кассандриними очима розпадається ефемерне щастя Поліксени: Гектор убиває друга її нареченого; в третій—никне щастя другої сестри—Андромахи: Ахілл, мстячись за смерть свого друга, вбиває Гектора. Далі йде перерва, і показана в четвертій сцені смерть Долона ніяк не впливає з попередніх подій. Нова перерва і новий епізод з Ономаєм

лише формально поєднаний згадкою про Долона в словах Кассандри і Деїфоба. По суті тільки 7-а сцена (та й то лише в остаточній редакції: в початковій нарисі епізоду з Сіноном не було) дає щось подібне до драматичної зав'язки. Рука Кассандрина, піднявши меч, безсило спустилась: Сінон зостався живий, дерев'яного коня, лукавий дар данайців, завезено в місто. Але зав'язка далі не використана: ні сама Кассандра, ні прибічні не свідомі того, що Трою зруйновано в наслідок отієї фатальної нерішучості, отієї «трагічної провини» героїні. На відчування і перестороги Кассандрині, як і давніше, ніхто не зважає, і, як давніше, вона—тільки свідок вчинків, що відбуваються довкола неї, але незалежно від неї. Драматична композиція не вдалася. Вдивляючись у варіанти (див. у кінці цього тому), можна встановити, що в автора було де-яке намагання уточнити, так-би мовити, жанр свого твору, вирівняти різкість перерв межі окремими епізодами, звільнити їх від усього зайвого, підсилити елемент зовнішньої дії. Але ця робота до краю не дороблена. Підзаголовок «Кассандри»—драматична поема, очевидно, має на увазі перш за все діалогічну форму викладу і почасти внутрішній драматизм героїної вдачі. Від думки дати театральний твір авторка в процесі роботи відмовилася. Але чи можна вважати за хибу «Кассандри» те, що написана не для сцени, вона не задовольняє вимог, які ми ставимо звичайно до сценічного тексту драм і трагедій? Певна річ, що ні. Дrameю «Кассандру» можна називати тільки умовно: але від того вона не буде «гірша». Про кожного письменника треба судити не на підставі того, чого він не дав, а того, що він дав. «Ліричний момент», що його перевагу в «Кассандрі» відзначав, наприклад, І. М. Стещенко (див. вище)—є не вада поеми, а особливість її.

Отже, перед нами поема в діалогічній формі з однією центральною і головною особою—Кассандрою, що для неї і вся дія—троянська війна, і всі дієві особи—сестри, брати, троянці, греки—є тільки живе тло. За тло декоративне править гомерівська Троя, жіноча половина Пріямового паладу, майдани міста Іліона. Надзвичайно очитаній в історичній літературі, Лесі Українці легко було б спокуситись і старанно

розробити це тло, давши йому увібрати, поглинути центральний образ. Дієві особи були близькі і знайомі по «Іліаді» та «Одіссеї» з дитячого віку. Що-до декорацій, то в кінці віку таке живе було ще вражіння, яке зробили розкопи в Трої Генріха Шліманна (ум. р. 1890-го), що його головні праці виходили в 80-х роках і справу якого провадив далі в 90-х роках Дерпфельд¹. Згадаймо, як не оперся спокусі «археологізму» Флобер у «Саламбо», або пізніше Мережковський у «Воскреслих богах». Цього не сталося з Лесею Українкою, і в «Кассандрі» п'єдестал не відвертає нашої уваги від піднесеної на нім статуї. Авторку поеми, як уже відзначали дослідники її творчості², взагалі мало цікавило відтворення пережитої доби. Багата на знання, вона не намагається виставити на показ своє багатство. «Місцевий» і «історичний» колорит покладено на картину дуже тонким, а часом ледве помітним шаром. Історія Паріса, посилення на міт про Прометея, Епіметея та Пандору—в першій сцені, натяк на історію Іфігенії—в п'ятій сцені, ось майже все, вставлене в текст із тих мітів та переказів, які оточували Кассандру. Рідко який поет початку ХХ віку і в російській, і в західноєвропейських літературах, у творах на античний сюжет удержиться, щоб не показати широко і щедро свого знання мітологічних та історичних імен. Згадаймо в російській літературі мітологічні трагедії І. Анненського («Меланіппа-філософ» 1901, «Цар Іксіон» 1904 і ин.) або Вячеслава Іванова («Тантал» 1905). У Лесі Українки ділком інший підхід до матеріалу, і невідповіданий читач її «Кассандри» не потребує широкого пояснювального словника. Афродіта, Артеміда, Арес, Аполлон, Геліос, Зевс, Мойра, Хаос—ось, здається, всі імена, подані в «Кассандрі» з старогрецьких релігійних переказів. Так само ощадлива вона, коли називає інших мітологічних героїв та героїнь. Сама манера називання в неї така, що уважному читачеві не треба ніякого довідника, щоб з'ясувати собі то чи це місце поеми. Згадана, напр., Пентезілея (в сцені

¹ Року 1891, напр., вийшла присвячена троянським і иншим Шліманновим розкопам праця Schuchardt'a, Schliepmann's Ausgrabungen in Troia (Leipz. 1891).

² М. Зеров. Цит. стаття, стор. LIV.

5-й)—і тут же, в репліді, подане потрібне пояснення: «Пентезілея, красна амазонка, що загинула за Трою без пори». І вже, звичайно, ніякого «Реального словаря классических древностей» не треба для того, щоб зрозуміти почуття, які змусили в останній сцені одного з сторожів побажати царській родині: «нехай би Гадес їх усіх забрав!»

Ту саму ощадність ми відзначимо у змалюванні декоративного тла. Мальовничий елемент у «Кассандрі» зведено до мінімуму. Цитований вище дослідник (М. Зеров) зауважує, що в Лесі Українки взагалі переважають образи слухові, а не зорові, і що твори, де згідно з темою їй доводиться приділяти головне місце не діалогові або монологіві, а опису та розповіді—їй завжди вдаються менше. І проте, декорація «Кассандри» заслуговує на увагу і своєю мальовничою стороною. Добір кольорів на ній не різноманітний: по суті, всі кольори зафіксовані в епітетах діалогічної мови, сходять на такі: чорний (чорний корабель, чорні води, чорна кров, чорна доля), багряний, червоний, пурпуровий (багряні хвилі; багряна хмара, червона сандалія, червона нитка, пурпурна вовна), золотий і срібний (золоте пасмо волосся, золота гадючка на руді, золотокудра дружина, то-що) і лише зрідка ще білий (місяць—біле око, сніжно-біле чоло, то-що). Цими фарбами то разом, то навперемінки обкрашується обстава розмов і дій: обстава, що дурається орнаментадії, уникає вигадливих ліній і форм, змагає до монументальної простоти і не боїться примітивності. Для неї характерна, напр., така ремарка 4-ої сцени: «обидві царівни (Кассандра й Поліксена) стоять (на мурі) який час нерухомо, їх чорні постаті різко виділяються в місячному світлі». Або останній момент тієї самої сцени—коли Кассандру відводять од мурів:—«місяць ховається за хмару, і темна купка людей, що веде Кассандру по-під мурами, ледве мріє, а далі зливається з глибокою тінню від храму». Тими самими фарбами і лініями змалювано нечисленні картини, що подібуються в тексті самого діалогу; напр., картина прибуття Паріса та Гелени до Трої (сц. 1-а) і інші. В усім цім відчувається вже де-який повів модерністського малювання—без його спотвореності. Варто відзначити за одним заходом ту саму ощадність і обдуманний стиль

нечислених у поемі порівнянь: Долон на полі—«такий самотний, наче кипарис на роздоріжжі»; або—«сплелися над чолом слова вразливі, немов гадюки над чолом Медузи»; або ще (з брудьїо-нової редакції): вітрила—«мов люті гарпії крилами бились з північним вітром», то-що. Все це разом надає зовнішньому оформленню матеріалу певного стилю, без ніякого ухилу в бік стилізації. Варіанти тексту показують, між іншим, і в дій царині повсякчасне намагання Лесі Українки до само-обмеження: всіма способами уникаючи непотрібної з її погляду археологічності й причепуреності, вона заміняє, напр., слово «пеплум» на слово «убрання», викреслює в ремарді 4-ої сцени образ Кассандри з довгими пасмами волосся, що вихоплюється з-під чорного покривала і має на вітрі,—і лишає просто: «загорнена з головою в довге чорне покривало», то-що.

Коли нерухомому, декоративному тлу приділена така навмисне мала увага, то живе людське тло центрального образу розроблене ширше і глибше. В поемі майже нема й однієї дієвої особи, що не мала б свого індивідуального відбитка. Навіть особи з суто-службовою, з погляду композиції, ролю його мають; вкажемо, для прикладу, стару рабіню, що її Деїфоб у 5-ій сцені посилає по Кассандру. Ще більшою мірою стосується це до вартових восьмої сцени. Психологія цих безименних героїв троянської війни, їх ставлення до панів і проводирів показані з великим художнім тактом. По епічній ідеалізації не залилось в поемі й сліду. Але її не заступила ні пародія, ні бурлеск, як у Шекспіра в «Троїлі та Крессіоді» або у Котляревського в «Енеїді». Троянський нарід, троянські воїни і ватажки показані з погляду художника-реаліста з усіма рисами класового розбрату і користолюбності класових інтересів. Ми чуємо, наприклад, про те, що військо не завжди без суперечок кориться своєму привідці, і домогтися тієї слухняності інколи важко (військо Ономаєве в 6-ій сцені); ми бачимо нарід, що його пристрасті теж ледве стримує поки-що мідний ще ланцюг релігійного культу (сц. 7-а); воїнів-сторожів, що справляють дарську родину «до Гадесу»: «увірились вони усі троянцям—усі від Деїфоба до Паріса, а вже найгірш ота зловісна птиця» (сц. 8-ма). О. К. Дорошкевич вважає за можливе твердити

навіть, що «психологія феодально-рабського суспільства часів його розкладу й занепаду... становить тло в драматичній поемі «Кассандра»¹. Психологія для розкривається нам, проте, не так у нечисленних масових сценах поеми, а більше в індивідуальних образах дієвих осіб, протиставлених Кассандрі.

Композиція поеми майже скрізь антитетична. Експозиція характеру Кассандриноного забирає 6 сцен: але антитези поширюються і на дві останні. В першій сцені Кассандрі протиставлена Гелена, живе втілення вроди, що її не духотворює ніяка думка і тому—вроди вбійчої, як смерть, вроди нерозважної, безжурної, стихійно матеріальної. І ця краса являє собою велику силу громадську, але силу, що дезорганізовує, несе з собою тління, гасить іскру Прометеевого вогню в живій людині. У другій сцені ми маємо антитезу Кассандри в особі Поліксени, нареченої Ахілла: де бездумна, сильна безпосередністю і бідна на аналітичну думку молодість, по суті невідповідальна за своє сліпе ставлення до життя, за своє егоїстичне тяжіння до особистого щастя. В наступній сцені розвинена, уже накреслена в третій, антитеза Кассандри і Андромахи. Одна з найулюбленіших у гомеровім епосі героїнь не викликає симпатій в авторці «Кассандри». Андромаха — звичайнісінька жінка, «тільки жінка», охоронниця домового вогнища і спокою, який є вищий для неї над усі шукання і всі правди. Саме Андромаха і говорить Кассандрі слова, такі гостро протилежні що-до свого духу всій істоті пророчиці,—і ми додали б,—також усій істоті самої Лесі Українки:

Доволі з нас уже твоєї правди,
зловісної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожити в надії.
Ох, я вже втомлена від тої правди!
Ой, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро! (сд. 5).

Цього не може, та й не хоче дати Кассандра,—і стосунки межі сестрами переходять у почуття гострої обопільної ненависти. Андромаха—представниця нерухомо-консервативного,

---

¹ Підручник історії української літератури, вид. 1924 р., стор. 268.

побутового, «інстинктивного» принципу: це зв'язує її з такими людьми, як Деїфоб, як Ономай — натурами так само чужими аналітичній думці. Всі вони ясно знають, чого хочуть; будь-які сумніви їм невідомі; Деїфоб простий і елементарний у своїм патріотизмі; суперечка стомлює його, звиклого командувати; і так само елементарно-простий Ономай, що, як купець, торгується з Кассандрою і зовсім не може зрозуміти тонкощів її діалектики. Складніший від інших Гелен, віщун і дипломат, носитель гнучкого і тонкого «фрігійського розуму» — також протилежний Кассандрі. Від Гелени до нього іде багато східців різних психологій, і найвищий східць по-ідає він. Але між ним, що для нього

тоненька смужка
брехню від правди ділять у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки —

і Кассандрою, яка вперто дає перевагу жорстокій правді над найласкавішою і добротворною для даного моменту неправдою — така само неперехідна прірва, як межі Кассандрою — і Геленою, Парісом, з одного боку, і Кассандрою — і Андромахою, Деїфобом, Ономаєм, з другого.

Антитеза, чітко вимальовуючись у словесних змаганнях дієвих осіб («агонах» античної драми), в киданих мимохідь сентенціях, часом гідних найкращого «гному» античної трагедії або «pointe» французької класичної драми, розкрита з усією повністю і перекональністю. Ми бачимо, що оточує Кассандру. І все вище підносяться в своїй безвихідній самоті образ центральної героїні поеми.

Цей образ, що йому лише в поемі вперше дане певне ім'я, уже давно проходив перед думкою поетеси; перегортаючи сторінки її ліричних віршів, ми не раз почуємо там звуки слів, що являють собою ніби прелюдії, початкові шкідці даного в поемі лірико-драматичного портрету. Хіба не чути Кассандрино голосу в скаргах самої Лесі, звернених до нежальливої музи в вірші ще 1896 року («Ave regina!»):

Невже тобі заздро, богине, на вбогее щастя моє?
Те щастя, то був тільки сон. Ти голосом гучним
Від нього мене пробудила, гукнувши:

**«Прокинсь, моя бранко, ти мусиш служити мені!»
...Навіщо ти вирвала в мене слова, що повинні! б умерти
за мною? (I, 107).**

Хіба голос таврійської жриді Іфігенії в уривку 1898 року не починає брентіти Кассандриним тебром, коли вона звертається до Мойри-Долі:

**О, Мойро!
Невже тобі, суворій, грізній, личить
Робити посміхи над бідними людьми. (II, 26).**

І хіба в монологах мученого демоном біблійного Саула, що його, граючи на гарфі, заспокоює Давид—поруч спогадів про Байронову елегію нема того самого звуку—провісти Кассандриних монологів?

**І власних слів жахаюся пророчих...
То не мої слова—то дух лукавий
Мені через мої уста віщує,
Що мушу я... Не слухай, хлопче, грай,
Не допусти, щоб знов я став пророком. (II. 73, 1900 р.).**

Мова мовиться, звичайно, не про «самоповторення», що взагалі не типові для Лесі Українки, а про малі поки-що натаки, перші просвітки думки, що шукає художнього втілення і знайшла його, нарешті, в «Кассандрі».

Кассандра—пророчиця. Кассандра вірить у Долю, темну і страшну богиню, сліпу, невблаганну, що не знає ні жалю, ні ласки. Проте, було б наївно на підставі всіх цих і подібних місць драматичної поеми говорити за те, що вона перейнята містичними настроями. Це можна було б твердити лише в тім разі, коли б пощастило довести, що настрої ці йдуть від самого автора, а не являють собою предмет об'єктивного художнього змалювання. Бо-ж не могла Леся Українка, маючи Кассандру, змусити її заперечувати існування богів і раціоналістично тлумачити свої пророцтва. Звичайно, образ Кассандри великою мірою усучаснений; але в дій модернізації поетка спинилась там, де вдержало її художнє чуття. Кассандра так само, як Іфігенія уривку 1898 року—одна з нащадків Прометеевих; вона не хоче шанувати богів, коли боги є тільки раби Долі («я рабинєю рабів не хочу бути»); вона оступається перед Деїфобом і почасти перед Ономаєм

за права жінки, як особи; в ній живе дух протесту проти всякої рабської покорі, проти консервативності та інерції побутового ладу; в її гнівній мові раз-у-раз прохоплюються нотки, що дають нам передчути промови раба-неофіта із сцени «У катакомбах»: але далі за це йти не можна було, не допускаючися грубих дисонансів. Ліричні поклики до Артеміди — місяця, змалювання жорстокої потужності Мойри, раптові прозирання прийдешньої загибелі Трої — все це не дає ще само з себе справжнього містичного колориту поеми. Знаючи прибічних так, як Кассандра їх знає, не важко передбачати і провіщати їхню долю. Ця Доля є просто історична неминучість, логічний висновок з аналізу осіб і подій (див., напр., розмова з Поліксеною в сц. 2). Гелен, наприклад, міг би зробити цілком такі самі висновки, як і Кассандра; але вони йому некорисні, він знає, що вони неприємні були б і иншим, бо психологія пересічної людини вимагає «возвышающего обмана», «сна золотого» і бридиться «тьмою низких истин». Навпаки, відірвана від побуту, так-би мовити «декласована», Кассандра не хоче і вже навіть не може на це зважати. Тут джерело тієї трагедії, що вона переживає, — трагедії далекогозорого мислителя, трагедії нескореного змагання до правди.

І справді, чи потрібна людям ця «правда»? Може й справді має рацію Андромаха (сц. 3-я), кажучи, що своєю правдою Кассандра вбиває в людях певність себе і відвагу, безпосередність і цілість духу? Адже-ж однаково, самим знанням правди не змінити ходу подій. Як, наприклад, урятувати від неминучої загибелі Долона, коли навіть знаючи, що згуби не увійти, він однаково, зв'язаний передсудом військової честі, піде на видиму смерть? Як відвернути від Ономаї його фатальну долю, коли з одного боку брат Деїфоб нахваляється привселюдно проголосити сестру Кассандру зрадницею, а з другого Ономай, як упертий бик, сам іде пробоем на наїжені проти нього списи? Як урятувати, наприклад, Паріса, що для нього жінчина спальня і її пестоші дорожчі над батьківщину, честь, свободу і навіть саме життя? Або цих вартівників, що нарешті допалися до Іжі і вдоволені, що можуть наїстись і напиться, зовсім не хочуть слухати

застережливих покриків Кассандри, що, самотна, зорить ніч коло статуї богині? Більшості близьких кров'ю—але не думками!—людей маленьке щастя цього навіть не дня, а дієї хвилини, дорожче за всяку ясну прийдешність. Самотня серед них Кассандра. Щоб змінити хід подій, замало самого знання правди: на це потрібна воля до акції, можливість акції. А цього Кассандра не має. Недурно ж проникливий розумом Гелен говорить їй:

Боги в тім винні, що дали тобі
Пізнати правду, сили ж не дали,
Щоб керувати правдою. Ти бачиш
І склавши руки, або заломивши,
Стоїш безвладна перед тим привидям
Страшної правди... (сц. 6-а).

Та й сама вона свідомо того, що не є героїня (сц. 5-а), вона сама, піддавшись жіночій чужості, спускає додолу меч, готовий забити гредького шпигуна. І на додаток до всього цього—вона жінка... В чернетковій тексті ця риса була висунена далеко різкіше, ніж в остаточній редакції. Сама-одна, в храмовім притворі, осторонь від панів і рабів, що справляють свою останню учту, Кассандра нарікає:

Нема Кассандрі зброї! Тільки слово
Та й те в зневазі, у погорді людській.
О, знали ви, боги, чим покарати!
Пророчий дар дали безспій жінці!
Якби могла я збройною рукою
Все доказати, що казати мушу,
Не та була б ціна й повага слову,
Проклятому від заздрісних боїв...
...І як я смію їм казати: борітесь,
Коли сама для боротьби як жертва?

Вона шукає хоча б жертвовного меча, але і його забрано в кухню для потреб бенкету; вона перебирає храмовий скарб і, нарешті, знаходить... веретено. За іронія долі!

Так, політичному борцеві не досить того, щоб знати правду,—йому треба волі до боротьби; йому не досить «казати», а треба «доказати збройною рукою». Той, що такої волі не має, той, що в нього рука не озброєна,—неминуче

терпить катастрофу Кассандри. А життя не стоїть, хоч би які лиха і біди спадали на людей; воно йде безупинно і не-настанно («нема руїни... є життя!.. життя!..»): але без краю гірко мислячій людині бути лише за свідка і пасивну жертву цього ходу подій.

Такий, як уявляємо собі, ідейний зміст «Кассандри». Це—один із висновків, що зробила Леся Українка з власної політично-громадської роботи; це, певно, один із відгуків її на не цілком іще ясні нам дискусії в революційній українській громадськості останніх років минулого віку. Але разом із тим—це і фатальний прогноз, виправданий фактами, ролі, що її певна частина української революційної інтелігенції (яка, як і Кассандра, знала «правду», але не мала сили «керувати правдою») відіграла в тій Революції, до якої Леся Українка не дожила... Читачі «Кассандри» в наші дні мають право зробити і цей останній висновок.

О. Білецький.

КАССАНДРА.

Драматична поема.

Д І Я Ч І:

Кассандра — дочка троянського царя Пріяма, пророчиця,
жриця Аполлона.

Поліксена — її сестра, молода дівчина.

Деїфоб — її найстарший брат, ватаг військовий.

Гелен — другий її брат, віщун і жрець.

Паріс — наймолодший брат Кассандрин.

Гелена — жінка спартанського царя Менелая, що втекла
з Парісом у Трою.

Андромаха — жінка Гектора, брата Кассандрино.

Левкє

Хрізє

Айтра

Клімена

Креуза

} рабині Андромахи.

Стара рабиня Поліксенина.

Долон — молодий троянець, колишній наречений Кассандрин.

Ономай — цар лідійський, що сватає Кассандру.

1-й вартовий

2-й вартовий

3-й вартовий

4-й вартовий

} сторожа міста Іліона в Трої.

Флейтист.

Кітарист.

Сінон — еллін, шпигун.

Агамемнон Атрід — цар аргоський, найстарший ватаг
ахайського війська.

Менелай Атрід — брат
його, цар спартанський

Одісей — цар Ітаки

Діомед

Аякс

} підрядні ватаги ахайського
війська.

Троянці, троянки, раби, рабині, воляки троянські й еллінські.

Діється в часи еллінсько-троянської війни, в Трої, в місті
Іліоні.

I.

Кімната в гінекею (жіночій половині) Пріямового дому. Гелена сидить на низькому різбленому стільці і пряде пурпурну вовну на золотій кужілці; сама пишно вбрана, на поясі висить кругле срібне свічадо. Кассандра увіходить в кімнату, замислена, дивиться поперед себе, погляд її падає на Гелену, немов пронизує її і немов бачить крізь неї ще щось далі. Так дивлячись, Кассандра спиняється посеред кімнати і стоїть мовчки.

Гелена. Сестрице, радуйся!

Кассандра. Радій, Гелено,
бо ми не сестри.

Гелена. Ох, я добре знаю,
що осоружна я тобі, як смерть.

Кассандра. І ти і смерть—обидві рідні сестри.

Гелена. Кассандро!

Кассандра. Так зови мене, Гелено,
а не сестрою.

Гелена (вражена). Більш тебе ніколи
не назову сестрою. Тільки чом
себе ти не зовеш сестрою смерти,
було б тобі се більше до лиця.
Вже так, що до лиця!

Кассандра. Візьми свічадо.

Гелена. До чого сі слова?

Кассандра. Візьми свічадо.

(Гелена мимохіть слухається і бере свічадо в руки).

Кассандра (стає з нею поруч).

Дивись: от ти і я,—у нас нічого
подібного нема.

Гелена. А хто ж те каже?
Кассандра. Якби ж я так була подібна смерті,
була б тобі подібна.

Гелена. Геть іди!
Чого ти смерть на мене накликаєш?

Кассандра. Хіба сестра сестру повинна вбити?
Сестра сестрі частіше помагає.

Гелена. Так ти того прийшла оце до мене,
щоб дорікати? Що ж, печи, картай,
вам тільки й радощів, коли я плачу.

(Кассандра бере з її рук свічадо і держить проти її лица,
Гелена насуплює брови, але не плаче й не одвертається,
обличчя її де-далі випогожується).

Кассандра. Ти плакати не можеш, як і смерть.
Дивись: твоє обличчя знов спокійне,
знов тая сила у твоїх очах,
велика сила,—їй усі коряться,
всі смертні і Кассандра вкупі з ними.

(Спускає свічадо).

Ідеш ти—і старі, поважні люди
склоняються перед тобою низько
і мовлять урочисто: богорівна!
Ти глянеш—кам'яніють мужі сильні
і тихо шепотять: непереможна!
Ти поділуєш—і погасне погляд
у наймолодшого з синів Пріама,
кров хвилю потужною приб'є
до серця, і німіє серце й слово,
і блідне пам'ять, і обличчя блідне,
і весь він твій, і вже нема для нього
ні матері, ні батька, ні родини,
ні краю рідного... Троянки, плачте!
Умер, загинув молодий Паріс!

Гелена. Ти братові своєму смерть віщуєш?

Кассандра. Для мене він давно вже не живе.

Гелена. Ненависна! Я знаю, як ти зроду
ворогувала на Паріса.

Кассандра. Зроду
любила я його.

Гелена. А нащо ж ти
вмовляла батька й матір не приймати
його до двору, як прийшов він вперше
від пастухів убогих, що його
ховали від пророцтва навісного?

Кассандра. То не було пророцтво навісне.
Умерти або жити з пастухами
було б єдине для Паріса щастя.

Гелена. Чому ж то так? Чому ж то Деїфоб,
і Гектор, і Гелен, і всі брати,
і сестри всі, і ти сама, Кассандро,
в палатах здатні жити, а Паріс
у курені пастушім мав би скніти?

Кассандра. А скніти у палатах може краще,
так як Паріс у тебе в гінекеї?
І Деїфоб, і Гектор, і Гелен
живуть, не скніють: Деїфоб на раді,
а Гектор на війні, Гелен у храмі—
живуть душею й тілом. А Паріс?
Він тільки й жив, як грав там на сопілці
серед отар. Мовчить Паріс на раді,
і зброю надягає мов кайдани,
боги з ним на розмові не бувають.

Гелена. З ним Афродіта розмовляє!

Кассандра. Ні!
Він раб її, з рабом нема розмови.
Вона велить, він слухає та й годі.

Гелена. Се ж тільки ти змагаєшся з богами,
за те вони тебе й карають.

Кассандра. Що ж,
їх сила в карі, а моя в змаганні.

Гелена. Для того ти й з Кіпрідою змагалась,
коли вона Паріса напустила
до мене в Спарту плисти? Що ж, Кассандро,
Кіпріда, бач, перемогла тебе!

Кассандра. Мене, Гелено? Ні, тебе й Паріса.

Гелена. Але ж Паріс послухав не тебе.
Кассандра. Глухий не чує—де ж тут перемога?
Гелена. Та хто ж би слухав провісти твоєї?

Не говорила ж ти, по чім ти знала,
що вийде з подоріжжя.

Кассандра. Я не знаю
нічого, окрім того, що я бачу.

Гелена. Та що ж могла ти бачити тоді?

Кассандра. Я бачила, як молодик вродливий
з веселим серцем на чужину плив,
не посланцем народу велемудрим,
не збройним вояком і не купцем;
шличок пастуший легкодумне чоло
не зброїв, а красив. І я сказала:
«гей, куйте шоломи, троянські мужі,
утроє, вчетверо кладіть блискучу мідь!»
А потім... ох, страшна була хвилинка,
як він прибув, а з ним і ти, Гелено,
і я отой смертельний поцілунок
побачила...

Гелена. Кассандро! се неправда!
Паріса я в той час не цілувала.

Кассандра. І все-таки я бачила його,
той поцілунок, саме в ту хвилину,
коли до нашої землі торкнулась
червоно-взута білая нога
твоя, Гелено. Ранила ти землю.

Гелена. Ти крикнула до мене: «кров і смерть!»
Того тобі до віку не забуду.

Кассандра. Я не тобі те крикнула, Гелено.
Була я в той час новонародженна
і криком болю світ новий стрічала.
Я бачила: Паріс на нас не глянув,
устами тільки привітав троянців.
Я бачила, як на його думки
сандалія червона наступила.
Я крикнула: «несіть ячмінь і сіль,—
за жридею рокована йде жертва!»

Розвіяв вітер золотеє пасмо
твого волосся. «Мчить Арес неситий
на повіді Кіпрідинім, як огир
в палу жаги. Готуйте гекатомбу!»
воляла я і бачила: на морі
вже чорні кораблі багряню хвилю
стернами різали, вітрила рвались...
На шоломах у вояків ахайських
тряслися грізно гриви...

Гелена. Ти безумна!

Хіба в той день ахайці приплили?

Ми ж більше року прожили спокійно!

Кассандра. Я бачила в той день ахайське
Тепер я бачу: Менелай бере [військо.
тебе за руку...

Гелена. Геть від мене, люта!

Неправда то! неправда! І ніколи

того не буде! Краще розіб'юся,

упавши з вежі на каміння гостре!

Кассандра (з певністю).

Твій чоловік бере тебе за руку

і, ледве взяв, вже ти його ведеш.

Ти попереду, він іде позаду...

Чужі моря, чужі краї минає

ваш корабель, несучи вас додому...

Огні погасли на руїнах Трої

і дим від Іліона в небі зник...

А ти сидиш на троні, ти, цариця,

прядеш собі на золотій кужілці

пурпурну вовну і червона нитка

все точиться, все точиться...

Гелена. Неправда!

Кассандра. О, богорівна! О, переможна!

Епіметея дочко!

Гелена. Що се знов?

Яке нове безумство? Як ти смієш

казать мені: Епіметея дочко?

Кассандра. Був Прометей і був Епіметеї,

одного батька й матері синове.
Життя й вогонь дав людям Прометей
і знав, що муки ждуть його за теб,
провидець мук не одвернув од себе,—
з усіх синів праматері Землі
його найгірше покарала Мойра.
Епіметей не знав нічого. Завжди
у нього думка доганяла вчинок.
Він взяв собі за жінку ту Пандору,
що смерть і горе людям дарувала,
і був щасливий з нею, і до віку
ніхто його нещасним не назвав.
Одного батька й матері синове,
титани зроду не були братами,
а ти хотіла, щоб тебе Кассандра
сестрою називала! Ні, Гелено,
неправди я не можу говорити.
Гелена. Неправда все, що ти коли говориш!
Кассандра. Епіметей казав так Прометею
і був щасливий. Радуйся, царице!
(Виходить).

II.

Кассандрин покій. Кассандра пише Сибіллінську книгу на довгим пергаменті. Коло неї великий триніг з запаленим куревом.

Поліксена (в білому убранні, червоні стрічки й червоні квітки з гранати в косах).

Кассандро, рідна, ти не знаєш, любя,
яка щаслива я! Який вродливий
мій Ахіллес, мій наречений! Часто
я з брами бачу, як він їде полем,
мов Геліос прекрасний, так він сяє.
З Атрідами в незгоді він, і хоче
в мідному мирі з батьком нашим бути.
І шлюб наш буде вже одразу плідним,—
так кажуть Мірмідонці і Троянці,—
бо з нього вродиться і згода й сила,
і не загине вже свята Троя,
не вмере народ державного Пріяма!

Кассандра. Пробач мені, сестричко, я не можу
тепер з тобою говорити. Бачиш,
тепер пишу я книгу: на розмові
я мушу бути з яснокудрим богом.

Поліксена. Негарно заздрити сестрі, Кассандро!
Не винна я, що Ахіллес мене,
а не тебе з усіх царівен вибрав,
не дівчина ж бо мужа вибирає,
а він її. Із того я не винна,
що ти не вміла догодить Кіпріді.

Кассандра. Ні, Поліксено, я тобі не заздрю!
(Заслоняє лице покривалом).

Поліксена. Прости, кохана, я тебе вразила.

В своєму щасті я зовсім забула,
що слово «шлюб» гірке моїй Кассандрі
від того часу, як Долон зрадливий
одкинувся від неї.

Кассандра. Поліксено,
що говорить про те! Я добре знала,
що я йому дружиною не буду.

Поліксена. А нащо ж ти приймала подарунки?

Кассандра. Бо я його любила. Ті дари—
то все, що міг Долон Кассандрі дати.

Чому ж я мала б і того зрікатись?

Він щиро те давав, а я те брала,
щоб мати спогад про хвилини щастя,
бо знала я, їх не багато буде.

Дивись: і досі золота гадючка
мені правдию обвиває так,
як спогад в'ється коло мого серця...

(Показує обручку на руді вище ліктя).

Долон не винен. Винні сії очі,
не вмів їх погляд мовити: «кохаю»,
хоч від кохання серце розривалося.

Боявся їх Долон. Він сам казав,
що вбили щастя наше тії очі
холодними і твердими мечами.

Вони однакові були, незмінні
перед богами і перед коханим.

Не міг Долон очей тих подолати,
не міг він погляду їх одвернути
від таємниці до живого щастя.

І знала я, що в сих моїх очах
моя доля, тільки що робити?

Хіба осліпнути? Бо де візьметься
у птиці віщої коханий погляд
голубки, що воркує?

(Поліксена дивиться їй в очі).

Поліксено!

Не придивляйся до моїх очей,

не говори до мене, не питай
нічого, нічогосінько. Ти знаєш,
тебе я над усіх сестер злюбила.
Не говори до мене.

Поліксена. Ні, Кассандро,
не думай ти, що й я тобі ворожа,
як інші всі. Не винна ж ти, що хвора,
що бог тобі так затуманив думку,
що скрізь лихе ввижається тобі
там, де його і признаку немає,
що ти собі та й людям труїш радість.
Мені тебе, голубко, дуже шкода.
(Сідає на низенький ослінчик біля ніг Кассандри).
Сестричко, розчеши мені волосся.
Мені казала мати розчесатись,
та бачиш, як заплуталось воно.
Та ще тут сі квітки ніяк не вийму.

(Виймає з-за пояса золотий гребінець і маленьке кругле свічадо).

Ось маєш гребінець.

(Подає гребінець Кассандрі, тая бере слухняно, починає роз-
в'язувати стрічки, виймати квітки з волосся. Поліксена дивиться
в свічадо).

Кассандра (шепоче). Яка хороша
моя сестричка! Задрісні боги
собі найкраще в жертву вибирають.
О, краще б я тепер мечем жертовним
життя її перетяла, от зараз,
поки вона ще горя не зазнала.

Поліксена (бачить в свічаді очі Кассандри).
Кассандро, я боюсь твоїх очей!

Чого так дивишся? Що ти шепочеш?

Кассандра. Нічого, ні, нічого. Ти казала,
що хвора я. Так, може се і правда,
я певне хвора, не вважай на мене...
Згадала я про нашого Троїла,
до тебе він такий подібний був...
а надто, як лежав мечем пробитий...

спокійний, тихий, гарний... Поліксено,
ти вже забула, чий-то був той меч
у грудях брата нашого Троїла?

Поліксена. Кассандро, нащо спогадами труїш?
На те війна.

Кассандра. Ох так, на те війна:
убити брата, потім заручити
сестру за себе...

Поліксена. Брат давно убитий,
і я його заледве пам'ятаю,
та й Ахіллес тоді зовсім не знав,
кого він убивав.

Кассандра. Та ми те знаєм.
І певне Ахіллес того не знав,
що в той же час, як він шукав послів,
щоб їх послати у свати до тебе,
твій брат, наш Гектор, саме раду радив,
щоб запалити кораблі ахайські.
В той час, як ти оці квітки з гранати
у кучері влітала, Гектор наш
думливу голову шоломом збрів.

Поліксена. Так що? Він Мірмідонців не зачепить,
то й Ахіллесові про те байдуже,
як і мені.

Андромаха (вбігає). Чи ви те чули, сестри?
Мій Гектор, кажуть, заколов Патрокля.
Сеж Ахіллес Патрокля мав за друга
найпершого...

Кассандра. Ой горе! кров і помста!
Оце твій шлюб, нещасна Поліксено!

(Бере з-за тринюга ножиці і обрізує коси Поліксені).

Поліксена. Ой!

Кассандра. Поліксено, де жалобні шати?

Андромаха. Безумна, що ти робиш?

Кассандра (в пророчому нестямі). Андромахо,
сестра по братові жалобу носить,

вдова по мужові бере ще глибшу,
а сирота загине в сповитку!

Андромаха. Зловіснице, бодай ти зааніміла!

Поліксена. Чом ти мені одразу не сказала,
що горе близько? Може б я могла
затримать Гектора...

Кассандра. Ох, Поліксено,
я завжди чую горе, бачу горе,
а показать не вмію. Я не можу
сказати: тут воно, або: он там.
Я тільки знаю, що воно вже є,
і що того ніхто вже не одверне,
ніхто, ніхто. Ох, якби тільки можна,
то я б сама те горе одвернула!

Поліксена. Та й одвернула б, якби ти сьогодні
сказала Гектору: не йди на бій.

Андромаха. Вже ж, ти це знала,—чом-же не сказала?

Кассандра. Хоч би й сказала,—хто б мені повірив?

Андромаха. Та як-же й вірити, коли ти завжди
не в пору й недоладно пророкуєш?

Поліксена. Віщуєш горе завжди, а чому
й від кого прийде горе, не говориш.

Кассандра. Бо я того не знаю, Поліксено.

Андромаха. То як ми можемо вірити словам?

Кассандра. То не слова, я все те бачу, сестри,
що говорю. Я бачу: Троя гине.

Андромаха. Чому? Від кого? Хто її зруйнує?
Атріди? Ахіллес?

Кассандра. Не знаю, сестри!
Я бачу тільки: Троя помирає,
і шлюб дочки Пріама з Ахіллесом,
червоним від крові троянських мужів,
ганебний шлюб не врятував би Трої.
Живі вино готують на весілля,
мерці волають: крові дайте, крові!
...Ох, скільки крові чорної я бачу!
І батько наш коліна обіймає
катам своїх дітей... Я чую крик...

ридає, плаче, скиглить, виє, виє...

то наша мати!.. Я пізнала голос!..

А н д р о м а х а. Боги всесильні, одберіть їй мову!

(Кассандра хапається за голову і з жахом дивиться у простір.
Поліксена з плачем кидається в обійми Андромахи).

III.

Гінекей Андромахи. Рабині прядуть і тчуть, де-які гаптують і шиють. Андромаха тче великий білий плат, обходячи навколо високої кросна.

А н д р о м а х а (до рабинь).

Підіть на браму ви, Левке й Хрізе,
іди й ти, Айтро; по черзі вертайтесь,
поглянувши на бій і розпитавшись,
про Гектора мені звістки приносьте.

(Рабині виходять).

К л і м е н а (стара рабиня).

Чому ти, владарко, сама не підеш?
Не так би сумувала, подивившись,
як твій герой воює ворогів.

А н д р о м а х а. Не можу я, Клімено, я боюся

іржання коней, брязкоту мечів,
і куряви, і крику, а найгірше
того смертельного співання стріл!

Як я те чую й бачу, то здається
мені, що то повстав з безодні хаос,
що ні*людей нема вже, ні богів,
а тільки смерть панує самовладно.

А як не бачу лютої війни,
то й не боюся, і тоді я вірю,
що Гектора ніхто не подолає,
бо він герой по-над усіх героїв.

К р е у з а (молода рабиня).

Се правда, владарко! Щаслива жінка,
що може про свого чоловіка
таку сказати правду...

Кассандра (раптом увіходить). Правда й щастя!
Як легко ти паруєш їх, Креузо!

Андромаха (з невиразним страхом).
Чого тобі, Кассандро? Ти, здається,
забула вчора в мене веретено?
Креузо, пошукай...

Кассандра. Не треба, сестро.
Не буду я ні прясти, а ні ткати.
Жалобні шати маю, а на покрив
смертельний ти сама давно напряла,
не знаю тільки, чи доткати встигнеш.

Андромаха. До чого ти се кажеш? Я на ложе
для Гектора новий готую плат.

Кассандра. Я тільки се й кажу.

Айтра (увіходить). Наш владар в полі
зустрівся з Ахіллесом.

Андромаха. Ох!.. І що ж?!

Айтра. Здається, він його перемагає.

Андромаха. Та хто кого?

Айтра. Наш владар Ахіллеса.
На брамі Поліксена аж зомліла,
побачивши, як Ахіллесу скрутно.

Андромаха. От безсоромна! То вона не брата,
а Мірмідонця стежить?!

Кассандра. Андромахо,
на неї Мойра наложила руку.
Не ти найнещасливіша у світі,
тож не суди нещасних. Вдів багато,
а межи братом вибирати й милим
не часто мусить жінка.

Андромаха. Що ти кажеш?
Ти, наче п'яна, помішала в купу
і правду й вигадку...

Кассандра. Вино з водою
помішані стають одним напитком.

(Левке увіходить і мовчки спинається).

Андромаха. Ну, що, Левке?

Левкє. Не посилає мене
 на браму, владарко...
 Андромаха. Кажі, що сталося?
 Левкє. Нічого ще не сталося... я не можу...
 Ох, сам Арес пустився-б утікати,
 не то, що смертний...
 Андромаха. Що ти жебониш?
 Хто ж утікає?
 Левкє. Владар наш... твій муж...
 Андромаха (замахується на неї човником ткацьким).
 Неправда! як ти смієш?..
 Кассандра (спиняє її руку). Не допоможе
 твоя рука проти правиці Мойри.
 Андромаха. Геть, геть, зловіснице! Се ти, ти винна,
 коли то правда, що говорить сля!
 Ти одібрала Гектору одвагу,
 зламала дух зловісними речами,
 убила віру й певність. Бо ніколи
 мій Гектор не втікав від бойовиська,—
 надію ніс, приносив перемогу
 і славу. Але ти надію вбила
 проклятими словами: «помста й смерть!»
 Бери ж на себе сором і неславу,
 що брат нещасний з бою принесе!
 Кассандра. Якби приніс хоч їх, я прийняла б.
 (Трептить і, не маючи сили встояти, сідає на перший порож-
 ній стілець).
 Ох, Андромахо, як я палко прагну,
 щоб не були мої слова правдиві!
 Андромаха. Якби ти тільки їх не вимовляла
 і не труїла нас, то й не було б
 лихої правди! Не вгасав би дух.
 Кассандра. Зрікаюсь, Андромахо, я зрікаюсь
 тих слів зловісних.
 Андромаха. Пізно вже, Кассандро,
 вже дух погас.
 Кассандра (мимохить). Ох! і життя погасло!
 Ой, горе! Що робити? Я те бачу!

Я бачу: Ахіллес прудкий женеться,
а Гектор упадає... страх і сором
його підбили, а не меч Пелідів.

А н д р о м а х а. Ні, ти сама була б зо всього винна,
не страх, не сором і не меч, а ти,
отруйнице, коли ти правду кажеш!..

Ох, що ж вони не йдуть? Я більш не можу
звісток тих ждати... Я піду сама...

К а с с а н д р а (затримує її). Я не кажу, нічого не кажу,
нічого не віщую... Тільки бачу!

Осліпніть ви, зловісні очі!..

Х р і з é (вбігає). Горе!

Поліг наш владар від меча Пеліда!

(Андромаха мліє, рабині захожуються коло неї, голосячи).

К а с с а н д р а (несамовита від туги, промовляє, мов непри-
томна).

Не страх, не сором і не меч, а я
своєю правдою згубила брата...

(Закриває лице покривалом).

IV.

Частина майдану коло Скайської брами оточена муром. Праворуч, трохи в глибині, храм, ліворуч брама. Смеркає. Довгі тіні простягаються через майдан. Невеличкий гурток трояндів посередні межі брамою й храмом радиться пошепки про щось. В середині гуртка Долон, колишній наречений Кассандрин—до нього найбільше звертаються ті, що радяться. Кассандра з Поліксеною ідуть через майдан від храму, обидві в чорних жалобних шатах, тільки в Поліксени обрізані коси і непокрита голова, а Кассандра загорнена з головою в довге чорне покривало.

Кассандра (спиняє Поліксену й стає нерухомо).

Дивись, дивись, які непевні люди
зібрались там...

Поліксена. Чого вони непевні?

Тож Агенор, Гелен і Деїфоб,
а серед їх Долон!

Кассандра. Ох, і Долон!

Поліксена. Чого ти так зітхнула й застогнала?

Кассандра. Нічого, так.

Поліксена. Не можеш ти забути,
що він тобі...

Кассандра. Ох, Поліксено любя,
я не про себе думаю тепер.

Поліксена. Про що ж?

Кассандра (складає з благанням до неї руки).

Сестричко, рідна, найдорожча,
молю тебе, благаю, не питай
і не примушуй говорити! Може
се правда, що слова мої отрутні,
що й очі забивають людську силу!

Осліпнути я хотіла б, зацікавити...

Ох, се було б таке велике щастя!

Поліксена. Кассандро! схаменись! Де ж та людина,
щоб тішилась каліцтвом чи бажала?

Кассандра. Ось тут вона, з тобою поруч.

Поліксена. . Рідна,
ходімо звідси!

Кассандра. Ні, я не піду,
я мушу надивитись на Долона,
бо... ні, нічого... тільки надивитись.
Я не піду... не можу... ти ж іди,
коли ти хочеш.

Поліксена. Я з тобою буду,
самій же так тобі не випадає.

Кассандра. Кассандрі байдуже, що випадає,
що ні,—вона лиш те чинити мусить,
що їй на долю випало.

(Тим часом гурток скінчив нараду і розійшовся. Долон, зоставшись без товаришів, наближається до обох царівен).

Долон. Царівни,
вітаю вас. (Хоче йти далі).

Кассандра. Долоне, стій!

Долон. Що скаже
мені царівна?

Кассандра (збентежена, шукає, що б спитати. Вона увесь час, поки говорить з Долоном, має покривало низько спущене на очі, так, що обличчя її сливе не видно).

Я... хотіла власне...
тебе спитати... чи тобі до мисли
були дари на поминках у нас
по Гекторові?..

Долон (трохи здивовано). Так, я дуже вдячен
за ласку та за шану.

Кассандра. Чом же ти...
не взяв тепер того щита з собою?

Долон. А нащо був би щит?.. Чи ти на здогад,
пророчице?

Кассандра (злякано). Ні, ні, Долоне, ні!

Долоп (замислений). Се правда, я піду в непевну путь...
та тільки щит розвідачу завада...
Я ж мушу крадькома зайти у табір
ахайський, поночі усе розвідать,
підслухати наради й повернутись
теж крадькома.

Поліксена. Прости, воно не личить
до справ громадських дівчині втручатись,—
але питаю, нащо молодого
тебе старіші на таке обрали?

Долоп. Бо молодий ходу звинішу має,
ступає легше (сміється) і втікає швидче!

Кассандра (в-півголоса, до себе).
Як можна ще втекти!

Долоп. Що ти сказала?
(Кассандра мовчить).

Долоп. Я знаю, я на те не заслужив,
щоб ти слова на мене витрачала...
а тільки я хотів... Ні, я не вартий...
Вітаю вас, царівни...
(Похиливши голову, налагожується йти).

Кассандра. Постривай!
Що ти хотів?

Долоп. Спитати...

Кассандра. А, спитати!..
Ні, не питай, я не люблю питання.

Долоп. То я таки піду...

Кассандра. Питай, питай,
я відповім.

Долоп. Пророчице, скажи,
чи я верну живий з моєї справи?

Кассандра. Чого ти власне в мене се питаєш?
Питай в Гелена, та чи мало ж є,
у нас у Трої віщунів?

Долоп. Вже пізно
шукати їх тепер.

Кассандра. Та що ж тобі
з мого пророкування? Про Кассандру

лихая слава в Трої. Хто їй вірить?
Ніхто з людей.

Долон. Не знаю сам, чому,
але мені бажалось би почути
на се відповідь власне від Кассандри.

Кассандра. Ти б їй повірив?

Долон. Може б і повірив.

Кассандра (гірко). Та тільки «може»?

Долон. Я вразив тебе?

Кассандра. О ні, я звикла, що мені не вірять!

Долон. А все ж пророкування вислухають.

Кассандра. На жаль!

Долон. Я прагну вислухати його!

Кассандра. А якби часом я тобі сказала—
я не скажу, се тільки так, наприклад—
щоб ти не йшов тепер на ті розвідки,
чи ти б послухав?

Долон. Ні, скажу поправді,
не міг би я послухати тебе,
хоч би ти смерть видиму віщувала,
бо нечестю було б зрестися потай
того, що сам же я вхвалив прилюдно,
на що пристав незмушений, по волі.

Кассандра. То нащо знати, що тебе спіткає?

Долон. Так, я люблю дивитись долі в вічі.

Кассандра. О ні, Долоне, ти того не любиш,
ніколи не любив, даремне кажеш!

Ти ще дитина для таких очей!

Долон. Дитина? Я, царівно, повнолітній,
до ради вхожий і до війська здатний,
я не хлоп'я давно!

Кассандра. Але для того,
щоб знести долі погляд, повноліття
твого ще мало.

Долон. Бачу я, царівно,
що ти мені не хочеш відповісти,
і я даремне тільки гаю час,
а я його не маю вже багато.

Кассандра (здрігається при сих словах).

Хто се тобі сказав?

Долон. Ми призначили,
щоб я вернувся, поки зійде місяць.

Кассандра. Але ж тепера місяць рано сходить!

Долон. Тож власне я тому не маю часу,
здасться й так його не мало згаяв!

Поліксена. Пождав би ти безмісячної ночі.

Долон. Війна не жде, царівно,—поки б ми
безмісячних ночей тих дожидали,
то може б місяць освітив руїну
святої Трої. Я піду, царівни.
Щасливі будьте!

(Іде до брами не оглядаючись і зникає в ній. Кассандра мовчки махає йому вслід рукою, а як він виходить по-за браму, вона припадає до плеча Поліксени і гірко ридає).

Поліксена. Та чого ж ти плачеш?

Кассандра. Се ж я в-останнє говорила з ним!

Що ж я йому казала? Все холодні,
непривітні слова, як ті мечі
ворожії, що мають заколоти
єдиного, коханого Долоня!..

Чом я не кинулась йому до ніг?

Чом не благала на богів Олімпських,
щоб він не йшов у ту лихую путь?

Чом не сказала: «ох, не йди, загинеш!»

Чом я хоч поглядом не задержала?

Злякався б він очей тих зловорожих
і може б... може б він мені повірив,—
він сам казав,—та може б і послухав.

Дитина він перед очима долі,
не зважився б іти на їх огонь,
якби виразно бачив смерть видиму.

Ох, а тепер... Моє єдине щастя
конає там...

Поліксена. Кассандро! та вгамуйся!

Тож він живий! Чого ти так голосиш,

аж моторошно, справді? Не годиться,
ще хто почує! Нам додому час.

Кассандра. Нехай там чує цілий світ! Не сила
мені мовчати... Ох, ти ще пізнаєш,
як тяжко найдорожчого втерати!

Поліксена. Кассандро, годі! Що се ти говориш?
Ходім, тут темно, страшно, я боюся.
Вже пізно...

Кассандра. Пізно... хутко зійде місяць,
освітить поле... Мій Долох на полі
такий самотний, наче кипарис
на роздоріжжі... він такий хисткий,
він молоденький, ніжний,—не до зброї,
до ліри, до кітари він удався,
до весняних пісень... Ох, що ж ті руки
порадять проти сих мечів важких,
що здійнялись над ним... Рятунку!

Поліксена. Слухай,
чи ти безумна? Тож збіжаться люди!
Готові ще й ахайці сполохнутись!

Кассандра. Ахайці?.. Я замовкну... я не буду...

(Довге мовчання. Кассандра тремтить всім тілом, спочатку
щільно закриває лице покривалом і стоїть нерухомо, потім
одкривається і пошепки говорить, стискаючи обидві руки
Поліксені).

Ходім на браму... Ти ходи зо мною...
мені так страшно... я боюся долі...

Поліксена. Та як же підемо? На сходах темно.

Кассандра. Ох, ні, не досить темно, я все бачу.
(Простягає руки в просторінь).

Ох, Артемід, сестро Аполлона,
богине ясна, погаси свій світак
на сую ніч, на сую єдину ніч!
Нехай коханці менше мрій зазнають,
вони щасливі й так! Невже для того,
щоб їм щасливим марилося любіше,
мені нещасній відбереш ти мрію
останню, розпачливу, тую мрію,

що є ще десь на світі мій коханий,
мій, хоч несужений, та мій єдиний!
Коли то правда, що говорять люди,
немов і ти зазнала раз кохання,
на ймення чистої любови тої,
благаю, зглянься!

Поліксена (тремтить). Годі, любя, годі!

Кассандра (спиняється, потім говорить зміненим голосом).

Так, правда, годі, нащо сі благання?

Що зможуть проти долі всі боги?

Вони законам вічним підлягають

так, як і смертні,—сонце, місяць, зорі,

то світачі в великім храмі Мойри,

боги й богині тільки слуги в храмі,

всі владарки жорстокої раби.

Благати владарку—даремна праця,

вона не знає ні жалю, ні ласки,

вона глуха, сліпа, неначе Хаос.

Рабів її благати—і даремне,

і низько, я рабинєю рабів

не хочу бути!

Поліксена. Схаменись, нещасна!

В таку хвилину ти гнівиш богів?

Чи мало ще вони тебе карали

за се твоє зухвальство? Хочеш кари

ще більшої?

Кассандра. Якої ще? Не може

рабиня долі, Артеміда тиха,

ні на хвилину запалить раніше,

ні погасити місяця на небі

проти того, як доля призначила

ще споконвіку. Не боюсь я кари!..

Ходім на браму!

(Ідуть обидві по сходах на мур коло брами; тим часом, поки вони йдуть у темряві, тихо, на виноколі за муром небо починає злегка червоніти).

Поліксена (стоячи на мурі над брамою).

Що се? там пожежа?

Долон ахайський табір запалив?

Кассандра (теж над брамою).

Ні, ні... се не пожежа...

Поліксена.

Що ж то?

Кассандра.

Стій!

Мовчи!..

(Довге мовчання. Небо все яснішає, з-за виноколу показується повний місяць. Кассандра закриває лице щільно обома руками і стоїть мов скам'яніла).

Поліксена (тулиться до Кассандри).

Ой, любя!..

Кассандра.

Я боюся долі...

вона так дивиться отим великим

та білим оком... (Показує на місяць).

Ой, вона все бачить!

Нігде, нігде нема від неї схову!..

А я тепер не бачу! Де Долон?

Поліксена. Припав і лізе по валах помалу.

(Обидві царівни стоять який час нерухомо, їх чорні постаті різко виділяються в місячному світлі).

Поліксена. Тепер підвівсь... до табору пішов.

Кассандра. Ой лихо, йдуть!

Поліксена.

Хто? де?

Кассандра.

Он тії два.

Ідуть... ідуть...

Поліксена.

Нічого, місяць скрився

за хмару, і Долон припав додолу.

Вони не бачать.

Кассандра.

Але я, я бачу! (Голосно кричить).

Долоне!

Поліксена. Божевільна! Він почув!

Схопився бігти! Вже за ним погнались...

(Кассандра поривається кинути з муру на поле, сестра утримує і бореться з нею).

Кассандра. Пусти мене... пусти мене... пусти!

Я мушу з ним... пусти мене!

Поліксена (що-сили кричить). Рятунку!

Гей, люди! слухайте сюди, сторожі!

(Прибігають вартові воляки і помагають Поліксені утримати Кассандру).

Кассандра. Лишіть мене! Його, його рятуйте!

1-й вартовий. Кого?

Кассандра. Долона! Там його мордують.

2-й вартовий. Де?

Кассандра. Там, у полі. Ой, рятуйте, люди! Скоріш біжіть!

1-й вартовий. Царівно, ми не можем, нас тільки двоє! У ворожий табір побігли б ми хіба на певну згубу.

Кассандра. Та де ж ті всі троянці? поховались? чи неживі? Гей, люди! люди! люди!

(Починають збігатись на майдан люди).

Поліксена. Вже люди йдуть.

Кассандра. Пустіть мене!

(Несамовито пручається, далі одкидається назад, знесилена боротьбою і розбита жахом).

Вже пізно!..

Деїфоб і Гелен (брати Кассандрині. Надійшли з людьми і, взявши за руки, хотять звести Кассандру з брами).

Ходи додому, сестро!

Кассандра (відпихає їх). Гетьте, гетьте!

Се ви його убили! (Раптом стихається і говорить зовсім убитим голосом). Ні, се я...

(Покірно дає себе вести і йде, ледве переступаючи, так, що її більше несуть, ніж ведуть. Місяць ховається за хмару і темна купка людей, що веде Кассандру по-під муrom, ледве мріє, а далі зливається з глибокою тінню від храму).

V.

Покій Кассандрин. Нема нікого.

Деїфоб (увиходить).

Кассандро! сестро! де се ти? Рабині!

(Плеще в долоні і гукає).

Рабині, гей!

(З сусіднього покою увиходить рабиня старенька).

Рабиня. Що, владарю?

Деїфоб. Та що се?

Невже моя сестра служниць не має,
що й не докличешся нікого?

Рабиня. Вже ж,
пророчиця рабинь всіх розпустила,
казала: годі вже тих царських звичок,
час привикати без рабинь до праці,
бо хутко здасться.

Деїфоб. От нові ще примхи!

А ти чия?

Рабиня. Царівни Поліксени.

Деїфоб. Ну, все одно, підя поклич сестру.

Рабиня. Котору? Поліксену?

Деїфоб. Ні, Кассандру,
та хутко.

Рабиня (йде воркотячи).

Хутко! бач, який швидкий.

Старі вже ноги в мене, де тут хутко...

(На порозі).

Та он вона й сама... Царівно, швидче —
там братік дожидається... (Виходить).

Кассандра (з кужілкою за поясом і з веретенем іде, прядучи),

Вітаю.

Деїфоб. І що ти справді вигадала, сестро?

Рабинь всіх розпустила, а сама кужілки з рук не випускаєш.

Кассандра. Брате, воно завчасу краще привикати до неминучого.

Деїфоб. Се рабська мова!

Царівна так би не сказала зроду.

Кассандра. А що ж казати?

Деїфоб. «Або царювати, або загинути!»

Кассандра. Ми всі загинем, та не царюючи.

Деїфоб. Дай спокій, сестро, і не частуй мене пророкуванням. Се чисте горе: брат—пророк, сестра—пророчиця, нема де проступити у власнім домі за відунством рідних. Ось ти взяла кужілку, се й гаразд, казати правду, дівчині се личить далеко краще, ніж пророча мова. Ото ж пряди й не пророкуй.

Кассандра. Я, брате, сама б радніша прядти білу вовну, ніж відчувати всім нам чорну долю.

Деїфоб. Пряди, пряди,—ниток багато білих зарученій потрібно на весілля, на шлюбні шати й на дари для гостей.

Кассандра. Се й ти вже, брате, бачу, у пророках, та шкода, що не в пору й не до речі.

(Ображена одвертається)

Деїфоб. І в пору, і до речі. Я, сестрице, не звик даремне марнувати мову. Якщо кажу, то, значить, варто слухать, а ти, хоч і відунка, та сама

свої долі, видно, не вгадаєш,
то я тобі скажу: ми заручили
тебе оце тепер за Ономая,
царя лідійського.

Кассандра. Зарані, брате,
говориш ти мені: «ми заручили»,
бо ще ж я не рабиня поки-що
і маю власну волю.

Деїфоб. Ні, Кассандро,
бо кожна дівчина, чи то рабиня,
чи то царівна, слухає родини.

Кассандра. Я, брате, й не рабиня, й не царівна,
а більше й менше, ніж вони обидві.

Деїфоб. Я не для загадок прийшов сюди,
не для пустих розмов. Кажу виразно,
що ти заручена. Цар Ономай
тебе собі жадає в надгороду
за спілку й поміч проти ворогів.
Хвалився він, що піде в бій сьогодні
і всіх своїх лідійців поведе,
і що не зайде сонце, як вже буде
розбите в-пень усе вороже військо.
«Коли се правда, ми сказали, завтра
ти поведеш Кассандру до намету».

Кассан. Хіба що так! «Коли се правда»... Власне,
що се неправда.

Деїфоб. Я не сподівався,
що ти, троянка і дочка Пріама,
так самолюбно можеш одрікатись
подать рятунок Трої і родині.
Атрідова дочка була величніш,
не дарма еллінки проти троянок
так величаються, бо вийшла з них
славутня Іфігенія, що радо
життя своє дівоче положила
за славу рідного народу.

Кассандра. Брате,
не знаєш ти ціни жіночим жертвам,

а я тобі кажу: з усіх жінок
славутня Іфігенія зложила
ще не найбільшу й не найтяжчу жертву.
Ох, скільки тяжчих, хоч безславних жертв
зложили ті жінки, що не лишили
імення по собі! Якби схотів ти
від мене жертви крові, певне б я
її здолала дати, але сеї—
не можу, брате, я не героїня.

Деїфоб. Так, я се бачу, ти сестра Паріса,
але не Гектора. Наш Гектор міг
життя віддати, жінку залишити,
осиротити сина для рятунку,
або для честі Трої. А Паріс
готовий для Гелени загубить
весь рідний край. Отак і ти, Кассандро,
для тіні млявого свого Долона,
хоч сам він був зрадливий проти тебе,
готова всіх нас утопити.

Кассандра. Брате!
Не ображай загубленої тіні!
Ти кажеш, млявий був Долон, зрадливий?
Чому ж той млявий та пішов на згубу,
на смерть видиму в той час, як ніхто
з моїх братів-героїв не одваживсь?
Либонь тому, що Гектор вже був мертвий,
а Деїфоб одважний тільки словом.

Деїфоб. Старий я для розвідок. Ти ж, Кассандро,
ще молода, щоб старшого судити.

Кассандра. Над всіх старших найстарша прав-
да, брате.

Деїфоб. Лишім. Хто вмер, не встане. Річ не в сьому,
а в тому, що повинна ти вчинити
для щастя й для рятунку всеї Трої.

Кассандра. Почім же знаєш ти, що в тім рятунок?

Деїфоб. Я знаю те, що се остання змога.

Чи ти даси рятунок—невідомо,
але повинна ти вчинить сю пробу.

Коли уб'ють лідійця—люди скажуть:
«що ж, не судилось!» А як ти відмовиш,
то скажуть всі, що ти нас загубила.
Цар Ономай до тебе зараз прийде,
щоб ти йому сама сказала слово.
Єдине слово «згода!»—і лідійці,
вшиковані до бою, рушать зараз.

Кассандра. Мій брате, се була б потрійна зрада—
себе самої, правди і лідійців,
бо я отим одним—єдиним словом
погнала б на погибель ціле військо.

Деїфоб. Миліш тобі чужинці, ніж родина!

Кассандра. А нащо ж нам даремне їх губити?
Не врятував нас Гектор богорівний,
куди ж сьому лідійцеві!

Деїфоб. Кассандро,
забула ти, що був тоді Пелід,
теж богорівний, ще й богорожденний,
тепер його нема.

Кассандра. Так говорила
Пентезілея, красна амазонка,
що згинула за Трою без пори.

Деїфоб. Та що Пентезілея! все ж то жінка!—
не жінці врятувати Іліон.

Кассандра. Се правда, брате, отже й не Кассандрі.

Деїфоб (гнівно).

Гей, не чіпляйся до слів!

Стара рабиня (входить). Там той, чужий,
все домагається, чому не кличуть.

Кассандра. Скажи йому, щоб він ішов сюди,
а ти лиши нас, брате.

Деїфоб. Що ж ти скажеш?

Кассандра. Що бог мені звелить.

Деїфоб. Ну, пам'ятай,
як тільки бог звелить сказати: «не згода»,—
до тебе ймення зрадниці пристане
від нині і до віку.

Кассандра. Деїфобел!

Деїфоб. Я перший прикладу його до тебе
прилюдно, на майдані. Пам'ятай.

(Виходить).

Ономай (входить і спинається у порога. Мовчання).
Царівно, радуйся!

(Кассандра мовчить).

Я соромливість

високо поважаю, але все ж
бажав би я таки почути слово,
хоч те єдине, що мені належить.

Кассандра. Ти певен, що воно тобі належить?

Ономай. Твій батько й брат запевнили мені
те слово.

Кассандра. Так від них ти й чув його,
а я тобі його не запевняла,
та ти ж і не просив і не питав,
а хочеш просто взяти, як належне.

Ономай. Прости, царівно, знаю, що дівчата
солодкі речі люблять, але я
не вдався до того. В мене річ коротка,
не ти мене, а я тебе посватав,
то, значить, уподобав, справа ясна.
Адже тебе за жінку я бажаю.

Кассандра. Як можеш ти мене бажать за жінку?
Ти ж бачиш, я душею не твоя.

Ономай. Як буде мій сей стан і сії очі
і сі уста, вся горда пишна постать,
то де ж із них подінеться душа?
Адже й вона тоді моєю буде.

Кассандра. Не більше, ніж душа твоїх рабинь.

Ономай. Не прикладай сюди рабинь, Кассандро!
Царицею ти будеш так, як личить
моїй дружині і дочці Пріяма.

Кассандра. Не личить їй десь по неволі жити,
хоч би й царицею.

Ономай. Я ж не беру тебе
рукою збройною, по волі підеш.
Я міг би прилучитись до ахайців

і зруйнувати Трою, і забрати тебе в полон, але я чесно хочу тебе від батька взяти, заслуживши послугою великою.

Кассандра. Купити мене ти хочеш, царю?

Ономай. Всі герої, найбільші навіть, купували так собі жінок.

Кассандра. То не було героїство. Герой користи не шукає зроду.

Ономай. Героїство мусить мати надгороду, се і боги і люди признають.

Кассандра. Хіба не досить слави?

Ономай. Слави маю я й так, царівно, досить, а дружини не маю ще, от і беру тебе.

Кассандра. Уже й береш? Я ще не віддаюся.

Ономай. Царівно, правду мовити, я честь хотів тобі, питаючи, зробити, як жриці божій і царівні Трої, а в нас у Лідії нема звичаю дівчат питати, коли батько згоден.

Кассандра. Знай, Ономаю, шлюб такий не буде з Кассандрою щасливий.

Ономай. Не лякай, пророчице, мене пророкуванням. Я думаю, що й доля любить сильних, одважних і рішучих; кожна жінка повинна їх любити, а не любить, то муситиме полюбити.

Кассандра. Царю, не знаєш ти мене, що так говорish.

Ономай. Жінок я досить знаю.

Кассандра. Та Кассандра ще не була між ними.

Ономай. От тому я й хочу взяти її.

Кассандра. На лихо взяв би!

Я не люблю тебе.

Ономай. Полюбиш!

Кассандра. Ні, ніколи
не полюблю того, хто так підступно
скористав з нашої недолі.

Ономай. Хто так славно
твій край відрятував?

Кассандра. Не квапся, царю,
то ще лежить у Зевса на колінах.

Ономай. А якби стало так?

Кассандра. Я оборонцю
хвалу і дяку склала б, якби він
покинув вимагати в надгороду
мене...

Ономай. Я бачу, ти, царівно, мудра!
«Хвала і дяка»—от і вся заплата.
Та се я дам якому злидареві
від свого столу м'яса, то й почую
хвали і дяки досить.

Кассандра. Чи ти бачив,
як оборонця визволені славлять?

Ономай. Не раз, не два! Скажу тобі, царівно,
що переможця і не так ще славлять
подолані. Я й те і друге знаю—
ціна обом однакова, бо все то
безсилля силу славить. Але силу
віддати за таке—збожеволіти!
Я не безумний. Голову нести,
губити військо, щоб «хвалу і дяку»
сказав хтось по-троянськи? Я се дома
почую по-лідійськи від жіноцтва,
як військо приведу назад без бою.

(Мовчання).

Так що ж, царівно?

(Налагожується йти. Кассандра мовчить, але видимо бореться
з собою. Ономай бариться, завваживши се).

Деїфоб (увиходить. Завваживши нерішучі постави обох, проникливо і грізно дивиться на Кассандру).

Згода, сестро?

Кассандра.

Згода!

Ономай. По ширості?

Кассандра. Як голову нести,
губити військо ти готов за тебе,
щоб я сказала: «сі уста твої,
ся постать, сії очі», — добре, згода.
Коли твій люд готов своїх жінок
лишити вдовами, аби цареві
здобути наречену, — добре, згода.
По ширості кажу!

Ономай. Чудна у тебе,
Кассандро, ширість. Ну, та годі
змагатися словами, час іти,
щоб заслужити ділом надгорода.

Кассандра. Які діла, така і надгорода!
Прощай же, Ономаю!

Ономай. Будь здорова.

(Ономай і Деїфоб виходять. Зналвору чути глухий лемент великої юрби).

Поліксена (вбігає).

Кассандро, пробі, що ти наробила?

Кассандра. Я мусіла, сестрице, дати слово.

Поліксена. Так ти дала? Так, значить, то неправда?

Кассандра (холодно).

Ти, Поліксено, чиниш, мов безумна;
не знаєш, за що і кориш і хвалиш.

Поліксена. Хвалю за те, що ти вволила волю
і батька, й брата, і всієї родини.

Кассандра. То, значить, і твою?

Поліксена. Та що ж, сестричко,
видима смерть страшна.

Кассандра. А для рятунку
не варто жалувати хоч і сестри?

Поліксена. Але ж тобі там буде добре, любя,

царицею у Лідії багатій,
її ж недарма золотою звать.

Кассандра. На золото Кассандра не жадібна,
і з неї досить однієї обручки.

(Дивиться на Долонову обручку на своїй правиді).

Поліксена (пестить її).

Сестриченко, я знаю, як се тяжко
забути милого, та нащо ж мертвим
щось инше, крім волосся, сліз і жертви?
Долонові ти справиш гекатомбу,
як богові, бо Лідія багатша
від Трої, там царицею ти будеш.

Кассандра. За нелюбом?

Поліксена. Та що робити, сестро?

Чи тож багато є таких, що йдуть
по волі й по любові? Се вже доля
така жіноча слухати не серця,
а волі рідних,—добре ще, як рідних,
а тож не раз і переможець гордий
примусить бранку за дружину стати.
Он Деїфобова Антея йшла
за нього по неволі, а протес
тепер вона йому дружина вірна
і дітям ніжна мати.

Кассандра. Поліксено,
а якби знов посватали тебе
після Пеліда за якого-небудь?

Поліксена. Та що-ж... я знаю, другого не буде
такого, як Пелід, але ж мені
до віку дівувати не годиться,
і я пішла б, якби хто був до пари,
як не дружину, то діток любила б,
як не кохання, то хоч господарність,
покірливість і вірність принесла б
дружині в посаг.

Кассандра. А якби не мала
нічого, крім ненависти й прокльонів,
то що б ти принесла своїй «дружині»?

Поліксена. Яка ти знов страшна, як се говориш!

Кассандро, признавайся, значить, правда,
що ти його кляла і віщувала
йому й лідійцям згубу?

Кассандра. Відки знаєш?

Поліксена (трошки збентежена).

Мої рабині під вікном були,
сушили вовну, чули ненароком
розмову вашу. І не знаю, як
твої слова передались лідійцям.
Ти чула гомін? То гукало військо
лідійське: «царю, ми не йдем на згубу,
Кассандра заклала! Ми йдем додому!
Хай гине Троя, як їй те судилось!»
І вже три лави подались додому.

Кассандра (мимохить). Хвала богам!

Поліксена.

Кассандро! безсоромна!

Кассандра. Але ж вони б загинули всі марне,
бо се ж їх смерть—заручини мої!

Поліксена. То нащо ж ти дала цареві слово?

Кассандра. Не обертай меча в гарячій рані!

Се нечесть, Поліксено, тяжкий сором
на голові моїй, отес слово.

Се примус і ненависть промовляли
ганебне слово, а не я. Ой, сестро!

Я так його ненавиділа палко,
його і все його безглузде військо,
оту юрбу рабів! Я радо, широко
промовила—їм на погибель—«згода»!

Поліксена. Страшна, незрозуміла ти, Кассандро!

Андромаха (увиходить).

Хвала богам! Пішли таки лідійці!

Пішли на бій. Цар Ономай сказав:

«Я маю слово згоди від Кассандри».

Гелен запевнив, що по птаству бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу,
а Деїфоб сказав, що то неправда,

немов би ти кляла царя й лідійців.

І заспокоїлись вони й пішли.

Кассандра. Гелен казав, що він по штасту бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу?

Неправду він сказав!

Андромаха. Та що, Кассандро,
доволі з нас уже твоєї правди,
зловісної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожити в надії.
Ох, я вже втомлена від тої правди!
Ой, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!
Дай вірити хоч день, що мій синочок,
Астіанакс єдиний буде жити,
що не загине він од рук ворожих
і буде сильний, владний, богорівний,
як був його отець, мій любий Гектор!
Ох, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!

Кассандра. Для сна, для мрії ти згубить готова
усе те військо? Сором, Андромахо!

Андромаха. Не сором, ні, і кожна мати скаже,
що се не сором. Що мені чужинці?
Чого я маю жалувати їх?

А може ж то і правда, що врятують
вони нам Трою? Може ж то і правда?

Кассандра. Та тільки «може»?

Андромаха. Досить і того.

Надія є, Кассандро, є надія!

Кассандра. Прошу тебе, сестрице Поліксено,
пошли свою рабиню по Гелена.

Поліксена. Гаразд. (Виходить).

Андромаха. Нащо тобі Гелен?

Кассандра. Я хочу

його спитати. Я собі не вірю.

Вже бачиш довершилась божя кара:
не тільки інші, а й сама Кассандра
зневірилась в Кассандрі. Я не знаю,
чи все те правда, що тепер я бачу.

Андромаха. А що ж ти бачиш?

К а с с а н д р а .

Годі, Андромахо,

мене питати, щоб потім клясти.

На голові моїй вже й так прокльони
тяжать, немов залізна діядема,
сплелися над чолом слова вразливі,
немов гадюки над чолом Медузи,
шиплять ворожо, труять, глушать розум...

Іди, збери своїх рабинь, звели їм
кітари й флейти взяти і музику
збратати з ніжним співом, може сон
і мрію золоту вони накличуть
тобі на очі, втомлені від сліз.

Є в тебе фінікіянка рабиня,
ота, що вміє змії замовляти,
вона приспить в тобі змію тривоги,
і ти заснеш, і в сні тому не буде
нічого злого, ні війни, ні смерти,
ні страху, ні Кассандри.

А н д р о м а х а .

Не глузуй!

Я вірю, що такі лідійці придуть
з царем і з перемогою. Прощай!

(Виходить).

VI.

Той самий Кассандрин покій. Кассандра і Гелен.

Кассандра. Так ти скажи мені поправді, брате, яку ти провість по пташках побачив?

(Дивиться йому в вічі, Гелен їх спускає додолу).

Гелен. Та що там! Ми обоє віщуни і добре знаєм, що пташки, й утрібки, і кров, і дим від жертви, все то тільки покраси й покривало голій правді про людське око. Адже тая правда—цнотлива дуже і поважна жінка, і сором їй ходити без одежі. (Сміється).

Кассандра. Але й сама я жінка, отже правду я можу бачити й невбрану.

Гелен. Сестро, скажи мені, хто бачив голу правду?

Кассандра. Я бачила її аж надто часто!

Гелен. Чи певна ти, що ти її очима своїми не наврочила.

Кассандра. Гелене, торкнувся ти до виразки палкої, але стерплю одважно, хочу широко порадитись тебе,—ти наймудріший з усіх братів, гнучкий і тонкий розум у тебе, як вогонь.

Гелен. Або як вуж? Фрігійський розум, сестро! Ми, троянці, за довгий час облоги вже навчилися звиватися вужами. Що робити?

Коли б ти бачила, як Деїфоб
звивавсь перед лідійцем, ти б сказала,
що й другий брат гнучкий-тонкий зробився.
Кассандра. Не говори мені про гнучкість плаза,
для мене то не мудрість, а гидота.
Скажи мені по щирості, як брат
сестрі коханій: чи ти справді думав—
чи по пташках, чи просто, все одно—
що в сих заручинах рятунок Трої
і що рятунок той дадуть лідійці?

Гелен. Ти завдала мені трудне питання.

По щирості:—раз думав, а раз ні.

Кассандра. Як розуміти се?

Гелен. А так. Спочатку
я певен був, побачивши те військо,
наїжене списками, незчисленне,
на силу свіже, на одвагу дуже,
що еллінам, потомленим війною,
знесиленим облогою, не встоять
проти царя, жадібного звитяги.
І певен я: коли б та перемога
була в руці в Гелени, в Поліксени,
чи в Андромахи, чи в котрої хочеш,
та не в твоїй,—вона була б за нами.

Кассандра. Чи й ти гадаєш так, що все нещастя
походить від Кассандри?

Гелен. Хоч не все,
але багато.

Кассандра. Брате! що ти кажеш?

Гелен. Ти щирости хотіла, і вволив я
твоє бажання, не моє, сестричко.
Та я тебе, Кассандро, не картаю,
невинна ти з своєї вдачі. Певне
боги в тім винні, що дали тобі
пізнати правду, сили ж не дали,
щоб керувати правдою. Ти бачиш
і, склавши руки, або заломивши,
стоїш безвладна перед тим привидям

страшної правди, мов закам'яніла;
немов на тебе глянула Медуза,
і тільки жах наводив на людей.
А правда від того стає страшніша,
і люди тратять решту сили й глузду,
або ідуть з одчаю на пропаще,
а ти тоді говориш: «я ж казала!»

Кассандра. А що ж би ти зробив?

Гелен. Те, що роблю.

Я з правдою борюся і сподіваюсь
її подужати і керувати
от, як стерничий кораблем керує.

Кассандра. А Мойра, брате, неблагання Мойра?

Її ж бо воля світом всім керує,
а ти се мав би керувати нею?

Гелен. Не так, Кассандро. Мойра так врядила,
щоб був і світ, і море, і керманич,
і корабель, і бурі, і погода,
і скеля, і затока; щоб була
і боротьба, й надія, й перемога,
і правда, і... неправда.

Кассандра. Коли так,—
вона бажає, щоб була й Кассандра.

Гелен. І щоб Гелен боровсь проти Кассандри.
Оцю я правду бачу і борюся,
щоб нам троянський корабель стягти
з тієї мілизни, куди Кассандра
його загнала правдою своєю.

Кассандра. А ти його неправдою врятуєш?

Гелен. Що правда? Що неправда? Ту брехню,
що справдиться, всі правдою зовуть.
Одного разу раб мені збрехав,
що мій фіял украдено, бо просто
не хотілося йому шукать фіяла,
а поки лінувався раб, то й справді
фіял було украдено. Де правда
була тут, де брехня? Тоненька смужка

брехню від правди ділить у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки.
Кассандра. Коли хто каже те, що й сам не вірить,
то се неправда явна.

Гелен. А як скаже,
хоч в добрій вірі, тільки помилившись,
не до ладу, то се вже буде правда?

Кассандра. А як же ти, Гелене, одріжняєш
брехню від правди?

Гелен. Та ніяк. Я просто
даю їм спокій.

Кассандра. Як же ти віщуєш?
Що кажеш людям?

Гелен. Те, що треба, сестро,
те, що корисно, або що почесно.

Кассандра. Невже ніколи ти того не бачиш,
що буде, неминуче, невблаганне?
Невже тобі не каже в серці голос:
«так буде, так! так буде, не інакше!»

Гелен. По щирості сказавши,—ні, ніколи.

Кассандра. То нам порозумітись дуже тяжко.
Але скажи, як можеш ти прилюдно
казати: «бог мені відкрив... я бачив...
я голос чув таємний», коли то
неправда все?

Гелен. Знов правда і неправда!
Лишім оці слова, нема в них глузду.
Ти думаєш, що правда родить мову?
Я думаю, що мова родить правду.
А чим же нам таку назвати правду,
що родиться з брехні? Чи ти ніколи
не бачила такого народження?
Я бачив безліч разів. Слово плідне
і більше родить, ніж земля-прамати.

Кассандра. Але ти сам казав: «роблю, що треба
і що корисно, що почесно». Нащо ж
потрібно удавати віщуна?
Хіба корисно то, хіба почесно?

Гелен. Авже ж! Якби сьогодні батько й браття
і з ними всі троянці і троянки
лідійців умовляли та благали,
ні на що б не здалось те все,—лідійці
сказали-б тільки: «закляла Кассандра,
пророчиця,—війна і шлюб нещасні».
А я прийшов з повагою жерця,
в віщунській діядемі, патерицю
посріблену здійняв високо вгору,
мов блискавка вона свінула в вічі
усім чужинцям. Я сказав: «мовчіть
і ждіть. Я випустив із храму
святих голубів». Замовкли миттю
і галас і розмова. Я сказав:
«цар Ономай образив Аполлона,
засватавши пророчицю його
і не спитавши згоди стріловержця,
і бог за те свій гнів йому прорік
устами віщими Кассандри. Можна
ще одвернути гнів, офірувавши
для бога пишну гекатомбу з білих
волів, що не були ще під ярмом».
—«Я обіцяю!» крикнув цар лідійський.
А я гукнув: «я бачу: голуби
вернулись і годують голуб'яток!
Щасливий поворот і шлюб щасливий!»
І словом тим я переміг тебе,
видюща сестро.

Кассандра. Чи надовго, брате?

Гелен. Побачимо! Се правда, що на полі
воюють не лідійці й не ахайці,
а ти і я. Одвагою керує
Гелен, а розпачем Кассандра править.

Кассандра. А що, коли Кассандра переможе?

Чим виправдить Гелен свою неправду?

Гелен. Прилюдно скаже: «це сам Ономай
себе згубив, бо замість гекатомби
саму обіцянку дав Аполлону».

Собі ж він скаже: «зброя поломилась,
але ми іншу знайдем. Все ж почесніш
при зброї гинути, ніж голоруч».

Кассандра. Чому ж ти сам не йшов у бій сьогодні,
не з патерицею,—з мечем і списом?

Гелен. Бо меч і спис мала для мене зброя,
бо людські душі—от моє знаряддя,
крилате слово—от моя стріла,
люд проти люду—от мій поєдинок!
Усім тим правлю я, фрїгійський розум.
Ся діядема, сяс патериця—
то знаки влади над всіма царями.
Я рівного собі не маю тут
з-поміж усіх владарів і героїв.
Ти тільки рівна, може навіть вища,
і ми боротись будем до загибуну.

Кассандра. Ох, я сама не знаю, чи хотіла б,
чи ні тебе перемогти сьогодні!
Ненависний мені той шлюб, мов смерть,
я так його боюсь, як згуби Трої.

Гелен. Либонь у тебе не фрїгійський розум.
Чи ти не чула, як боги часами
своїх обранців хмарою вкривають?
У мене є тайник під олтарем,—
як станеш ти з тим Ономаєм поруч,
приносячи богам весільну жертву,
від жертви піде дим, сірчана хмара,
а як розійдеться—замість Кассандри
порожня місце буде. Розумієш?

Кассандра. Се стид і ганьба—радити таке!
Чи це по твоєму «почесний» вихід?

Гелен. Зате корисний і безпечний, сестро.

Кассандра. Волила б я себе мечем убити!

Гелен. І тим роздратувала б Ономаю,
а слово все-таки своє зламала б.
І некорисно й непочесно, сестро.
(Дивиться з усміхом на неї).

Ми не однакові, а все ж ми рівні,
як не в ділах, то все ж хоч у думках.
Поліксена (входить).

Цар Ономай убитий, а лідійці
уротіч кинулись. Ой горе, горе!
Гелен. Радій, Кассандро, ти перемогла!

Кассандра (вищим голосом).
Не я, а Мойра. Я її знаряддя.
Тонкий фрігійський розум і гнучкий,—
його зігнула Мойра і зломилася,
її правила і важка й тверда,
вона кує з народів зброю світа,
а я і ти—ми тільки цвяхи в зброї.
Не передіюймо себе, Гелене.

Андромаха (вбігає й несамоовито кидається до Кассандри).
Ти, лю а згубо, всіх нас загубила!

Кассандра (спокійно показує на Гелену).
Питай його, чом він не врятував.
Ми відшуни обоє, значить, рівні.
(Виймає з-за пояса кужілку і сідає прости).

VII.

Великий майдан з храмом посередині на чималім підвищенню. Праворуч в глибині двір даря Пріама, ближче до сцени різні інші будови міста Іліона. Ліворуч близько до сцени Скайська брама.—Ясний ранок, майдан залитий сонцем. Велика юрба люду троянського то входить, то виходить у браму, товпиться перед храмом, гомонить, то дужче, то тихше, часом зовсім затихає і жде чогось, насторожившись.—З царського двору виходить Гелен в святочній білій одежі, у срібній діадемі, з білою посрібленою патерицею в руді, іде урочистою гірстичною пологою.

Голоси в народі. Гелен іде! Дорогу прозорливцю!

Гелен (зіходить на храмовий перістіль і дає знак патерицею, стукнувши нею тричі об мармуровий поміст, далі починає промову велично-віщим голосом).

Батьки, брати й синове! Рідна Троє!

Боги з Олімпу зглянулись на сльози,
на гекатомби, на благання наші,—
без зброї подолали ворогів.

Зевс еллінам поклав у серце звагу
по добрій волі залишити Трою.

Підіть за браму—зник ахайський табір,
лишь кінь один стоїть на таборищі,—
богам троянським в дар дали ахайці
того коня. Він з дерева, не пишний
і не коштовний військовий дарунок,
та він дорожчий нам від срібла-злата,
від мarmору й каміння дорогого.

Дарунок згоди ліпший над здобуток,
що на війні ціною крови взято.

Ахайці відплили від нас по волі

своїй і всіх богів, а дар лишили
 на знак пошани й згоди. Честь ахайцям!
 Люди. Ахайцям честь!
 Голос Кассандри (з храму).
 За кров, за смерть, за сльози!
 Деїфоб (обертаючись до дверей храмових).
 Мовчи, Кассандро!
 Гелен (до троянців). Вам, троянські мужі,
 я ражу дар той повезти у храм
 і край Палладіона там поставить.
 Кассандра (з'являється на дверях з чорною патерицею і простяга її, немов загорожуючи вхід).
 Я не пускаю в храм.
 Гелен (одбиває її патерицею своєю).
 Вступись, Кассандро!
 Кассандра (знов загорожує).
 Мені належить влада не пускати.
 Чоловіки не сміють наближатись
 до постаті Паллади. Я сторожа
 Палладіона. Ти вступись, Гелене,
 гляди своїх пташок.
 (Дивиться йому в вічі, він спускає патерицю).
 Нечистий дар!
 Проклятий дар!
 (Люд порікує, видимо збентежений).
 Голос з юрби. Та геть її женить,
 зловісницю!
 Другий голос. Мовчи! вона ж царівна!
 Перший голос. Дарма! Вже те її пророкування
 уїлось нам у печінки. Не доки ж
 терпіти се!
 Третій голос. Убить її!
 (Якийсь молодик заміряється списом).
 Гелен (здержує знаком руки).
 Не руште!
 Не проливайте крові—там святиня!
 Деїфоб. То як же буде, брате, з подарунком?

Гелен. Ми храм новий збудуємо для нього,
«храм згоди» буде зватися. Поки-що
стоятиме в царськiм дворi дарунок.

(До Деїфоба). Ти призначи сторожу для пошани.
Кассандра. Сліпий побитих на сторожу ставить!
Деїфоб. Кассандро!

Гелен. Брате, й ви, троянські мужі,
перевезіть коня в царське подвір'я.

(Деїфоб дає знак рушати і подається сам до Скайської брами).

Голоси з людy. Гелен наказує! Рушаймо, браття!
Гелена хай боги благословлять!

Він розум наш! Він наше око ясне!
Кассандра. Єдине око—й те більмом зайшло!

(Увесь люд рушає за Скайську браму).

Гелен. Кассандро, слухай, нащо ти мене
на пробу ставиш дотинками тими?

Кассандра. На пробу, чи не станеш раз видющим.

Гелен. Кассандро, се ж безумство! Річ видима:
ахайський табор спорожнів; на морі
ані човна, ні цяточки немає.

Розвідачів далеко розсилали
ми з Деїфобом, найбистріших хлопців
і кінно й піхотою. І не видно,
щоб де була яка залога, чати,
чи щось подібне.

Кассандра. Дурно не дає
дарунків ворог.

Гелен. Таже той дарунок—
то миру знак. Чи ти ж не розумієш?

Кассандра. Вже ж ні. Якби оце посеред моря
палка жарина плавала по хвилях,
розжевлена вогнем—то був би знак
воді від полум'я на мир? Та хто ж би
збагнув таке?

Гелен. Люди не стихії,
і лиху й гніву людському є край.
Ахлянок вже піросло багато

за час війни, і може Менелай
молодшу дома знайде від Гелени.
Кассандра. Гелену бачив він на Скайській брамі
учора зрана.

Гелен. Що ж?

Кассандра. Піди, Гелене,
до неї в гінекеї і там подумай,
що ти сказав.

Гелен (задумується. Тим часом з Скайської брами пока-
зується гурт озброєних троянців. Гелен показує на їх
Кассандрі).

Ти бачиш ті списи
і ті мечі?—Не треба й остороги
пророчої. Он вартовий сурмач.
Тож сурма голос має, Троя—вуха.

Кассандра. Німий глухого буде вартувати!

Гелен. Кассандро, годі! Я глухий для тебе,
так же й твої слова німі для мене.
Договорились ми до краю. Годі.

Деїфоб (з юрбою озброєних, веде звязаного елліна до
Кассандри й Гелени).

Сюди його, сюди! Нехай розсудять
троянські прозорливці сюю справу
і скажуть нам, що маємо робити
з оцим чужинцем. Брате, й ти, Кассандро,
послухайте і зважте. Ми застали
сього чужинця край коня на полі.
Блукав мов непритомний, сльози лив
і, руки ламлючи, слова безладні
викрикував. Ми зайняли його,
пізнавши елліна з одежі й мови.
Тепер між нами розділилась думка:
одні говорять одпустить його,—
він тим покинутий, що божевільний,
і певне він не зробить зла нікому,
а другі кажуть: се розвідач хитрий,
убить його, щоб не було біди.

(Поки Деїфоб говорить, надходять люди, чоловіки й жінки, хто з поля від Скайської брами, хто з будинків від міста, і збираються в гурт).

Голоси з гурту. Убить! убить!

Один голос.

За віщо?

Другий голос.

Так, для помсти.

Третій голос. Для остороги.

Четвертий голос.

Покарає Зевс

за кров невинну.

Деїфоб (дужчим голосом). Замовчіть, троянці!

Не вам належить суд. Скажи, Гелене,

убить його, чи визволити радиш?

Гелен. Ні те, ні друге. Марне убивати

немає чести нам, та й небезпечно,

бо як дізнаються про те ахайці,

що елліна убито без вини,

то знову можуть розпочати чвару

на довгі роки. Тільки ж і пустити

непевного чужинця—необачно.

Нехай собі живе, але у путах

під пильною сторожею.

Сінон (полонений еллін). Ой, царю,

чи віщий прозорливцю! Я не знаю,

як маю величати мого владаря...

Але я бачу розум боговигий

у тебе на чолі. Збагни ж, премудрий,

ти душу елліна. Я сам з Еллади.

Еллада—се ж колиска споконвічна

святої волі. Правний син Еллади

без рідної стихії жити не може,

а хоч би й міг—не хоче.

Кассандра.

Ти сим словом

на смерть почесну в Трої заслужив.

Гелен. Чого на смерть? Пусти його на волю,

коли нема вини на ньому.

Кассандра.

Брате,

що єсть вина? Хіба гієна винна,

що смертю й розпадом живитись мусить?

Деїфоб. Хіба ти знаєш заміри чужинця,
що так його рівняєш до гієни?
Коли ти знаєш, то скажи виразно,
що саме він замислив нам на згубу.
Кассандра. Не знаю я нічого, тільки бачу
кривий гієни погляд, тільки чую
проникливий хижацький голос...

(В раптовім нестямі).

Ой!

Гієни бродять по руїнах Трої
і лижуть кров іще живу... гарячу...
обнюхують ще незастиглі трупи
і радо скиглять...

(Стогнути, закриває обличчя руками. Люди стоять у важкому мовчанні, далі починають перешіптуватись. Сінон трівожно оглядається на всі боки).

Деїфоб (бере Кассандру за руку і потрясає. Стиха).
Сестро, спам'ятайся!

Доволі слів тих темних і страшних,
що придавили люд, мов димна хмара.

(Вголос).

Коли гієну бачиш в сім чужинці,
ну, що ж, убий його, ми не бороним.

Гелен (подає їй жертвний меч).
Ось маєш меч!

Кассандра (збентежена). Ні, браття, я не вмію
мечем владати.

Гелен. Жриця мусить вміти
в потребі всяку жертву заколоти
рукою власною.

Кассандра. Хіба се жертва?

Гелен. Се жертва прозорливості твоєї.

Кассандра. Чому ж ти сам сю жертву не заколеш?

Гелен. Сліпий на-осліп лити кров не хоче.

Нехай твоє видюще око править
рукою певною. Єдине серце
нехай наказує руці й очам.

Деїфоб. Хай буде так. Нехай хоч раз Кассандра
не скаржиться на людську неймовірність.
Коли невинен еллін, хай за кров
спокутує Кассандра перед Зевсом,
а людський суд мовчатиме тепер,
за сеє ручить старший син Пріяма.

(Гелен вкладає меч в руку Кассандрі)

К а с с а н д р а (мовчки бере меч).

(На знак Деїфобовий Сінона підводять ближче).

С і н о н (простягає до Кассандри зв'язані руки і падає на коліна).

Пророчице!.. Ох, як благати маю
негідний я пречистую тебе?

Чужі тобі дрібні діла людськії,
ти, богорівна, дивишся як Мойра
на болі серця смертного, слабкого....

Ще може горе кривної родини,
тобі, як і богам, святе здається,
та я нещасний без родини в світі,
я сирота без матері, без батька,—
признатись мушу, ти ж бо всевидюща...

Єдину тільки маю наречену,
вона мене кохає... О, я тямлю,
для твого слуху сі слова—марниця...
Коли б ти знала... Ох, коли б ти знала,
як рветься серце з тяжкої розлуки
і як душа вмирає від тривоги!..

(Серед троянок рух, зідхання, де-котрі втирають сльози).

К а с с а н д р а (хоче запанувати над власним зрушенням).

Встань, елліне, і говори спокійно.

С і н о н (встає). Пробач мені, але про це спокійно
уста мої не можуть говорити...

прости, вони тремтять...

(Закриває лице плащем і замовкає. Згодом одкривається і про-
вадить далі).

Чом я бездольний
моєї Левкотеї не послухав?

Тож так вона мене тоді благала,
як я тепер тебе благаю ревне.
«Ох, не вбивай мене!—вона волила,—
згляньс на мої весняні молодощі!»
Та я стояв мов скеля і дивився
на чорний корабель, на темні хвилі.
І крикнула до моря Левкотей:
«Ой море, море! Ти жива розлуко!»
І безліч раз оті слова безумні,
ридаючи, нещасна промовляла...
І я їх чув, аж поки зашуміли
навколо мене темні, чорні води...

(Береться за голову і тихим, немов далеким голосом кивить-
промовляє).

«Ой море, море! Ти, жива розлуко!..»
Кассандра (стурбована). Тебе лишили вмисне?
Сінон (покірно). Так, царівно.
Кассандра. Навіщо?
Сінон. Ох, царівно, я не знаю!

Мене лишили сонного. Прокинувсь—
аж серед поля я, один як палець.
Либонь давно ще мав на мене гнів
потужний. Діомед, що я прилюдно
безжалісним назвав його Хароном
в той час, як він, а з ним ще наших двоє
розвідача троянського вбивали.

Кассандра (напружено). Коли?

Сінон. Давно, пророчице, тоді ще
Пелід наш був живий. Та пам'ятливий
у гніві Діомед,—його вразило,
що я насмів обороняти бранця,
його рукою взятого на смерть.
Але ж мені так жаль було троянця.
Такий був молоденький і вродливий,
так жалібно благав про милосердя...
Ой горе! Так і я тепер благаю,
та нікому за мене заступитись

хоч би єдиним словом... Всі мовчать...
Смерть неминуча... Нащо ж протягати
останні сі хвилини під мечем?!

(Раптом падає на коліна і нахиляє голову).

Спусти свій меч на мене, неблаганна!

Кассандра. Гелене, я непевна, може справді
невинен цей чужинець? Як гадаєш?

Гелен. Я, сестро, не вгадаю без пташок.

Деїфоб. А я дивуюся з твого вагання.

Адже могла колись ти ціле військо
людей невинних одіслать на страту
єдиним словом,—і не жаль було.

Так що ж тобі лкийсь один чужинець?

Невже він ласку заслужив у тебе
заступництвом єдиним за троянця
єдиного? Адже лідійське військо
бажало врятувати цілу Трою
і то від тебе ласки не зазнало.

Кассандра (з розпачливим поривом здіймає вгору меч
над Сіноном, але рука їй затремтіла, і вона повагом
спускає меч, не зачепивши Сінона).

Ти одібрав мені останню силу
тим спогадом... Пролита марне кров
волає до богів супроти мене...

Багряна хмара насува на очі,
на розум мій... Ох, непрозора хмара!..

(Меч випадає їй з рук).

Рука моя зов'яла... серце всохло...
тьма... тьма...

(Хитається і падає на руки Геленові).

Гелен. Вона зомліла! Поможіте,
троянки-сестри!

(Троянки несуть Кассандру в глибину храма).

Гелен (до Сінона). Елліне, ти вільний,
бо не хочуть боги твоєї смерті.

VIII.

Той самий майдан.—Вечоріє. Ніч насувається швидко, темна, безмісячна, тільки зорі сяють різко, як буває в холодні вітряні ночі.—На майдані поставлена сторожа: один вартовий коло царської брами, другий коло Скайської, третій коло храму, четвертий ходить навколо, вартує троянські оселі. Всі узброєні, як на війну.—Сторожа який час вартує мовчки. З царського двору чути відгук музики і веселого бенкетного гомону.

1-й вартовий (від царської брами).

Ну, свято, братця!

2-й вартовий (від Скайської брами).

Та вже так, що свято!

Хто п'є-гуляє, а сторожа стій
і стережи, хто зна чого й від кого.

3-й вартовий (від храму).

Не стало Гектора, не стало й глузду.
О, той не марнував би часу нам,
не збиткувався б над підвладним людом,—
сам був герой, та й іншим ціну знав,
а сі...

4-й вартовий (що ходить навколо, наближається до 3-го
і каже нишком).

Ти б трохи обережніш, брате,
бо там Кассандра, їх сестра.

3-й вартовий. Дарма!

Вона з братами, як вогонь з водою,
така в їх згода.

4-й вартовий. Все ж одна родина!

3-й вартовий. Нехай би Гадес їх усіх забрав!

Увірились вони усі троянцям,

а вже найгірш ота зловісна птиця,—
(Киває па храм).

все лих з неї!

4-й вартовий. Цять! Паріс іде!

(Від дарського двору наближаються Паріс і Сінон. Паріс у святочній барвистій і вишиваній одежі, без зброї, на голові навколо червоного фрігійського шличка трояндвий вінок, з-під нього спадають на плечі довгі кучері).

Паріс. Ну, що? Вартуєте? Брат Деїфоб мене прислав наглянути. Що ж пильно, гаразд вартуєте?

1-й вартовий (понура). Та вже ж, вартуєм.

Паріс. Чого ж такі сумні?

1-й вартовий. Потіхи мало на-голодно й на-сухо тут стояти в святковий день.

Паріс. Се правда!.. Та пождіть, ми щось придумаєм...

Кассандра (з храму). Пильнуй стороже!

Паріс (здрігнувся). Що то таке?

1-й вартовий. Сестра твоя, Кассандра, вона пильнує там Палладіона.

Паріс. А, от що!.. (Здрігається знов і неспокійно оглядається). Ох, яка холодна ніч!

1-й вартовий. З гір вітер, без вогню сутужно буде.

Паріс. А йдіть, та принесіте дров сюди, та розложіть вогонь. (Ближчі вартові йдуть).

Сінон. Так, ніч холодна.

(Паріс загортається щільніше в плащ).

Сінон. Дружинонька твоя золотокудра либонь тепер багаття розпалагла і пахоців насипала солодких, димок від курева, мов легка мрія, над сніжно-білим чолом ніжно в'ється.

(Паріс мовчить, розмарений, поглядає на царський двір).

Сінон. Тепер либонь ті світозорі очі сльозою поїнялись. Вона сама.

Сидить, пряде і думоньку гадає,
а ти то бенкетуєш, то вартуєш...
Паріс (тихо немов до себе, не дивлячись на Сінона).
Чи є в тім глузд? Покинуть 'би це все...
Ну, що тут станеться?.. (Наміряється йти).
Кассандра (з'являється на дверях). Стривай, Парісе!
Куди ти йдеш?
Паріс (збентежено). Я?.. По тепліший плащ.
Холодна ніч...

Кассандра. Холодна, кажеш? Брате,
даремне ти так холоду боїшся,
не в тім твоя погибель.

Паріс. Ой, Кассандро,
коли вже ти покинеш тії речі
про смерть, про горе, про погибель марну?
Вже все скінчилось, і війна, і горе,
час відпочити.

Кассандра. Як у тебе хутко
скінчилось горе!.. Підійди, Парісе,
і подивись туди.

(Паріс дає знак Сінонові, щоб той собі йшов, і підходить до Кассандри, вона показує йому рукою в долину, осяяну місяцем. Сінон виходить).

Кассандра. Що там на полі?
Паріс. Там?.. Там могила...
Кассандра. Ти забув, чия?

(Паріс мовчить і спускає очі додолу).

Кассандра. Під нею Гектор наш, троянська слава.

Паріс. Він вже давно поліг...

Кассандра. А ти zostався!
То, значить, веселиться і радійте,
троянські люди?

Паріс. Сестро, ти ніколи
мене так тяжко не вражала словом.

Кассандра. Бо я тебе не бачила таким,
як от тепер. Оті твої троянди

мені вп'ялися в серце колючками
і точать з нього кров.

Паріс. Кассандро!

Кассандра.

Годі!

Іди, іди до неї, осоружний,
до чарівної, гарної Медузи
і скам'яній, упавши перед нею
навколішки—так наша слава впала.

Паріс. Чого ж упала? Ми перемогли!

Кассандра. Ти звеш се перемогою? Вся слава,
вся наша честь погинула давно,
зосталась тільки крадена Гелена
та ще безглузда деревина. Справді,
преславна перемога!

Паріс. Слухай, сестро,
як ти мене затримала для того,
щоб я такі слова приймав від тебе,
то я на те не згоден. (Повертається, щоб іти).

Кассандра. Вже ж, іди!
Нехай не кажуть люди, що даремне
загинула троянська сила й слава.
Нехай Паріс уп'ється тим коханням,
що ми за нього ходим у жалобі,
нехай тим щастям серце навітішає,
що ми за нього заплатили горем
довічним! Се ж була мета преславна
війни згубливої. Так доверши
величну перемогу край Гелени
в розкішнім гінекеї!

(Паріс, налагодившись було йти, при перших словах Кассандри
спинився і стоїть в перішучості).

Кассандра. Де твій меч?

Паріс. Нащо той меч?

Кассандра. Узброєний ти досить
шличком червоним, вишитим хітоном,
трояндами та чорними очима?
Для перемог твоїх сього доволі?

Паріс (спалахнувши).

А для твоїх, скажи, чого бракує?
Спитав би й я: Кассандра, де твій меч?
Адже в твоїх руках він був сьогодні,
чи ти ним запобігла чести й слави?
Мовчиш, проречиста, забракло мови!

Кассандра (мов прибита).

Прости, мій брате... правда... що ж... іди...

Паріс (з дитячою радістю, забувши гнів).

Так, я піду... Я не надовго, справді...
Ні, ти не думай... (вже на ході) я піду по плащ,
бо холодно... я хутко повернусь...

(Де-далі все прискорює ходу і хутко зникає в брамі царського двору.—Кассандра іде в храм і засовує за собою завісу на храмовім вході.—Чутно голос флейти, бренькіт кітари і співи. Незабаром з'являється Сінон з флейтистом і кітаристом, що несуть удвох велику амфору вина. Сінон з кошиком овочів та з фіялом коло пояса, сам уквітчаний і на руді має скільки вінків. З другого боку йдуть з дровами та з частками м'яса вартові, розпалюють перед храмом вогонь і захожуються пекти м'ясо. Музики устанавляють амфору, угородивши її в пісок, і лагодяться грати).

Сінон (співає, флейтист і кітарист приграють).

На полях Асфоделонських,
на долині Єлісейській,
ходять славою повиті
тіні згублених героїв,
та чого ж вони сумні?

Хор вартових. На полях Асфоделонських,
на долині Єлісейській
не цвітуть квітки.

(Посеред співу 3-й вартовий сам одвизує від Сінонового пояса фіял і починає пити, далі частує інших).

Сінон (співає).

Понад Стіксом каламутним,
понад Летою важкою
ходять лаврами вінчані
тіні наших незабутніх,
та чого ж вони сумні?

Хор. Бо у Стіксі каламутнім,
бо у Леті сумовитій
не вино — вода.

Сінон (співає).

Там у Гадеса, в палатах,
перед тронієм Персефони
поставали в вічній славі
тіні наших оборонців,
та чого ж вони сумні?

Хор. Бо у Гадеса в палатах,
перед тронієм Персефони
не брешуть пісні.

1-й вартовий (співає грубим голосом і не в лад).

Понад берегом Кокіта
ходять смутні герої,
в'ється дим від наших жертв,
ляється кров від гекатомб,
та чого ж вони сумують?
(Гукає). Гей, антистрофу!

Кітарист.

Одчепись, не хочу!

1-й вартовий (співає далі сам).

Бо немає сала-м'яса,
ані ситого стегенця,
тільки дим та кров.

5-й вартовий. Щось не під лад.

1-й вартовий.

Дарма, аби до речі!

Сінон. Сідайте, браття, до вогню хутенько.

Хвала богам, ще ж ми на сьому світі,
ще є вина, пісень, квіток доволі.

1-й вартовий. Та ще й м'ясяця!

(Захожується коло печива).

Сінон (роздає всім вінки, а 1-му, що порається коло печені, сам насуває вінка на голову).

Налийте ж і мені.

(Йому наливають, він п'є. До 2-го вартового).

А ти чому не п'єш? Хіба не смачно?

2-й вартовий (верішучо). Нема води...

3-й вартовий. Та нащо там вода?

Сьогодні й чисте можна пити! Гуляймо!

2-й вартовий. Та чисте дуже в голову вступає...

3-й вартовий. Іще чого! Ну, то не пий зовсім!

Іди, вартуй, як сказано на брамі.

2-й вартовий. Який розумний!

3-й вартовий. То мовчи та й пий,
коли дають.

(2-й вартовий п'є, фіял знов наповняють, і він переходить з
рук в руки).

3-й вартовий. Ну, що ж один фіял?

Марудно се, черги тієї ждати.

4-й вартовий (сміється).

Хіба піди, в Кассандри попроси
жертвоних чаш. Он там вона у храмі.

Голос Кассандри (з храму).

Вартуй, стороже!

1-й вартовий. Бач, сама озвалась!

Пожди, царівно, хай спечем печеню,
тоді й тобі дамо. (Сміються всі).

3-й вартовий. Ба, догадався!

(Здіймає з голови шолома, наливає вина й п'є).

Чим не фіял?

(За його прикладом інші роблять так само).

1-й вартовий. Розумний, що й казати!

Ось і печеня, їжте, милі браття.

(Здіймає один шмат із списа і ділять мечем кожному по
шматочку).

2-й вартовий (їсть).

Сиренька, та дарма, аби гаряча.

Сінон. Ось на перчину, трохи посмачи.

2-й вартовий. Пектиме дуже.

3-й вартовий. То вином пригасиш,—
амфора не мала!

4-й вартовий. А як не стане,
добудем другу.

(Ідять м'ясо, батуючи мечами, Ідять садовину і п'ють шоло-
мами вино, де-далі помітно вино починає їх розбирати. Му-
зики тим часом грають).

2-й вартовий. Ви б іще співали.

3-й вартовий. А ти?

2-й вартовий. Та я за вами, сам не вмію.

(Сінон заграє у флейту, потім передає її флейтистові, той
провадить далі, кітарист підхоплює, інші вступають співом).

Над річкою сад-виноград повився,

Ой, саде-винограде!

Як буде йти до річки Левкотей,

обвий її, мій друже кучерявий...

1-й вартовий. Ет, се нудна!

Кітарист. А ти ж якої хочеш?

1- вартовий (співає без музики, недоладним речита-
тивом).

Жінки гляди не гляди,

не вбережеш, дарма праця,

будь ти хоч богом олімпським,

мов кривоногий Гефест!

(Хитнувшись, спотикається і падає додолу. Мугикає ще разів
два, мов пригадуючи: «Мов кривоногий Гефест... кривоногий
Гефест...» далі мовкне й засипляє).

2-й вартовий. От так весела пісня!

3-й вартовий. На добраніч!

(П'ють далі.—Флейтист і кітарист грають тим часом без спі-
вів. Де-далі, всі, окрім музик, зморені вином, вкладаються
долі навколо вогню і засипляють. Сінон теж удає, ніби спить).

Флейтист (перестає грати).

От і поснули! Що його робити?

Кітарист. Собі заснути.

Флейтист. Ні, ходім на бенкет.

(Допивають удвох решту вина і йдуть до царського двору.
На сцені який час тихо, всі сплять, тільки здалека чути від-
гуки музик, пісень, гомону веселого).

Голос Кассандри (з храму).

Чувай, стороже!

(Повна тиша. Відгуки затихають. Сінон помалу підводиться
і сторожку оглядається навколо).

Голос Кассандри. Гей, чатуй! вартуй!

(Сінон зривається, біжить до царського двору і зникає в брамі).

Кассандра (на дверях храму).

Не спи, стороже! (Завважає сплящих вартових).

Пробі, вартові!

(Кассандра зіходить до вартових і пробує їх побудити, де-хто з них ворухнеться, бурмотить щось невиразне, але жоден не має сили прокинутись).

Кассандра (подається до царського двору, волаючи).

Гей, хто живий? Гей, хто живий? Троянці!

(Назустріч їй з царської брами виходить Сінон, а з ним узброєні елліни: Менелай, Агамемнон, Одиссей, Аякс, Діомед.

Вони спрещують списи і загорожують Кассандрі дорогу).

Аякс. Стій, дівчино! Ти хто така?

Одиссей.

Та се ж

безумная Кассандра, чи не знаєш?

Кассандра (хоче прорватись по-за списи).

Троянці! Зрада! Зрада! Гей, Троянці!

Агамемнон. Схопіть її та зав'яжіть їй рота!

(Кассандра хутко обертається і втікає в храм, там вона припадає до Палладіона, щільно обіймаючи статую).

Кассандра. Не руште! Я під захистом святині!

Аякс. Іще чого!

Діомед.

Дарма! Ти наша бранка.

(Діомед хапає Кассандру за ту руку, де патериця, Аякс хапає її за волосся, вона чіпляється вільною рукою за п'єдестал Палладіона, статуя хитається і враз із п'єдесталом падає додола. Вояки витягають Кассандру з храму, в'яжуть їй руки, не одбіраючи патериці, ремінням від мечів, а потім саму прив'язують до колони в портику храмовім над сходами.—Тим часом Сінон, Менелай, Агамемнон та Одиссей одчиняють Скайську браму, а Діомед вертається в храм і забігає Палладіон).

Діомед (гукає). Наш, наш Палладіон! Сюди, герої!

(В одчинену браму лавою суне ахайське військо).

Кассандра (волає, зібравши всю силу).

Прокинься, Троє!! Смерть іде на тебе!!!

(В царськім дворі та й в інших будинках спалахують трівожні світла. Еллінське військо хутко сповняє весь майдан і

розтікається в різні боки по вулицях Трої. Незабаром здійснюється в місті великий лемент, перебігають через майдан троянці, безоружні, в святочній одежі; за ними навздогін збройні елліни, кого хапаючи, кого вбиваючи. Згодом займається пожежа. Де-далі втікачів і догонців меншає, але частіше з'являються переможці елліни, що женуть списками поперед себе, мов отару, гурти вже полонених і пов'язаних у стяж троянців і троянок, одних заводять у храм, інших виводять за Скайську браму, інших примушують сідати долі на майдані, тоді ті падають ницьма на землю і голосять. Бранок з Пріямової родини становлять і садовлять у портику храмовім, коло Кассандри. Коли заметня потроху втихає, то коло Кассандри вже є Андромаха, Поліксена і ще скілька жінок).

Андромаха (ридає).

Моя дитино! Синоньку єдиний!

Навіщо я тебе на світ родила!..

Розбили!.. Вбили!.. Кинули об камінь!..

Поліксена. Ой, лихо тяжке! Батеньку! Матусю!

Наложницею стане ваша доня!

Інші жінки з царської родини.

Тепер же ми рабинями й сконаєм!..

Рабинями... Далеко на чужині!..

Андромаха (до Кассандри).

Чого ж мовчиш? Чом смерти не відчуєш?

Тепер нам смерть була б єдина втіха.

Кассандра (з страшним спокоєм, якимсь неживим голосом).

Тут є такі, що іншу втіху знайдуть.

Андромаха. Проклін на тебе!

Кассандра (як і перше). Так, проклін на мене, бо я тепер побачила найгірше.

Троянки у неволі—і живі!

Обходять кросна, розділяють ложе, дітей годують еллінам на втіху...

Прокляті очі, що таке бачать.

Андромаха. Уста прокляті, що таке кажуть!

Кассандра. Проклін на мене, я мовчать не вмію!

(Ведуть у храм пов'язаних троянців з царської родини, між ними Гелен).

Гелен (проходячи повз Кассандру).

Радій, Кассандро, ти перемогла!

Кассандра. Ти переміг. Ти вбив мене сим словом.

Мій розум зламаний, твій піде в світ,
ти ним і переможців переможеш,
а мій погасне вкупі з сим пожаром...

Гелена (біжить через майдан, за нею Менелай з мечем).

Рятуйте, браття елліни! Рятуйте!

За віщо він мене скарати хоче?

Зрадливо, силоміць я взята в Трою,
я бранкою нещасною жила,
щодня по ріднім краю сльози ллючи!

(Ахайді нерішучо розступаються перед нею, але не відштовхують, коли вона чіпляється за кого з них, намагаючись заховатись під його щитом).

Менелай. Ось кров Парісова на сім мечі
твоєї крові прагне!

Кассандра. Ой, Парісе!

Поліксена. Мій братіку!

Андромаха. Нещасний!

Гелена (оточена молодими вояками; раптом згорда).
Чоловіче!

Ти справді хочеш покарати мене?

Чи ти на те пролив се море крові
за честь мою й свою, щоб тут прилюдно
ганьбить її й плямити самохіть?

То це такої шани дочекалась
цариця Спарти? Хто ж тепер повірить
цнотливості Спартанок, як і цар
свою царицю зрадницею вславив?

(До вояків). Чи й ви, Спартанці, на таке пристали?

Вояки-Спартанці (що оточують Гелену).

Вона невинна! Богорівна жінка!

Даремне, царю, ти ганьбиш дружину!

Менелай (до Гелени, лагідно).

Пробач мені,—я запальний, ти знаєш...

Гелена (всміхається і простягає руку).

Я бачу, царю мій, ти не змінився.

(Менелай простягає й собі руку до Гелени. Гелена бере його за руку і веде межі ахайськими лавами за Скайську браму на поле; всі розступаються перед нею з гомоном подиву).

Андромаха. Вона цариця знов, а ми—рабині!

Боги, де-ж ваша правда?!

Кассандра. Ха-ха-ха!

Одна з троянок (до другої).

Кассандра засміялась... Ой, як страшно!

Від неї сміху я не чула зроду.

Кассандра (в нестямі, дивлячись, як язики полум'я грають по дарських будівлях).

Сюди, сюди отих квіток огнистих!

Гранати зацвіли! Весільний час!

(Чутно за сценою голос старої жінки, він заводить, ридаючи страшно, немов виє).

Поліксена (з жахом прислухається).

То наша мати!

Кассандра. То весільна пісня!

Се мати дочок виряжа до шлюбу!

Кассандра все неправду говорила.

Нема, руїни! Є життя!.. життя!..

(Голос старої жінки розлягається дужче. Раптом його покриває хряск від падання будови. Заграва пожежу заливає сцену).

Завіса.

5.V 1907.

Ялта.

П Р И М І Т К И

I.

ОСІННЯ КАЗКА.

Фантастична драма. Досі ніде не друкowana; подається тут уперше за рукописом.

На першій сторінці рукопису є таке зауваження К. В. Квітки:

Писано в Тифлісі (скінчено 25. I. 1905 року). Перші сторінки переписав я під диктування (російським правописом, бо діло було перед 17. X. 1905: рукопис призначався до друку за старих цензурних умов); переписуючи й ознайомившись з необробленим продовженням, я висловив свій погляд, що дія річ не вдалася. Це вплинуло так, що Леся, не маючи з ким порадитися ще, покинула далі працювати над твором. Чи пізніше в Києві Леся показувала кому цю річ, мені невідомо.

К. Квітка.

Це авторитетне свідчення шановного К. В. Квітки дозволяє нам вважати цю драму справді за незакінчену. Власне таке враження робить і сама драма при її читанні. Коли до цього ще прийняти те розуміння останнього рядка Лєсиного в рукописовій незакінченій «Осіній казці»: «Колись буде», що його прийняв автор вступної статті до цієї драми (див. стор. 16), мов би Леся Українка мала намір «колись» звернутися до праці над закінченням своєї «фантастичної драми», тоді слід вважати справу незакінченості її за доведену. Справді, перша дія (чи, краще, сцена) «Осіньої казки» дуже невеличкого розміру, але все ж таки при читанні її має безперечний вигляд закінченості. Друга сцена має в рукописовій дві зовсім різні редакції: перша—розмова трьох дівчат у кімнаті принцеси, розміром разом з ремаркою до

неї—на дві невеличкі сторінки; друга—монолог принцеси так само в II кімнаті (тільки з нищою ремаркою),—на три сторінки. Обидві сцени могли-б у дальшому опрацюванні драми з'єднатися в одну сцену. Сцена головна (III), коло 20 невеличких сторінок, має вигляд цілком закінченої, але закінченої як власне сцена, і тільки; Драма залишилася незакінченою,—з бажанням автора колись зробити її кінець.

Стор. 19.

- Ряд. 3. ...крізь [якусь невидну] щілину. Здалека, десь зверху...
- » 14. ...навік розлучились! [Нігде я не вмію...]

Стор. 20.

- Ряд. 6. ...Тут темно, тихо, [безнадійно глухо!...]
- » 8. ...[Хоч-би муки
вогненної та] Хоч-би кат...
  - » 9. прийшов [мене вогнем] на муки брати...
  - » 11. [і ожила...] вогнем тортур і ожила від крику,
[від ламенту катованого марне!]
  - » 18. [Твій] На кожний крик [відгукувалась] слава
  - » 20. ...тираном низьким, [він був ворог,
жорстокий ворог...] він почесно...
  - » 21. карав своїх [великих ворогів] сперечників...
  - » 23. не вміли [ганьбою й неславою] ганьби...

Від слів: «О страднику великий»... до слів «побитих ворогів»—13 рядків—в рукописові закреслено і потім знаком на полях поновлено.

Ряд. 25. [Се] о, наш король...

- » 29. В той [самий] день, як він мене закинув
...мене сюди закинув,
- » 30. в той самий день він підписав [декрет] [наказ] декрет,

Стор. 21.

Ряд. 5. Рядок—«здійнята високо рукою ката»—дописаний чорнилами пізніше.

- » 10. [мов у] [в палата...] як і в темниці.
- » 15. Ой, що се? [промінь] світло згасло!

Ряд. 16. Чого ж так раптом?.. [Що то шелестить і стукає... Ой] лихо! Закладають

- » 25. Г о л о с. Цить [Мовчи!] те, цитьте!
- » 29. Мене бездольного? [Прилинула до мене]
- » 33. ...в стелі [одкри...] неначе ляда...

Стор. 22.

Ряд. 31. С л у ж.—[А там я приховаю в своїй комірці вас або в хліві] Та вже...

Стор. 23.

Ряд. 1. С л у ж. [Ти, мій] Швидче, пане...

- » 3. От [вам тут] шмаття, за старця [убратись],
- » 4. все ж буде ліпше, ніж тюремне [шмаття]
- » 18. ...вискакує [на гору, в свою к...], зовсім одчинивши...

Стор. 24.

Ряд. 19. [вінчає лицаря без страху й без догани] судити має...

- » 23. Ох, теє серце [мало] знало...

Стор. 25.

Ряд. 10. рядок «за царедворку до своєї жінки»—пізніш вписаний.

- » 12. і винайшов [немов] забутий герб...

Стор. 26.

Ряд. 23. і палати [в глибокий рів] до долу... Скільки гине

- » 26. [Тож може раз побачив кожний з них мене] а може тільки...

Стор. 27.

Ряд. 12. а я не [можу] хочу нічиєю бути:

[нащо-ж мінять] неволю на неволю не зміняю]

- » 17. рядок «поводіння зрадливе й недоречно»—пізніш вписаний.
- » 27. насильству служиш ти, [забувши] змінивши вдачу, [лагідну, голубину...] [(ударила...)] Голуб в'ється...
- » 34. [перебрдаючи] брела одважно [багна] через всі...

Ряд. 35. [стань] таж вилізъ на свою блискучу хижку,
[либонь є з чого виплести драбинку]—дей рядок в рукопису, вписаний чорнилами, потім закреслений.

» 37. ...зовуть «лицарський»,

Стор. 28.

Ряд. 2. там не розіб'єшся—[болото] мняке болото

» 4. ...за те [жива лишишся] ти будеш вільна

» 15. рядок «Мій вірний блазню, кепські в тебе жарти»—
пізніш вписаний.

» 21. піврядка «будеш вільна»—пізніш вписано.

Стор. 29.

Ряд. 5. ...крізь [шпари в стінах] малі просвіти прорізується..

» 12. ...з темного кутка, [так що] і стає під промінь.

» 21. ...не помивачка,
[...тепер я куховарка на пекарні]
я дозорчиня...

» 25. а звідти й до [покоїв] падає...

Стор. 30.

Ряд. 4. рядок: «та обідає груші на вербі» пізніш вписаний.

» 15. назад в [оту нору] підземну яму...

» 32. 13 рядків, що взяті в квадратів дужки, закреслено
у рукописові олівцем.

Стор. 31.

Ряд. 22. ...держати тут?

[у сій закуті,]

Стор. 32.

Ряд. 3. [та] той день, як [наш] на заручили король...

» 11. ...пастушку свата,
[приндесою назвавши]

» 13. [так] чому б мені...

» 14. не [вилізти в пани?] стати панею? Та вже...

» 16. рядок «і над маєтками своїми запануєш» — пізніш
вписаний олівцем.

» 23. Бодай [так] би не зійшов ти...

Стр. 33.

Ряд. 18. 19 рядків, що взяті в квадратів дужки, закреслено
у рукописові олівцем.

19. [Неслава! ганьба! сором!] Аж надто!

30. ...увіходить [свинарь] пастух.

37. Кто ж их выпускает?

[Тут все годівані, сидять в сажу

від року і до року. Ну, пускай

товар рогатий, коней овечок,

тай-то| Пождав би ти...

Стор. 34.

Ряд. 3. от-от, [здається] неначе вискочать...

8. 3 рядки, що взяті в квадратіві дужки, закреслено у рукописові олівцем.

Стр. 35.

Ряд. 15. 7 рядків, що взяті в квадратів дужки, закреслено у рукописові олівцем.

» 28. рядок в дужках: «ти знаєш, люде стали непокірні» — пізніш вставлено чорнилами.

» 37. [мені] так вся годівля...

Стор. 36.

Ряд. 14. хто має «право на [довічні ліки] шпиталю довічний».

» 17. ...переведу їх.

[[Сюди ж придуть робітняки от зараз]

[Робітники та будівничі прийдуть]

[Ламати [сей свининець] хлів і планувати ґрунт]

[Служебка (непритомно). Я не дам!

П а с т у х. Ти не даси? Та схаменись, небого,

Що ти таке?

(Чутно рев бидла і ржання коней, випущених на волю).

Служебка. Я старша дозорчиня

Над усіма свининцями й сажами!

П а с т у х. Ото але, яка велика пані!!!

» 20. ...я відчиню [ворота] й сей хлів.

» 25. Відчиняє ворота. [в инший]. Світло вривається...

» 27. ...в найдавших закутках зостається [затінок] сутінь.

Стор. 37.

- Ряд. 8. ...бурлака-волоцюга...
[Либонь давно ховався тут... і втік.
На бога, браття, допоможіть вловити.
Робітники. Знайшов ловців. Не мали ми роботи]
- » 15. [Пастух свище] Служебка гукає.
» 19. [Хіба-ж тих] Того ж не ловлять, хто...
» 32. Се її привіт?
[Чи се ти, моя принцеса,
зіронька моя?]
- » 33. П р и н ц е с а. (завважає його), (але не пізнає обличчя)

Стор. 38.

- Ряд. 10. ...сплескує руками [і збирається кинутись вниз. На]
- » 26. 26 рядків, що взяті в квадратів дужки, закреслено в рукописові олівцем.

Стор. 39.

- Ряд. 4. я знаю, [що то значить «до шпиталю»] добре всі ті
переходи:
- » 8. Фраза: «Махає рукою і, здвигнувши плечима, йде собі геть»—пізніш вставлена олівцем.
- » 11. кілки й каміння [з розваленої стіни].
- » 13. Не [лийте крови] бийтесь марне...
- » 26. Ти сам те [знаєш] бачиш
- » 27. Підпаски подолані [кидаються в рості] відступають і здалека...
- » 30. Фраза: «з нею йде частина підпасків»—пізніш додана олівцем.
- » 31. З богом, Парасю!
[П а с т у х. Я піду по військо. (іде)
2-й робітник. Йди, на зламання!]
- » 33. ...товаришів. [Та от що] на поміч

Стор. 40.

- Ряд. 13. 18 рядків, що взяті в квадратів дужки, закреслено в рукописові олівцем.
- » 24. (сигкується встати. [Майстри помагають їй])

Ряд. 17. ...Стій! вернись

[(3-й майстер не слухає, спускається до долу і в ту мить попадає на роги бугаєві, той підкидає його високо вгору, другий бугай ловить знов на роги. Змучений, зраний, майстер умирає . . . .¹ помежи бидлом. Товариші, сковані жахом, мовчком дивляться на його муки,—ніхто не важиться йти боронити; де хто пробує кинути ножем або сокирою в гурму бидла, але то тільки більше дратує люту ранену скотину і не дає ніякої помочі.

Довге мовчання серед людей і несамовитий рев серед бидла. Нарешті рев трошки втихає).

Молодий хлопець (на горі, вище від інших).

Товариші! нам треба всім податись
отак горою аж на бік лицарський,
бо сі хліви й обори там кінчаться,
там чисто і безлюдно.

Будівничий. (Але) Слизько й стрімно.

Мол. хлопець. Там можна вмиль спуститись.

Будівничий. І розбитись.

Ні, хлопче, годі. Досять вже тих проб,
Спитай її (вказує на принцесу), чи мало їх було?
І що з них вийшло?

Принцеса (закриває лице. Болізно:) Ох, не згадуй
краще!]

- » 20. і щоб [іти все в гору, вище й вище
аж поки станемо там на шпилі,
де кришталевий замок. За твердиню
нехай він стане нам, як що король
знов схоче нас примусить будувати
неволі й бруду соромні оселі.
Те, що колись неволі слугувало,
нехай послужить визволенню...] дістатися нагору.
Браття,
орли не дарма гнізда...

¹ В рукописові нерозіbrane одне слово.

Ряд. 23. ...зручніше боронитись.
[1 - и м а й с т е р. Егеж, нехай но вороги обступлять,
ми їх засиплем кришталевим градом!
Чудові променисті кулі їм освітять
дорогу на той світ!]

» 28. Ну, на гору злізем—
[і будем сидіти в тюрмі високій, ясній,
всі вкупі так, як сиділа принцеса.]

Стор. 42.

Ряд. 5. ...до них дістався...
[Л и ц а р. Е—за горами вже ж їм звістку дасть!]
[ще може на дорозі перехоплять...]
і хто тоді про нас...
» 7. Хто звістку дасть? [Червоні короговики!] Пищалі
семип'ядні
» 17. ...братерська поміч.
[До діла, браття!] (Майстри виймають...
» 22. [я шила золотом] не день, не два його я...

Стор. 43.

Ряд. 14. страшно покуту. [Той збагнути може,
як страшно впасти вниз, хто був високо]

Стор. 45.

Ряд. 3. [і самовільно] до нього взявся самовільно.

Стор. 46.

Ряд. 2. Ми «діло зіпсували»! [Чим] Ну, лицарю,
» 7. Невже [ти хтів] тобі неволя не обридла?
[яка-ж твоя порада
що думаєш
Л и ц а р. Я думаю сидіти
і ждати.]

Стор. 47.

Ряд. 35. [не сперечаюсь] однаково...
» 38. Ті [темниці] неволя ржею...

Стор. 48.

Ряд. 13. тепера хто? Той [майстер] хлопець кучерявий?

» 21. ...здоровим, дужим (будеш) станеш...

» 30. ...Ні, (хлопче, ще) молодче, не хутко...

» 35. Але ж (і їй) й зимі на світі є кінець.

**До пісні на початку драми: «Ой де мій коханий юнак...»,
за свідомством К. В. Квітки, Леся мала дати текст інший.**

II.

ТРИ ХВИЛИНИ.

«Три хвилини» написано 1905 року в Зеленім Гаю у протязі кількох днів. Дата остаточного викінчення—29 серпня. Після цього «діалогу» не перероблялося. Надруковано вперше в місячнику «Нова Громада», 1906, кн. 10.

В рукопису підзаголовку «діалог»—немає. Невідомо, чи належить він Лесі Українці, чи редакції часопису.

Один з дослідників творчости Л. Українки, А. Музичка, дає таке пояснення появи «Трьох хвилин»:

Боротьба, яка почалася поміж УСДРП і Спілкою (УСДС) (Українською соціал-демократичною робітничою партією, бувшим РУП'ом і «Українською соціал-демократією» чи «УСД Спілкою»), тією соціал-демократичною «Жирондою» та «Горою», як теж незгоди між більшовиками та меншовиками в РСДРП., визвали з-під Лесиного пера діалог «Три хвилини». Ми знаємо, як Леся ґрунтовно студіювала всі явища, як вона підходила до них з наукового боку. Мабуть, бачучи початки революції в Росії 1905 р., вона щільно студіює першу французьку революцію, а рівночасно її здоров'я таке, що не дозволяє їй брати участь у боротьбі, й Леся часто мусить виїздити на чужину. Це переживання та згадана вище боротьба викликають у неї цей діалог. (А. Музичка. Леся Українка, її життя і т. д. ДВУ. Од. 1925, стор. 74-76).

Див. ще О. Гермайзе.—«Нариси з історії революційного руху на Україні». (Книгоспілка, Київ, 1926), стор. 280—282, примітки та Д. Антонович—«Сторінка історії української політичної думки».—«Робітнича газета», 1918, № 335. (див. О. Гермайзе, стор. 42—45).

I.

Стор. 58.

- Ряд. 12. на привилей *проводарями* бути...
- » 14. Ви Цезаря свого не *ощадили*...
  - » 17. з якого Цезарі [з'являються на світ] [потім виходять]
виходять потім!
  - » 19. хай гострить меч на Брута [перш усього] [перш
за все] що найперше.
  - » 21. бо тії дозволяють [знявши лаври] всім...
  - » 23. болотом кидат[и]ь [і] жартами...
  - » 24. ...аби жива,
[аби диктатор]

Стор. 59.

- Ряд. 3. а надто, [коли] як ще й...
- » 5. усе болото цезарських[евих] триумфів
  - » 6. Не думав він про се, [як меч здіймав] меча
здіймавши
  - » 7. А то й не зняв-би? [може?]
  - » 15. чи все-ж [таки] пречиста діва Гільйотина...
  - » 18. [Нічого, я жарту...] Так, ні до чого, жарт!..

II.

Стор. 60.

- Ряд. 1. [Тюрма Консьєржері.]
[В тюрмі Сент-Пеляжі.]
У тюрмі Консьєржері.
- » 18. [Не кождий вартий назви громада...]
Бо громадянин [за почесний титул]
недоречний титул:
[не хочу я громади ображати,
скоріш себе принижу. Та ж і справді]...
  - » 25. Ж. [мінляється в лиці, але *силюється* бути спокійним]

Стор. 61.

Ряд. 1. М. [Друзям?] До друзів?

рядки 5—8 пізніш атраментом вписано Лесиною рукою: (від слів:

«Ж. Я писати буду». до слів: «М. Даремна

праця!» включно).

- » 11. ...вкупі з крією
- » 12. мо[у]ю іде[у]ю!
- » 14. [я міг-би виточити ту ідею]
я з тебе виточити міг ідею[і]...
- » 16. ...було-б [від] од смерти...
- » 19. [А чи вона]...
Та чи вона ж за вас...
- » 31. гнилизна кинулась і [кожна церква] ті «церкви»
- » 32. мов плами цвілі, [стали землею крити] на сирій будові
- » 33. повстали на [євангеліській] громаді християнській.
- » 35. і Рим живим мерцем [від неї] *завчасу* став...
- » 37. [Але ж не в тих] церквах жила ідея...
Але ж бо не в церквах жила ідея...

Стор. 62.

Ряд. 5. [Вона жила] в нащадках тих героїв.

- » 8. вони були [купцями] панамі, воляками...
- » 10. і християнство стало [торгувати] панувати
- » 11. вбивати і [неволити й] дурити,
вбивати і служити і дурити,
- » 12. ...з людьми й [змінялось,] мінялось.
- » 13. аж поки стало тим, що є тепер. (Цього ряда в виданні 23 року, т. III, стор. 263 не було. Подаємо його за рукописом).
- » 14. Як думаєш, [адже] се-ж може бути, що *вапна*
З кісток апостола Петра *лягла*
на підмурівок папського престоло?
Хто більше вічний, кістка чи ідея?
Такої вічності я й ворогу не хочу,
Се-ж така сама вічність як і та,
[таку й] тобі твоєму тілу [вічність] завтра дасть...
дасть вічність і твоєму тілу завтра
пречиста діва наша, Гільйотина.

Ряд. 16. те дерево, з якого трон [найперший] [препишний] в-
гідний

» 24. що проросла [навко] між бруком край помосту
...між дошок ешафоту

» 29. ...твоїй ідеї [мудр] вічній.

» 31. Ж. [А коли так, то вже...]

Коли се так, то вже-ж не тільки ми...

» 35. чий світ [зруйнується] раніше згине.

Стор. 63.

Ряд. 2. ...ми будуєм різне,
що на твоїй підвалині...

» 6. куди послужать наші підмурівки...
кому й чому підвалини [ті] послужать

» 10. Ж. Для чого?

М. А для того, щоб сказати:

» 14. [Я сам собі мета і досягнути
її найбільше прагну...] «Ти довголітній...

» 16. ...партіям і одиницям.

» 19. [политу крив'ю, та г...]
злочинами порослу, злилу крив'ю

» 21. ...не від сього світа!

» 24. [Так жірондіст на передодні смерті]
Се жірондіст перед лицем її

» 28. [і звісно краще...] Що-ж, як роздумати...

» 31. хоч він, на жаль, проблематичний трошки. (Цього
рядка в виданні 23 року не було. Подаємо його за
рукописом).

» 36. М. [[спокійно] На ешафоті, як усім відомо,
хто не одстав од віка]

На ешафоті, як іодиться, вчора

Стор. 64.

Ряд. 2. *в руках Самсонович учора зраня.*

» 3. [Як хутко люди відстають од віка
без добродійства пресси. Ось дивись,
вчорашній бюлетень.
(подає довгий листок в прилозі до газети).]

- Ряд. Ж. (читає, шукаючи по алфавиту)
 Лафарг, Лагран... нема-ж... неправда...
 Ох, Лавуазьє!.. Нещасна..
- » 12. [Для людської ідеї людське ймення,
 [се-ж карточка]
 [се-ж все одно, що карточки на дверях]
 Ото не мав-би я...
- » 14. Не [муч] труй мені хоч сих годин...
- » 15. [Не тямиш ти, що тая «скриня»]
 Коли не тямиш ти, що для ідеї
 [Лавуазьє на ймен]
- » 19. [на ди...] то що-ж ти тямиш?
- » 23. [По твоєму] І щож, скажи, як знищити...
- » 33. котримсь із фокусів таких—[адже]—запевне
- » 37. бездушною якоюсь [там] гільйотини,
 [що вже напевно вічною не буде,
 а все таки одну по одній трощить
 ті фокуси...]
- » 38. Я-б сам собі метою став, [забра...] з'єднавши

Стор. 65.

- Ряд. 10. Та не лякайся! [Се-ж] було-б дурніше
 ...лякайся! Було б іще дурніше...
- » 11. ...аніж тобі
- » 12. ...більш над шнура
- » 23. ...тут шнур, тут [крюк] гак
- » 24. ...зачеши на гак
- » 25. [одним кінцем] сам на вікно...
- » 28. Се фокус легкий. Я [ще кращі знаю]
 ...мудріші вмію.
- » 33. показує засудженому [в'язню] волю...
 [так зблизька волю...]
- » 34. ...зветься «кіт і миш».
 [Я бачив фокусів таких немало!]
- » 37. Ну, тай догадливі сі [люди,] жірондісти!

Стор. 66.

- Ряд. 22. Madame Ролан [чистіша стала] [пречистою зробилась]
 ...ще попаде в пречисті

- Ряд. 33. хотів-би ти, щоб я ідеї зрадив,
» 37. такі-ж вони усі...

Стор. 67.

- Ряд. 3. ...зміниться для шати,
[шати] ідеї вічної!
» 8. Либонь ніякої [бо там тепер]
...ніякої! Чому-ж тепер...
» 10. *є Бретані і є Вандей?* Не в ідеї
» 13. ...з Цезаря—і раптом
» 21. і [знову] звідти падає дощем...
» 23. [і не було-б...] [кінця] [ні краю не було-б...]
і так-би цілий рік...
» 24. як-би [ні холоду, ні] ніколи вітру не бувало.
» 26. занадто вже густа [у нашім краю]
[...над нашім краєм]
занадто вже над нашім краєм згускла...
» 27. *і час-би вже важкій кривавій хмарі,*
що налігла над [фра] нами, розірватись
[під подихом]
» 28. і дати просвіток, бо сей потток

Стор. 68.

- Ряд. 4. не вірю, щоб ідея [ваша] поборола
живую людську силу [нашу]; зогніє
» 7. [ніж парою і хмарою над нами
нависне ваша кров і нас задавить.]
ніж кров твоя втопить мене здолає.
» 18. [по всіх просторах світових], ти мусиш...
у порожнечі світовій ти мусиш

Стор. 69.

- Ряд. 1. [Подумай, вам лежати] перегноем
Отак і ти [ти] заляжеш перегноем...
» 6. [бо-ж тілом ми переживемо вас]
[коли ми тілом вас переживемо]
бо тілом ми переживемо вас.
» 10. і кинути її, [мов блискавицю]
...перуном ясним

Ряд. 26. без патосу фальшивого. [Я виїду
не заважатиму тобі. Постукай,
як що надумаш—прийду.]

Ж. (мимохідь)   Се вперше...

- » 34.   Але ж се неправда,
[бо я таки прийму отой ратунок,
бо зникло геть моє бажання смерті]

Стор. 70.

Ряд. 4. з яким лицем я буду [завтра їхать]

...я їхатиму завтра...

- » 5. [з тов...] на Гільйотину? [я не зможу широко
співати гімна!] Сором всій Жіронді...
- » 7. ...ганебна смерть. [Як водить]. (Стукає у двері)...
Убий мене!...
- » 11. Монтаньяр [(входить)] (холодно):
- » 14. [Ви зн] [Відома вам] Професія моя для вас відома,
- » 16.   ...вас мав-би завтра [стратить] вбити
- » 21. а правдою я тільки [росказав] [потвердив] показав
- » 29. Скажи, на що ж була тоді тюрма,
- » 31. [На те, що як-же] я инакше міг примусить
А як-би ж я инакше...
- » 32. [такого лидаря одвічної ідеї]
аристократа вічної ідеї
- » 33. прийняти з рук моїх [життя й ратунок?]
плебейських, монтаньярських
життя й ратунок?
- » 35. [Навіщо] Нащо ж се тобі?

Стор. 71.

Ряд. 11. вона повік для мене незабуття...

Та годі вже...

- » 16. (Спускає шнур, причеплений...)
- » 28. Жірондіст. [За ширість я тобі]
За правду треба правдою платити...
- » 30. [всі заміри твої, слова і добрі вчинки]
і всі твої глибоко-хамські вчинки!
- » 32. Жірондіст [прилагоджується і згодом починає спу-
скатися з вікна] кидається до пера...

III.

Стор. 72.

- Ряд. 1. [У вигнанні.] На еміградії.
» 2. ...над [великим] глибоким яром, де [в глибині] на дні шумить...
» 8. І тужу я до стін Консьєржері
    ...по тій Консьєржері...
» 9. до тих понурих свідків [муки й горя]
    ...героїзму
» 11. Ті мури мов живі, [мов чують біль]
    ...неначе тямлють
» 13. й високе щастя жертви [і нестя...]
    ...за ідею
» 14.   ...і радість мрії,
» 15. [і жах, і спокій] і смерти не минучої трагізм,
» 16. [і супокій рокованих на страту.] Проречистії...
» 17. Їм заповідало [свої] думки та мрії,
» 20. [тих уст, що поніміть хотіла Гільотіна]
    [замуче...] [що мусіли завчасу занімі...]
    людей, що понімили під залізом.
» 23.   ...Вони стоять од віка
» 24. [не людські руки їм дали] стоятимуть...
» 25. Їм не давали ні краси ні [міді] сили.
» 29. [не людська сила кидає лавини]
    і [в] чистий сніг...

Стор. 73.

- Ряд. 6. бо [думав] я, гадав, що вже такої кари...
» 10. [[о] подав мені [ту думку] оту фатальну раду,
    щоб я зберіг своє життя й думки,
    не віддавав їх в жертву поколінням,
    для мене невідомим]
    подав мені ту думку, що я сам...
» 13. тієї [ради] думки не прийняв у кров
» 15.   ...так тепера не тужив. [тяжко]
» 19. свідомого конання [їх ідей] для ідей.

Ряд. 22. [замкнувшись в своїй малій хатині,
колись народами здолають [править]]
колись народами...

- » 30. [і коли хто своє життя ратує,
то тільки для життя, а не для смерті]
[Що на світі мож...] бо кожний в світі...
- » 31. або [умерти] вмирати...
- » 32. не сужено на сьому...
- » 34. що я вмираю...

Після слова «вмираю» (стор. 73, рядок 34) стоїть звичайний для Лесі Українки в її багатьох рукописах умовний знак — два хрести, що з них один знаходить на одного. Такий самий умовний знак є на стор. 75 після слів «із неволі» (ряд. 35).
Ряд. 34. ....я вмираю.

[З мраку] [на безповітрі] [се] що гірська хвороба і т. д.

Стор. 74.

Ряд. 4. Там було життя,

- » 5. між тими *стінами*, де кожний вечір
...Там [бу] життя
- » 7. було [немов проміння] зібране в тому шкельці
- » 8. [і] проміні порізнені [збира] єднає
- » 9. в огненну [горючу] палкую точку
в одну [блискучу] сліпучу та палючу...
- » 12. одна хвилинка [нашого життя] там давала більше,
- » 13. ніж всі три роки, що [я] прожив я
[в сій горній стороні.] тут.
- » 14. [Остатній час мого життя живого] І як людина...
- » 27. той час, [коли] як я з неволі йшов на волю
- » 28. чи з волі у неволю—як сказати?.. (цей рядок у рукописові стоїть у дужках).
- » 33. [Він ждав мене внизу, а я спускався...]
Я все дивився [вниз] в діл, в безодню ночи,
- » 34. [[де тільки й видно], де тільки й бачив я
[той] що ярий вогник, мов окол...]
де тільки й бачив я, що ярий вогник,
- » 35. [мов окол...] немов пекельне око.
- » 38. щоб шнур тремтячий о [б] вікно не стукав.

Стор. 75.

Ряд. 5. а все-таки се був *остатній* час...

- » 6. коли життя [моє] було живе навспражки.
- » 12. Колишні [рідні] [сестри] братні хвилі прокотились
- » 14. та зникли й ті, що їх [там хоронили] туди загнали.
- » 15. Любов моя й ненависть [—на тім світі]—утопилась.
- » 19. Хоч би [хвилинку] часинку погуляти буйно
- » 20. серед [гучних] батав товаришів нових!
- » 24. і піною мою [вкривали] тлумили барву,—
- » 27. але я жив-би. Я-б [когось] людей любив,
- » 28. [когось] людей ненавидів, а не привида,
- » 29. не тіні вмерлих... [Вж] Певне...
- » 30. шпiонські [підкупи] [підкопи], підступи, суди...
- » 31. [ворожий глум, безси́лість товариська]
глум ворогів, товаришів безси[лість]ля,
- » 32. [і] а потім може знов [якась] Консьержері.
- » 34. [ну] хоч би...

Після умовного знаку між рядків 35—36—37—38 рукою Лесивою чорнилами вписано:

...із неволі.

[Але] [тепер] [якась] [омлів я] що гірська хроба
мене [бере] взяла на чистих [стримких] високостях
ідей абстрактних...

...і я загину

[де грудям дихати занадто легко]
як мандрівець на глетчер[ах] і найвищ[их]ім
[загину марно; ні собі, ні людям.]

Стор. 76.

Ряд. 6. богині [Р]розуму...

- » 10. куди [податись] звернути...
- » 11. ...чи [он туди де той потік шумить] в той потік,
- » 12. [А] аби хоч раз його невинна [жертва біла] піна
- » 14. [або тікати] чи на дорогу...
- » 15. ...мені [тепер] не треба [ждати] навіть
- » 16. ...ні ліхтаря,
[рукою зрадника заколеного, ні
туди дорогу я знайти здолаю

III.

У КАТАКОМБАХ

Драматична поема. Посвята шановному побратимові А. Кримському. Написано в Києві, закінчено 4 жовтня 1906 р. (Дату закресленого кінця драматичної поеми, що його подаємо далі за рукописом, написано рукою Лесі Українки. У виданні творів Л. Українки 1923 р., т. IV дата поеми немає. «У катакомбах» написано перед «В дому роботи», а закінчення цього діалогу датовано 18 жовтня ст. ст. 1906 року. Драматичну поему «У катакомбах» вперше надруковано в часописові «Рідний Край» 1906 р., № 19. Крім з цього видання, окремі відбитки (Полтава, 1906).

В пізніших виданнях за життя Л. Українки «У катакомбах» не передруковувалося. В першій книзі «Творів Л. Українки» (Видавн. «Дзвін», Київ, без зазначення року видання, фактично—1911 рік) чомусь цієї речі не вміщено, це зберігає на себе увагу, бо «Книга перша» містить «Вавілонський полон» (1901—1903 р.р.), «На руїнах» (1904 р.), «Три хвилини» (29 VIII 1905 р.), «В дому роботи, в країні неволі» (18/X 1906 року), «Йоганна, жінка Хусова» (13 VI 1906 р.) та прозові оповідання. «У катакомбах».—відноситься до 4-го жовтня року 1906, отже написано цю поему після «Трьох хвилин» і перед діалогом «В дому роботи, в країні неволі». В «Універсальній бібліотеці» Київської Філії Всеукраїнського Видавництва за № 2 року 1920 було видано: Лесі Українки, «В катакомбах» і інші п'єси. (Крім заголовної поеми—ще «В дому роботи, в країні неволі» та «На полі крові».)

Варіанти видання 1920 року:

Стор. 86.

Ряд. 12. бо сказано-ж: ні пава, ні раба.

Цього рядка у виданні 1920 року немає.

Стор. 98.

Ряд. 3. ...твій пан поганий

» 29. тоді вже вона плакати не буде

Стор. 106.

Ряд. 10. ...Тя, старший, даремно

» 38. ...перед багатими панам.

Стор. 108.

Ряд. 16. ...слово «раб» і з світа зникне.

Стор. 110.

Ряд. 14. ...фаланга нечисленна (очевидно, друкарська помилка).

» 18. ...дорога порфірна? (очевидно, також друк. помилка).

У розпорядженні редакції повного тексту чернетки «У катакомбах» немає. Є тільки два листки, кожний з них писаний рукою Л. Українки; це два останні листки, писані чорнилом з деякими варіантами, що їх ми наводимо; маємо на другому листкові кінець, рукою поетеси закреслений.

Стор. 110.

Ряд. 13. простеленій...

» 14. ...фаланга нечисленна

» 15. з землі на небо. [Годі вже стелити]

Доки буде слатись

» 16. під ноги їм, [тіранам бестілесним]

[богам, царям-неб]

тиранам бестілесним

» 17. богам безкровним [та страшним] неживим примарам

» 21. що [був] він є Бог...

» 22. даремне божя кров, [і ми заплатим] і за людей.

» 25. За жодного не хочу помірат[и]ь,

» 32. що просві[щав]тив не словом...

» 33. боровся не в покорі, а [в] завзято

» 34. [що] і мучився...

- Ряд. 2. але за те, за що він [погибав].
     ...що і він страждав.
- » 4. бо коли я почую в своєму серці
- » 6. [себе почую] не рабом злидненим,
     здолаю жити не рабом...
- » 9. [і] без [докору] на хресті сконаю
     без *нарікання* на хресті сконаю.
- » 10. Анціллодея (раптом заходиться нестримливим
     риданням).
- » 13. Чи [може] я тебе образив...
- » 20. а той єсть Сатана [одвічний] змії
     [прадавній]
     одвічний змії
- » 22. Нема сьому раб[у] ні [по]ратунку,
     нема сьому рабові ні ратунку,
- » 24. Покиньмо нечестив[ого] н[е]
     нечестивця *оджаснімось*,
- » 25. [ходім, покиньмо в самоті його,
     бо він од нас по волі йти не хоче,
     а ми насильства не вживаєм. [Діти,] Браття]
     Ходім од зла і сотворимо благо.
- » 26. *Він*. А я піду за [благо] проти [зла]
- » 27. я виступаю за [правду] волю проти [вас]

рабства.

Після цього—кінцева ремарка, як у друкованому тексті, але після II останніх слів: «в инший бік»—йде продовження драматичної поеми на одну та три чверти рукописної сторінки. Подаємо його.

Після слів у ремарді: «Єпископ попереду», іде з нового рядка фраза продовження ремарки: «Старий раб і Анціллодея позаду, обоє трохи відстали». Коли авторка закреслювала все продовження поеми, то це продовження ремарки II рукою закреслено, а вставлено над ним: «Неофіт-раб іде сам окроме другим переходом в инший бік». В первісному нескороченому тексті у рукописові цієї фрази немає, а після слів «обоє трохи відстали» йде продовження.

Наводимо його з тими варіантами та закресленнями й виправками, що знаходимо їх у рукописові:

С т. р. (Старий раб. *Ред.*) до Н. р. (до Неофіта раба. *Ред.*).

Куди-ж тепер ти підеш, нещасливий?

Н. р. На Тібр, через отруєну Маремму.

(Ст. раб, сумно похитавши головою і зітхнувши, відходить, потім знов вертається та побачивши, що громада вже [скрилась] зникла у [тає]темнім переході, стискає похапцем руку н. р. і поспішно, старечою дрібною походою віддаляється).

А н д і л л. Я все таки прошу тебе прислати твою жону з дитиною до мене.

Н. р. Тобі за те догана буде, сестро.

А н д. Догану я покірливо прийму, спокутую за бідне немовлятко, що може хутко стане сиротою без батька... Брате, вибачай мені, як я тебе сим словом засмутила. І не здивуй, я жінка нерозумна, не вмію розважати справ високих, я мало розібрала в сій сперечці. Ти певно винен, бо єпископ гнівний від тебе одійшов, але одно із слів твоїх я добре зрозуміла і прийняла його собі до серця.

Н. р. Яке-ж то слово?

А н д. «Чистая любовь».

Мені здається, хто його промовить, від серця, щиро, той для мене брат, хоч би й не був він однієї віри.

Н. р. Так і мені здається, люба сестра.

[І знаєш, я хотів тебе просити: як що я згину, спом'яни мене, не словом голосним, а тихим серцем, для мене стане се за царство Боже тут на землі].

А н д. Тепер ходім, я [при] виведу тебе,

пи́льну́й за свічкою на поворотах,
ти тут новий, недо вгозаблудитись.
(Запалює коло алтаря свічку і йде вперед, н. р.
за нею. На поворотах Анд. обертається, всвічує
путь і питає: «А де ти, брате?» Н. р. озивається
з темряви: «Ось я, любя сестро!» Голоси згодом
затихають в долині і [світляна пята] світло [свічки]
зникає).

4. X. 1906.

IV.

В ДОМУ РОБОТИ, В КРАЇНІ НЕВОЛІ.

Д і я л о г.

Діалог «В дому роботи, в країні неволі» в рукописові Лесі Українки, що маємо його в розпорядженні зараз, датовано рукою авторки «Київ, 18. X. 1906». Надруковано вперше в часописові тих років за редакцією Б. Грінченка—«Новій Громаді», того-ж року (1906) у числі XII.

Перероблень чи варіантів у рукописові цього діалогу порівнює дуже мало; більшість з них зроблено пізніше олівцем, рукою Лесі Українки. Низку їх зроблено над первісним текстом діалога, отже—як і весь рукопис—чорнилом. Наводимо одні та другі варіанти:

В а р і а н т и п е р ш і (чорнилом):

Стор. 121.

Ряд. 3. ...маревом, [що] тремтячим...

» 7. ...але [вже] поставлені...

» 11. ...хто [носить] робить цеглу...

Стор. 122.

Ряд. 12. ...дивляться [в] з добродушною...

» 30. після слів: ...«пробі, утоплюсь!» вставлено при першому перегляді, рукою авторки, чорнилом, ще рядок:
«Ну спека—се-ж бо літо. Ну, втомився! [щож такого]»

» 32. ну, фарба, ну болото—[то-то диво] щож такого...

Стор. 123.

Ряд. 16. [се пристановище] притулок для мандрівниці...

Стор. 124.

Ряд. 38. його між двома рядками пізніше вписано рукою автора. Отже в першій редакції цієї ремарки не було.

Стор. 126.

Ряд. 15. [нехай не забуває] я мушу знать...

Варіанти пізніші (олівцем).

Стор. 123.

Ряд. 36. Ба, як тобі сказати?.. (не закреслено в рукописові, але в друкованому тексті цих слів немає. Замість них олівцем над ними написано рукою автора: «Ох, ні! Таки я раб!», але в друкованому, останньому тексті, і це змінено на: «Е, де вже там не раб!» Цієї редакції в рукописові немає).

Стор. 124.

Ряд. 4. *Либонь що я не мури-б фарбував*
різьби, малярства, будівництва вчився-б
тоді-б я (написано від слова «либонь» олівцем, пізніше;
ввійшло у друкований текст).

Стор. 125.

- Ряд. 3. Перший варіант у рукописові, чорнилом:
а всякого, хто добре діло робить, (цього не закреслено,
але пізніше олівцем написано зверху):
а всіх, що добрії діла *чинили*,
- » 4. і хто живе по правді... (Так само ці слова, чорнилом
написано і не закреслено, але пізніш олівцем напи-
сано зверху):
всіх, що жили по правді...
- » 12. [у Лівії] і в ній та по[на]пробивав би ходи[в],
[безліч] без ліку
- » 13. для мумій саркофаги встановив-би (не закреслено;
над ним — олівцем зверху: і саркофагів тисячі по-
ставив. Після цього олівцем вставлено рядок):
щоб стало їх хоч би й на всіх мерців, (далі чорни-
лом): і *то* була-б...
- » 28. *Повикидав*-би всі камінні довбні,
і всю здохлятину в пустиню геть!
Одкрив-би нільські шлюзи й затопив би...

Ці три рядки в рукописові писано чорнилом—і не за-
креслено; тільки після рядка: «і всю здохлятину в пустиню
геть» вписано олівцем дальший рядок: «загородив-би Ніл і за-
топив би...»

V.

КАССАНДРА.

Драматична поема. Написано майже цілком усю в Сан-Ремо, отже час написання—зима 1901—2 або 1902—3, а можливо, що й обидві зими. У квітні й травні 1907 року в Ялті (Крим) Леся остаточно зредагувала цю річ, переробивши головним чином 7 і 8 сцени, і дописала епілог. Надруковано вперше в «Літературно-Науковім Віснику» за 1908 рік, кн. I і II. По видрукуванні поеми Леся побачила, що епілог зайвий і висловилася, що коли поему буде друкуватися вдруге, то вона загадає епілог вилучити. Згідно з цим бажанням епілог у цьому, як і в попередньому виданні вміщується не в тексті, а в примітках.

Вказаний процес роботи Лесі Українки над «Кассандрою» свідчить, як уважно ставилася письменниця до найдрібніших моментів сюжетового розвитку та композиції. В статті проф. О. Білецького подано всю ту складну працю, що її переробила Леся Українка над матеріалом про Кассандру, який мала вона в своєму розпорядженні під час роботи над цією драмою.

Так само вступна стаття проф. О. Білецького до «Кассандри» дасть змогу читачам розібратися в иноді й необережних спробах де-кого з тих, що досі писали про цю драму Лесі Українки, розкрити «символіку» драми, як якусь занадто вузьку політичну думку письменниці.

Варіанти в рукописові «Кассандри» численні і часто великі розміром своїм. Майже в половину віршових рядків своєї роботи Леся Українка вносила більші чи менші правки, додатки, заміни, скорочення первісної редакції. В «Кассандрі» маємо кілька великих уривків, що при останньому редагуванні сама авторка їх викреслювала чи перероблювала ґрунтовно.

ЕПІЛОГ.

Діється в Елладі через довгий час після руїни Трої. Дім аргоського царя Агамемнона в Міkenax пишню завітчаній знамвору, стежка від дверей до брами вистелена пурпуровою тканиною. На небі громова хмара. Близкає часом, але дощу нема.—Цариця Клітемнестра з царським намісником Егістом нагодають, як раби й рабині кінчають прикрашати дім.

Клітемнестра (до Егіста).

Такої зустрічі ніхто з царів
не мав ніколи.

Егіст.

Правда, Клітемнестро.

(Важливо, дивлячись їй в очі).

А пурпуру тобі не жаль?

Клітемнестра.

О, ні!

Не жаль мені нічого... і нікого!

Егіст. Чого ж се ти здрігнулась?

Клітемнестра.

Адже бачиш,

як блискавка спінить.

Вістник (вбігає задиханий). Цар їде! Цар!

Клітемнестра (до рабів).

Гей, ширше браму відчиніть! Рабині,
готуйтеся квіти сипати під ноги!

(Чутно гуркіт колесниці. Раби одчиняють браму настєжи. За хвилину ввходить у браму Агамемнон, ведучи за руку Кассандру. Рабині сиплють їм під ноги квітки. Клітемнестра й

Егіст перестрївають Агамемнона ще в брамі).

Клітемнестра. Мій царю! Мужу любий!

Я не вірю своєму щастю! (Обіймає Агамемнона).

Егіст. Братє мій коханий! (Цїлує Агамемнона).

Клітемнестра (показує на Кассандру).

Се хто з тобою?

Агамемнон.

Се дочка Прїяма,

пророчиця Кассандра.

Егіст.

То Гелен

той, що приїхав з Трої і тепера

у Дельфах волю божу провіщає,

то брат їй?

Кассандра.

А!..

Агамемнон. Запевне. Я бажаю,
щоб їй була повага в нашім домі,
як жриці, як царівні подобає.
Для нас вона не бранка.

Клітемнестра. Добре, царю.
Я звикла слухатись. Хоч я не знаю
сієї жінки...

Кассандра. А тебе я знаю:
ти мати Іфігенії.

(Клітемнестра заслоняє обличчя покривалом).

Агамемнон (до Кассандри). Навіщо
ти їй про се тепера нагадала?

Кассандра. А нащо ти про се забув тоді,
як віддавав свою дочку на жертву
розгніваній богині? Ти забув,
хто мати Іфігенії, хто батько.
Ти тільки пам'ятав, що треба жертви
для того, щоб згубити нашу Трою.

Агамемнон. Ти все на мене ворогуєш, бачу.

Кассандра. У тебе, царю, є сильніший ворог,—
то що тобі Кассандра?

Агамемнон. Розкажи,
де ворог мій і що мене чекає?
Я не троянець неймовірний. Щиро
слова твої прийму до свого слуху
і в серці заховаю. Говори!
І вироком святим слова ті стануть
для мого дому. Все, що ти порадиш,
все я вчиню слухняно!

Кассандра. Я? Тобі?
Порадить маю? Та хіба ми в Трої?
Хіба се дім Пріяма?

Агамемнон (трохи з досадою). Ні, запевне,
бо там би так не вірили тобі!

Кассандра. Мені й не треба вірить.

Агамемнон. Я образив
тебе, царівно?

Кассандра. Ти спізнився, царю,—
було про се питати в Іліоні.

Тепер для сих розмов немає місця
на цілм світі. Краще нам мовчати.

Клітемнестра. Так Еллінка ніколи б не посміла
озватись до царя!

Егіст (в-півголоса). Троянська вдача
зухвала зроду. Кажуть, Андромаха
таке показує над чоловіком,
що дивно, як він терпить.

Кассандра. Андромаха?

Ся не була троянкою ніколи.

Давніш—то жінка Гектора була,
тепер—то жінка елліна, та й годі.

Не еллінка вона та й не троянка.

(До Клітеми.). Так, як і ти. Ти, правда, і не жінка.

Клітемнестра (до Агамемнона).

І се твоє бажання, царю мій,
щоб так твою дружину зневажали?

Агамемнон (стурбований, сумний).

Коли б же се була зневага тільки!..

Але тут може гірше скрито...

(До Клітемнестри). Жінко,

чи все гаразд у нашім домі?

Клітемнестра. Все.

А що ж би мало трапитись лихого?

Кассандра. Так мати Іфігенії питає.

(Клітемнестра знов закривається).

Егіст. Вже б я давно звелів мовчати бранці.

Кассандра. Так каже той, хто звик тут бути царем,
і звички тої втратити не може,
хоча для двох царів тісні Мікени.

Агамемнон. Прошу, царівно, в хату завітати.

(До Клітеми.) Веди нас, жінко.

Кассандра (хапає його за руку). Стій! Невже пора
ступати нам на шлях кривавий?

Агамемнон (до Клітемнестри й Егіста). Що се?

Ви як таке пророцтво зрозуміли?

Егіст. Вона не важиться ступать на пурпур,
бо тамить, що не личить се рабині.

Клітемнестра. Вона безумна, ти її не слухай.

Агамемнон (з тривогою, благаючи).

Царівно! поясни, що ти віщуєш?

Адже тепера доля сього дому

вже звязана й з твоєю.

Кассандра (з дивним спокоем). Знаю, царю...

Але не вір мені, цариці слухай,

вважай на те, що родич твій сказав

і не давай ваги словам рабині.

Колись була пророчиця Кассандра,—

вона згоріла на пожежі в Трої,

слова її пророчі спопеліли

і вітер їх розніс ген-ген по морю...

Се іскорка одна була запала

сюди у серце простої рабині,

спалахнула на хвилю та й погасла.

(Дивиться на свою патерицю).

Як чудно? Де взялась ся патериця?

Чия вона? Нащо ся діядема?

(Здіймає з голови діядему і кидає під ноги Клітемнестрі. Далі ламає патерицю і теж кидає додолу).

Тепер нема нічого від Кассандри.

Царице, загадай мені роботу, —

я вмію все, окрім пророкування.

Агамемнон (бере її за руку і веде вперед у дім).

Царівна ти і завжди будеш нею.

Клітемнестра (до Егіста пошепки).

Нам треба два мечі. Ти нагостри.

Ти бий його, а я її потраплю.

(Сильний перун і раптова злива. Клітемнестра й Егіст спішно йдуть і собі в дім).

ЗАВІСА.

Варіанти драматичної поеми «Кассандра».

Стор. 153.

- Ряд. 2. слів «жриця Аполлона» в рукописові немає.
- » 3. слів «молода дівчина» — також.
  - » 4. Деїфоб—*другий* її брат, ватаг троянського війська.
  - » 5. Гелен—її брат, віщун і жрець,
  - » 6. Парис—*третій* брат Кассандрия.
  - » 17. [Протезилай] Ономай...
  - » 18. В рукописові просто: 1, 2, 3, 4 вартіві.
Слів «сторожа міста Іліона в Трої» — в рукописові немає.
  - » 33. *Клітеми(естра), ж. Агам.*
Егіст—родич і намістн. Агам.
Троянки, троянці, *ворожане, вартіві, раби і рабніні,*
вояки троянські і *грецькі.*
  - » 35. Діється в часи *грецько-троянської* війни в Трої. *Еліона*
в Елладі.

I.

Стор. 154.

- Ряд. 1. ...*Пріамових* палат.
- » 10. ...[Ти радуйся,] Радій, Гелено,—
  - » 13. що [я вам всім ненавісна] осоружна...
К а с. Ненавидить, Елено, я не можу
ні смерти, ні тебе.
  - » 14. ...обидві [сестри] [дочки] [Мойри] рідні сестри, [дочки
Мойри.]
  - » 18. Е. [Але й ти, Кассандро,] Се між людьми звичай
сестрою звати братову
К а с. Елено,
[багато] між людьми сила є пустих звичай.
Г е л. (вражена) [Гаразд, Кассандра.] Більш[е я] тебе
ніколи
  - » 19. не назову [тебе] сестрою.
  - » 20. [та вже й] себе [ти] ти не зовеш...
  - » 21. ...до лиця,
[пророчице, дочці справдешній Мойри]

Ряд. 23. ...візьми свічадо [і подивись,]

» 24. Гел. [(зляканно)] До чого [так дивився] сі слова?

» 29. ...подібного нема.

Стор. 155.

Ряд. 1. [(здивовано все, несміло, і все наче мимоволі)]

Е. І рідні сестри
бувають неподібні.

К. Що то значить,
Елено, рідні?]

» 4. Г. Геть іди!

[ти смерть мені вістувеш? замовчи!
Чого прийшла сюди, віщунко смерті?]

» 7. Сестра сестрі [скоріше] частіше помагає

» 12. Гелена [здвигає] насуплює брови,

» 13. обличчя її [помагу] де-далі...

» 15. К. [Таких, як ти, Елено, не катують.]

[Такі, як ти]

[Тебе й від слі]

Дивись [в твоїх очах] твоє обличчя знов [спокійне]
[ясне] спокійне

» 22. і [тихо] мовлять. урочисто: богорівна! [йде]

» 33. Умер [для Трої] загинув молодий Паріс!

Далі йде перший варіант, в рукописові закреслений, по-
даємо його тут:

[Е. Умер Парис?] [Ненависна] [Ти свого брата зроду]

К. [Давно умер—в тобі.]

Е. [Умер в мені. Говориш] [Ти се вже раз казала]
так, неначе

я смерть сама.

К. Ні, ти її сестра.

Хіба-ж не бачиш? Я хіба неправду
тобі сказала про [покірність людську?] твою потугу
тобі, Елені
перед тобою?

[Все правда, тільки] Ти, безсоромна.

Е. Як же ти могла

довілатись, який Паріс буває

в той час, як я його цілую? Певне ти
[ти] сховалася за килим в нашій хаті?
Хіба ж так лічить дівчини? Кассандро!!
Соромся!]

К. [Елен] [В перший раз, як ти ступила
на берег Трої, я той поцілунок
побачила.]

На окремому листкові маємо другу редакцію:

Ряд. 34. Ти братові своєму...

Стор. 156.

- » 2. любила я його, [більш, ніж він вартий.]
- » 13. і [всі] сестри всі...
- » 15. ...ма[є]в би скніти.
- » 16. К. А скніти у палатах, [скажеш,] може, краще [?],
так як Парис [в твоєму гінекеї?] [скніє?] у тебе...
- » 32. що ж, [нехай]!
- » 35. коли [Па] вона Парис[у наказала]
...Париса напустила
- » 37. Кіпріда, бач, перемогла [мене] [тебе]
- » 38. [що-ж, Елена]

Стор. 157.

Ряд. 3. [Тай нащо-б слухав він ту марну мову?]
Та й хто-ж би...

- » 4. [не знала ж ти нічого]
[хіба-ж могла ти справді теє знати]
[почім-же ти] не говорила ж ти...
- » 6. Я не знаю,
- » 7. нічого [я не знаю] окрім того...
- » 9. Я бачила, як [хлопець] молодик...
- » 10. ...на чужину [йшов] плив,
- » 11. [він] не посланцем...
- » 13. шличок [фрігійський] пастуший.....
- » 16. ...блискучу мідь!
- » 17. [мечі гартуйте і спи]
[Він голоруч іде. Мечі гартуйте,

- Ряд. списи гостріть!.. На ньому барвні шати.
Лаштун]
А потім... ох, [яка] страшна [то було] була хвилинка
- » 18. як він [вернувся] прибув, а з ним і ти [Е] Гелено,
  - » 22. Паріса я [тоді] в той час не ділувала.
[Жиночий] [Я маю] [сором в] Де ж би так прилюдно?
  - » 26. [...ногою білою в сандалі червоній]
червоно взута білая нога...
  - » 29. не забуду,
що ти мене так люблю привітала.
  - » 32. [і з болем] і криком болю [я вступила в] світ новий
стрічала.
  - » 38. [Он жрида] За жридею [йде покі] рокована...

Стор. 158.

- Ряд. 2. твого волосся. «[Он] Арес [іде,] неситий
Мчить Арес [в нестямі] неситий
- » 3. на поведі Кіпріди, [наче] [ніби] *моє* огир...
[в нестямі дикому!]
  - » 5. Волала я і бачила: [н] [здаєка] на морі
  - » 14. [Я бачила, як Менелай узав] Тепер я бачу...
  - » 20. К. [Ні, Менела] [голосніше] (з певністю)
  - » 24. ...чужі краї минають[є]
  - » 25. Ваш корабель нес[ла]учи [до Еллади] вас до дому.
  - » 27. [Зникає все, як] дим від Іліона в небі...
  - » 28. А ти сидиш дариц[ею спокійно]
А ти сидиш на троні, ти, дариця
[у царській]
[у царськім гі]
  - » 32. [Іди] Неправда!
  - » 36. ...безумство? [нащо] як ти смієш

Стор. 159.

- Ряд. 1. одної матері сини, [одного батька]
одного батька-матері синове.
- » 2. [Провидець Прометей вогонь дав людям]
Життя й вогонь...

- Ряд. 3. *І знав, [провидець,] що муки...*
 » 4. *[все знав і] провидець муж...*
 » 7. *нічого, завжди*
 » 8. *у нього думка [після діла йшла]*
       [після вчинку]
       вчинок доганяла.
 » 12. *...не назвав,*
       [бо кожне горе вже було минулим
       для необачного Епіметей.]
 » 13. *Одного батька...*
 » 19. *К. [Так завжди говорив] Епіметей*
       Так Прометееві казав Епіметей
 » 20. *...Радуйся, [Елено!] дарице!*
 » 21. *[вродлива, ясна] (виходить)*

II.

Стор. 160.

- Ряд. 2. *...на [восковії] довгому пергаменті, коло неї великий*
       трепої з запаленим куревом, крізь завої диму видно
       статую Аполлона.
 » 4. *...в білому пеплумі, [на голові пурпурні] червоні*
       стрічки...
 » 6. *Кассандро! [сестро!] рідна...*
 » 7. *[яке нам щастя!] яка щаслива я!*
       [К. (мовчки головою [киває] хитає)
       П. Ні, ні, ні, не знаєш
       і не вгадаєш. Твій пророчий дар
       на те не вистачить.. Були послі
       від Ахілесса... батько їх прийняв...
       Я раз була на брамі, як по полю
       проїхав Ахілес... Який вродливий [...]
       Тепер він сватає мене. Посли
       в незгоді] Який вродливий...
 » 9. *я з [вежі] брами бачу як він їде полем,*
 » 10. *[вродливий, наче Геліос] мов Геліос прекрасний [мій*
       герой] [на небі] так він сяє.
 » 11. *З Атридами в незгоді [знов] він і хоче*
 » 14. *так кажуть [батько] Мірмідонці...*

- Ряд. 17. не вмере народ державного Пріама [буде жити!]
 » 18. К. [(стримано, з мукою в голосі)]
 » 21. я мушу бути з [сві] яснокудрим...
 » 23. ...що Ахіллес [теб] мене,
 » 24. а не тебе з [Ш] [дівчат троянсь] усіх царівен вибрав,
 » 27. ...Кіпріді
 [і носиш по дівочому свій пояс.]
 » 28. ...не заздрю!
 [Хіба-ж то тільки заздрісні смутні?]
 » 29. за[криває]слоняє лице... .

Стор. 161.

- Ряд. 2. [Забула я] В своєму щасті...
 » 3. ...«шлюб» [тяжке] гірке моїй [сестричді] Кассандрі
 » . одкинувся від [тебе] неї.
 » 8. що [жінкою Долонові не буду] я йому...
 » 12. Чому-ж я мала [хоч]-б і того...
 » 15. бо знала я: [вони не довговічні] Їх небагато буде.
 » 16. ...гадючка
 » 17. [впивається Кассандрі] мені правдицю...
 » 20. Долон невинен. [Винна заздра Мойра,
 Вона дала мені пророчі] Винні сії очі.
 » 21. [вони не вміють говорити: кохаю,]
 не вмів...
 » 22. [щ] хоч [би з] від кохання...
 » 24. що [тиї очі] вбили наше щастя тиї очі
 » 28. [Не міг він Їх (одне слово нерозіbrane) поцілунком
 Ні сам Ерос не міг Їх подолати]
 Не міг Долон...
 » 33. Хіба осліпнути? Долон хотів,
 » 34. [щоб віща птиця мала любий погляд
 коханки-горлиді]...
 у птиді віщої коханий...

Стор. 162.

- Ряд. 2. [Іди, іди, [одежу] [шлюбну шату] ткати [сестричко]...]
 Ти знаєш,

- Ряд. 3. [як Гектора з усіх братів найбільше]
[з усіх сестер мені ти наймиліша]
тебе я над усіх...
- » 5. [О,] Ні, Кассандро,
- » 7. як інші всі. [Я знаю, ти невинна.] Не винна-ж ти...
- » 11. що ти собі [і другим] то й людям труїш...
- » 12. ...дуже шкода
[ти певне хвора]
[Як би могла]
- » 13. (...біля ніг Касс., *поплум її покриває низ тренота.*)
- » 21. (...Полікс. [любує] дивиться...)
- » 24. моя сестричка! [Ох,] Заздрісні боги
- » 26. ...тепер [ножем] мечем...
- » 27. ...перетяла, [тепер] от зараз,
- » 36. 4 рядки, від слів: «а надто, як лежав»—до слів «нашого Троїла» написано олівцем на окремому листові паперу рукою Л. Українки з поміткою NBЗ. Таку ж помітку, так само олівцем і рукою Л. Українки, зроблено в рукописові, писаному чорнилами, після слів: «такий подібний був».

Після цих 4-х рядків велика вставка у рукописові, пізніше закреслена рукою Л. Українка і тою ж рукою над кожним закресленим рядком написано другий рядок, що увійшов в остаточний текст. Наводимо цей закреслений уривок повністю; закреслене впеvняє в тому, що це зробила Л. Українка зараз-же після написання і зараз-же замінила на инший (остаточний) текст.

[П. Ні, Троїл пішов [на] у поле.

К. (в тривозі) Хто його пустив?

Хто смів його пустити?

П. Я була мала

Ми, Кассандро, (одне слово нерозібане) обоє нам.

Вже так давно

ми сидимо за мурами, так нудно!

Сьогодні день веселий і спокійний,

посли казали, що [спокі] безпечно можна

ходити біля стану мірмідонців,

бо там-же Ахіллес найстарший.

К. Лихо! Ой, Поліксено!
де ти поділа нашого Троїла?
як ти могла Троїла повести
на згубу ти...

Бодай бо ти

П. Чого на згубу? Я ж сама ходила
і знаю я, що там зовсім безпечно
Коло [потока] Скамандра недалеко брама
[Про інших] Ми саме з ним набрали там води
а я [то] з гранати стала рвати,
коли се бачу, муж якийсь іде,
по шоломі [подумала] я зараз догадалась
напевне Ахіллес! І я хотіла
його діждатись, тільки стало сором.
Щоб я робила, як би він прийшов
так близько, може щей заговорив би.
[От] Я геть погібла. А Троїл zostався,
його там певне Ахіллес про мене
тепер розпитує.

К. Ой горе, горе, горе!

(раптом хапає з за [тренога жер] педестала Аполл.
жертвоні ножиці і обрізує коси Полікс.)

П. [Кассандро!!!] Ой!!!

[Хай несуть жалобні шати нам.]

К. [Жаль тобі]

[твого волосся на могилу брати?]

Поліксено, де жалобні шати?

[П. Безумна. Схаменись!]

На цьому рядкові закреслений у рукописові уривок кінчається.

Стор. 163.

Ряд. 25. Андромаха (вбігає). [Ой, горе] Чи ви те чули,
сестри?

[Троїла вбитого приніс мій Гектор.

Патрокл його убив, друг Ахіллесів]

- 26. Мій Гектор, кажуть, заколов [мечем] Патрокла,
[і ледве що пробивсь крізь мірмідонців,

що наче рій [отрутних] осиний налетіли
 [Твого] Пеліда [Вийшов боронити] Ахіллеса.
 Вони бач думали, що то сам Ахіллес
 упав убитий, але то Патрокл
 узяв на себе зброю Ахіллеса
 [повеличатись хтів проти троянців]
 Як він застукав бідного Троїла,
 як те хлопця дісталось на поле,
 що там було між ними обома,
 чого Патрокл напався на Троїла,
 не знаю я нічого, тільки знаю:
 Троїл убитий і Патрокл убитий,
 ображені троянці й мірмідонці].

- » 27. Се-ж Ахіллес Патрокла мав за друга
 найпершого.
- » 29. К а с с а н д р а. [За брата кров, за друга кров по-
 летється]

Ой, горе! Кров і помста! [й згуба]

(*Раптом хапає з-за [п'єд] треного жертвенні ножиці*
і обрізую коси...)

- » 32. П о л. Ой! [(ридає)] [Чом ти мені одразу не сказала,
 що горе близько? Я-б побігла зараз
 і може б ще Троїла вратувала,
 і може й захистила від Патрокла
 своїми слізьми краще, аніж Гектор
 своєю зброєю]

Тут так само чимало рядків є тільки в рукописові і їх закреслено; отже, після слів Андромахи—«... заколов Патрок-
 ла», від слів «і ледве що пробивсь» до слів «троянці й мір-
 мідонці», цих 14 рядків в останній редакції немає, в чернетці
 їх замінено скороченим текстом.

Стор. 164.

Ряд. 1. вдова по мужові *«бере...*

» 2. а сирота [без батька й матки] загине...

» 11. [на брамі, над Скамандром, чи на полі]
 Я тільки знаю...

- Ряд. 12. і що [ніхто його не може одвернути]
 того ніхто вже не одверне,
 [Стояла-б я сама перед Патроком,
 ридючи, коліна обіймала,
 щоб він сказав: нехай живе Троїл.
 Але в той час, як ти взяла за руку
 Троїла, щоб вести його за браму,
 було [його] вже пізно ратувати брата
 П. Безумна, ти гадаєш, як би хто
 сказав мені: не йди, то я пішла-б?
 К. Ніхто не міг сказати, бо ніхто
 не [тямив] бачив горя.]
- » 17. А н д р о м а х а. [Але ти, Кассандро,
 Того тобі [я, мила] ніколи не пробачу
 ти [бачила] тямив.]
 Вже-ж, ти се знала...
- » 18. К. [Я з ними не була тоді, а навіть]
 Хоч-би й сказала, хто-б мені повірив?
- » 21. [К. Я Поліксені правду віщувала
 П. Хай [грим] Зевс тебе уб'є за тую правду!]
 [Ти] Віщуєш горе завжди...
- » 22. [і звідки] й від кого прийде горе, не [сказала] го-
 ворити.
- » 24. ...вірити словам,
 [таким словам. Ти кажеш: Троя згине.]
- » 30. Я [чую] бачу тільки: Троя помирає
- » 31. [А н д р. О, щоб твої]
 [вона хотіла шлюбом з мірмідонцем]
 і шлюб [з] [облיתי] [сестри моєї] дочки Пріама
 з [тим кривавим] Ахіллесом,
- » 34. [і не вратує. Він докінчить погибель]
 [хоч би сьогодні]
 [Патрокл живий залишився, то від...]
 [Патрокл] [не перші і не остатні]
 [брати] [мерці ахейські й наші не воскреснуть]
 ...Ох, скільки крові чорної я бачу!
 [Живим вони справляють шлюб.]
 Живі вино готують на весілля

Ряд. 37. [І] [Мій батько в розпачі] коліна обіймає
Катам своїх дітей.

Стор. 165.

Ряд. 3. ...одберіть їй мову!

[Занімії, нещасна!]

» 4. К а с с. [ридає, припавши лицем до сибілл. книги]
хапається...

[П о л і к с. і А н д р о м. (обнявшись, плачуть.)]

» 5. П о л і к с. [ридаючи] з плачем падає в обійми до
Андр.

ІІІ.

Стор. 166.

Ряд. 1. ...тчуть, [інші] де-які

» 3. ... навколо висок[ий]і [станок] кросна.

» 4. А н д р. [(до одної раб.)] (до рабинь)

» 5. [Ідіть на вежу, Айтро, подивися
а потім]

Ідіть на браму ви, Левке...

» 7. [Чи видно Гектора і як він б'ється]
поглянувши на бій...

» 9. [(Айтра йде)] (Рабині виходять)

» 10. К л і м е н а ([друга] стара рабиня)

» 19. мені, що [сам хаос повстав з безодни]
то повстав...

» 20. [і] що людей...

» 21. а тільки смерть [сама] панує...

» 25. бо він герой [найдужчий] по-над...

» 26. [К л і м.] К р е у з а. ([треття] молода рабиня).

Стор. 167.

Ряд. 10. ...смертельний ти сама давно [уже] напрула

» 12. А н д р. [Я не смертельний покрив,
а на ложе]

До чого ти се кажеш? Я на ложе...

» 17. [Ну,] Ох, і щож?

» 20. ...Ахіллеса. [Там була]

Ряд. 23. А н д р. О, безсоромна! [так] то-вона...

- » 26. ...наложила руку,
тяжка рука і дівчина замліла
- » 33. [і вигадку] і правду й...
- » 36. (...і мовч[ить]ки спиняється.)

Стор. 168.

Ряд. 10. А н д р. ([вдарила її] замахується...

- » 12. К а с с. [(утримує її за руку] спиняє...
- » 14. А н д р. ...зловіснице! [Ти] Се ти,...
- » 15. коли то правда, що сказала ся
- » 20. [Ішов з надією] надію ніс,...
- » 21. і славу. Але [тепер] ти...
- » 22. ...словами: «[кров і] помста й смерть!»
- » 23. [Неси ж тепер той сором, ту неславу]
Бери ж на себе сором і неславу,
- » 25. К а с с. ...я прийняла-б
[і сором, і]
- » 32. ...правди! Дух-би не[лишався] вгасав
...! Не вгасав-би дух.
- » 38. я те бачу!
[А н д р. Ти будеш винна,]

Стор. 169.

Ряд. 2. а Гектор [у знесиллі] упадає...

- » 3. Його підбили, [Ахіллес] а не меч Пелід[а]ів.
- » 4. А н д р. [Касса] [Ти винна, ти]
Ні, ти сама була-б [у] зо всьо[му]го винна,
- » 9. К а с с. (з *роспачем*). Я не кажу...
[не хочу я казати] нічого не віщую!.. Тільки бачу!
- » 11. [О, будьте прокляті] Осліпніть ви...
- » 15. К а с с. (...промовляє *непритомно*)
- » 18. [страшною] правдою убила брата...
[І все таки то правда]
[Чом я]

IV.

Стор. 170.

- Ряд. 2. Довгі тіні [лягають] простягаються...
- » 4. посередині [майдану] межн...
  - » 10. ...чорне покривало. [і з під нього часом вибиваються і розвіваються по вітру довгі пасма волосся].
  - » 29. ...слова мої [згубливі] отрутні,
  - » 30. [вони ж з] що й очі забивають....

Стор. 171.

- Ряд. 2. ...велике щастя!
[я завтра жертву принесу богам:
як би ти знала, як того я прагну!]
- » 12. коли [бажаєш] ти хочеш.
  - » 14. [тобі] самій-же так[е] тобі не випадає. [бути]
  - » 16. що ні, вона [так] лиш те чинит[ь,]и мусить
  - » 21. віттю вас ([Хоче] *Має* йти далі).
  - » 26. ...спущене мизько на очі...
  - » 33. ...за ласку та [уважність] за шану.

Стор. 172.

- Ряд. 2. ...щит розвід[чику]ачу завада.
- » 4. ...поночі усе розвідат[и]ь усе]
  - » 8. [мені втручатися до справ таких]
до справ громадських дівчині втручатися
  - » 9. [але чого такого молодого]
але спитаю, нащо молодого
  - » 10. [як ти обрано до такої справи?]
тебе старіші на таке обрали?
  - » 11. Д. Бо [власне] молодий ходу [зручнішу] звиннішу має,
  - » 16. К. [Та] [Так] (мовчить).
  - » 17. Д. [Вибачай, царівно]
Я знаю, [що тобі нема охоти] я того не заслужив
щоб ти слова...
  - » 22. К. [Стій, Долоне.] Постривай!
[ні, вірь мені, клянуся Аполлоном,
на тебе я не маю жалю й гніву.]
  - » 23. Що ти хотів?

- Ряд. 25. К. [Ох,] А, спитати!..
» 26. ...не люблю питанн[ів]я.
» 27. Д. То я таки піду.[, як так]
» 28. К. Питай, питай
» 29. я [все скажу] відповім
» 33. ..Питай Гелена...

Стор. 173.

- Ряд. 1. ...[Йй не вірить] Хто йй вірить?
» 9. Д. Я вразив [царівну] тебе?
» 20. хоч би ти смерть [мені на очі показала]
видиму віщувала,
» 22. ...ухвалив [на раді] прилюдно
» 34. ...твого ще мало. [Щоб його любити]
» 35. Д. Бачу я, [Кассандро] царівно,
» 37. ...гаю час [гублю,
» 38. той час, що я повинен] я й його...

Стор. 174.

- Ряд. 1. К. (Здрігається на сі слова)
» 5. К. ...місяць *сходить рано!*
» 7. [Чом так його чимало згаяв]
здається й так його не мало згаяв.
» 8. П. [Та хутко ж мають бути темні]
пождав-би...
» 17. П. [Кассандро, та чого-ж ти]
[нічого-ж бо не стало]
[чи він тебе вразив?] Та чого-ж ти..
» 18. К. [Ох, я нещасна.] Се-ж я...
» 22. [мого] *козаною, єдиною* Додона..
» 26. Чом не сказала: [ох, не йди] [там] ох, не йди, загинеш?
» 27. Чом я хоч поглядом *мою* не задержала
» 36. П. Кассандро, [схає] та вгамуйсь,

Стор. 175.

- Ряд. 4. К. [мені] *моє* мовчати..
» 5. як [страшно] *тяжко* найдорощчого...

- Ряд. 6. II. [(з боєм і страхом)] Кассандро, годі! [схаменися
рідна] що се ти говориш?
- » 12. [що] на роз[путті...]дорожжі... він такий [гнучкий]
хисткий,
- » 13. він моло[денький][діший]денький, ніжний...
- » 14. до [ца] ліри...
- » 17. ...Ратун[ок]ку! [люди!]
- » 21. К. Ахейці?.. Я [мовч] замовкну...
- » 22. [Довге мовчання. Зза мура показується червоний
місяць]
- К. тремтить...
- » 23. ...не ру[шаючи]хома [з місця], [далі] потім...
- » 26. ...зо мною...
- [(Ідуть обидві по сходах на мур коло брами)]
- » 27. мені так страшно...
- » 31. Ох. Артемидо... «я боюся Долі, вона так дивиться»

Цей рядок, відсутній у тексті, крім слів «ох, Артемидо»,— написано червоним чорнилом, рукою Л. Українки, внизу, з правого боку сторінки рукопису. Починається знаком, звичайним для її вставок до тексту (NB) й закінчується після слів «так доводиться»—«і т. и.». Писано ці аркушики рукопису олівцем, рукою Лесі Українки, очевидно, пізніше, ніж вставку до IV сцени «Кассандри». Цей текст писано, починаючи із слів: «ох Арт., сестро Аполл.» до слів Кассандри: «Я боюся долі». (друк. тексту від стор 175, рядок 31, до стор. 177, ряд. 12 включно).

Жодних змін у друкованому тексті проти писаного олівцем в рукописові немає, не вважаючи за зміни деякі скорочення слів, напр., «вони щасл.» «мені, нещ.», «ні на хвил.» і т. и.; очевидно, рукопис олівцем писано наспіх, як часто бувало це у Л. Українки.

Стор. 177.

- Ряд. 16. ...від неї схову [в полі...]
- » 17. ...Де [він?] Долох?

Ряд. 18. П. [Он!] Припав і лізе, [криючись] по [шандях] валах
помалу

- » 19. (...який час [мовчки] нерухомо. Їх [нерухомі]
чорні постаті...)
- » 21. П. Тепер [уже] підвівсь... до табору [іде.] пішов...
- » 22. К. Ой, [вже] лихо! йдуть!
- » 26. П. Нічого, [сховся] місяць сховся
- » 27. за хмару, [а] і Долон...
- » 30. [Коханий!] Долоне!
- » 32. Схотівся бігти! [Ох, та як же ясно
тепер у полі!] Вже за ним...
- » 35. К. Пусти мене, пусти! Пусти мене!
- » 37. П. (що сили [гукає] кричить) Ратунку!
- » 38. [Гей, люде! слухайте! гей, люде, люде!]
Гей, люде! [Сюди, стороже!] слухайте! Сюди стороже!

Стор. 178.

Ряд. 1. (Прибігають [по муру] вартові...

- » 7. Там у полі! [гляньте сліпі?] [та чи ви, люде]
Ой, ратуйте люде?
- » 11. ...хіба [що на погибель]
на певну згубу.
- » 13. чи [повмірали] неживі? Гей, люде...
- » 14. (Починають з'являтися на майдан люде)
[А, ось ви? тут?]
- » 16. К а с с. Пустить мене! (пручається,
- » 20. Д е і ф о б і Г е л е н ([що] надійшли з людьми і [тепер]
взявши...
- » 24. ...стишується і [зниж] говорить...
- » 28. попід муrom [зливається] ледве...

V.

Стор. 179.

Ряд. 11. Р. [Певне] *Отже й так!*

- » 19. ...поклич сестру. [Кассандру]

Стор. 180.

- Ряд. 10. Д. Се [справді] рабська мова!
» 17. [Сестрице] Дай *же* спокій, сестро!
» 24. ...ніж пророч[і]а [клик]и мова.
» 27. ...прясти [ясну нитку] білу вовну,
» 29. ...пряди, [ясних] ниток багато білих
» 30. зарученій [не мало треба пряжі]
...потрібно на весілля
» 35. Д. І в пору і до речі! [Деїфоб] Я, сестрице,
» 37. [Коли] Як що каж[е]у, то значить...

Стор. 181.

- Ряд. 3. тебе [сьогодня] оде тепер за [Протезілая] Ономая
» 9. Ні, Кассандро,
[ти маєш батька і братів і мушиш
їх слухати, а не свої волі;]
» 10. бо кожна...
» 13. ...вони обидві:
[пророчиця, ненависна всім людям,
вішунка правди]
» 16. ...заручена. [Протезілай] Царь Ономай
» 22. розбите [до останку] в пень усе...
» 26. [Власне] що се неправда. [Пізно
нам]
» 33. [здіймають голов] так величаються, бо [гордо чоло]
вийшла з них
» 34. ...Іфігенія, що [сміло] радо
» 37. [Деїфобе] Брате,

Стор. 182.

- Ряд. 2. [ще не найбільшу жертву] [принесла]
[аргоська] слаутня Іфігенія зложила. [О, скільки]
[принесла] [вчинила]
» 3. ще не найбільшу й не найтяжчу жертву. [Скільки
» 4. безславних і тяжких, безмірних жертв
принесли]
О, скільки тяжчих, хоч безславних жертв...
» 6. Якби [ти] схотів ти
» 7. ...крові, [я може] певне б я
» 15. ...для [Ел] Гелени [зр] загубити

Ряд. 17. для тіні млявого, [зрадливого] свого Долона
[що зрадив без причини наречену—]

» 18. хоч сам він...

» 26. ...вже [не жив] був мертвий

» 27. ...одваж[ими]й [речами] на словах?

» 29. ще молода, щоб [нам р] старшим докоряти.

» 30. [З у] Над всіх старих найстарша п р а в д а брате.

[На ймення правди я тебе питаю,

за що ти тінь Долонову образив,

за що героя ти назвав зрадивим,

героя, що за рідний край загинув?

Кого він зрадив?

Д. Та тебе ж, Кассандра!

чи ти забула?

К. Брате, ти не знаєш,

яка буває зрада. Я тобі

на ймення Аполлона присягаюсь:

я перша віддала Долону перстень,

бо я від нього не хотіла жертви

такої, [як жінки нераз приносять],

як [ти] тепер від мене [вимагаєш] ти бажаєш.

Нещиро стати за дружину—зрада,

алеж Долон мій зрадником не був.]

Ці п'ятнадцять рядків—властиво, дванадцять п'ятистопних ямбів, з них один вийшов у поетки шостистоповий: «такої, як тепер від мене ти бажаєш» (в рукописові Л. Українки їх писано, як 15 рядків, як тут їх подано)—закреслено рукою поетки і до друкованого тексту вони не ввійшли. Це є ще одно свідчення про змагання Лесі Українки до поетичної стислості в своїх творах, але наведені тут слова Кассандри мають важливу роль для її характеристики.

Ряд. 32. Д. Лишим, хто вмер, не встане. [Зрада, жертва] Річ
не в тому

[як хочеш називай, не в тому річ,]

» 33. а в тому, що [ти мусиш] повинна ти вчинити

» 36. Д. Я знаю те, що [в тім надія наша] се остатня змога.

» 38. [нехай і так, та не руйнуй надії] але повинна...

Стор. 183.

Ряд. 8. К. Мій брате, [буде] се була-б...

- » 17. забула ти, що [Гектор мав собі] був тоді Пемід
» 18. [за ворога] теж богорівний, [а] цей богорожденний,
» 27. Д. [Гей, не лови мене словами, сестро,
щоб я тебе руками не зловив]
Гей, не чипляйсь до слів!
» 28. ...чужий, [лідійський царь, чи що,]
» 29. все домагається...
» 35. [що коли] як тільки бог...
» 36. [то] до тебе ймення зрадниді пристане [до Кассандри]
від нині...

Стор. 184.

Ряд. 4. Протезіа́й¹ (входить...)

- » 7. П. [Дівочу] я соромливий
» 8. [я дуже] високо...
» 16. та ти [мене] ж і не просив...
» 19. [розмови] солодкі речі...
» 22. ...уподобав, [рі] справа ясна.
» 23. [Коли] Адже... тебе за жінку я бажаю.
[К. 3 одного боку!

П. А дівчат питати

про любові не випадає, кажуть,
бо все одно вони не скажуть правди.
К. [А] Ні, я скажу. Протезіаю, знай,
я иншого любива. [і до віку

любити не покину]

П. Де ж той инший?

К. Загинув він за рідний край!

П. Дарма!

Хто вмер, не оживе, і що минуло,

не вернеться. [Я на мерців не заздрий.]

К. [Для мене він живий,] [я не забула] То був мій
наречений, [і не забуду] Протезілаю

¹ Тут, очевидно, в рукописові не змінено ім'я Протезія на Ономая.

П. Що ж, я [й] гекатомбі...
 для тіні не пожалую, дарівно,
 коли П загодити чим треба.
 К. А чим же ти мене загодиш, дарю?
 П. Я наречений змовчу се питання,
 а жінці відповім.
 К. Протезілаю]

Цих 21 рядків у друкованому тексті немає; в рукописові
 закреслено їх рукою Лесі Українки.

Ряд. 24. К. Як можеш ти мене...

- » 26. П. Як буде мій сей стан [стрункий, ся постать] і сії
 очі,
- » 27. і сі уста, [і] вся горда-пишна постать,
 [велична і сі горді, [ясні] темні очі]
- » 28. [і сі уста] то де-ж...
- » 31. ...Кассандро!
- » 32. [Таж я тебе дружиною беру,]
 дарицею ти будеш...

Стор. 185.

Ряд. 4. [тяж] послугою...

- » 11. К. ...зроду.
 [от геройство] [Були тут героїні-амазонки,
 вони з нас надгород не вимагали. А та кор.]
- » 12. П. Геройство мусить...
- » 13. [а ти] се і боги...
- » 20. ...зробити
- » 21. як жриді божій і [високій родом] і царевні Трої,
 [Я хтів] [ти] [твій род і] [край] [і звичай] [хтів я
 вшанувати]
- » 22. а в нас...
- » 23. [в] дівчат питати...
- » 24. К. [Протезілаю] Знай, Ономаю...
- » 31. ...то муситиме полюбити. [Що там]
- » 34. П. [Я зн] Жинок я...
- » 35. К. Та Кассандр
- » 36. ще не було між ними.

- Ряд. 1. К. На лихо взяв-би!
[Се не проро] [Ти, дарю, ще не знаєш всеї правди
Казала я, що иншого любила,
» 2. тепер кажу:] Я не люблю тебе.
» 3. П. [А я кажу:] Полюбим!
» 12. К. [То я переможд] Я оборонцю
» 13. хвалу і дяку склала-б, [а тому] [за троянців]
[але [за себе] йдучи із нелюбом на ложе]
за себе я-б його клала,
[клала-б його,]
так я тепер клену, даючи слово.
П. А слово все-ж даєш?
К. Я муш у, дарю.
П. Про те я не питаю, з мене досить,
коли ти кажеш: «згода».
К. Згода, дарю.
Так скаже бранець, як питає ворог.
П. Я друг твого народу, ти побачиш.
К. Я не побачу. Коли є ще правда
в богів, то я тебе в останнє бачу!
П. Як я загину, [то й народ твій] [зги] то загине й
Троя.
К. (В пророчому нестямі)
Загине Троя і Пріам загине,
і все даремне, всі слова, всі жертви,
усі несвідькі муки... На що? на що
Мо[я]є карання, сей даремний біль?
П. Царівно, коли так ти серцем рвешся,
[вер] то заспокойся, я вертаю слово,
і справді ти мене в останнє бачиш.
Ще до заходу сонця геть відійде
у Лідію усе лідійське військо.
К. У Лідію?
П. Вже-ж не куди, царівно.
Невже ти думала Протезілая
для Трої в оборонці залучити

речами [гордими] згідними, [упертими словами]
на¹ ще й проклоном?
[занадто вже нікчемна [дешева] надгорода
героїв]

К. Протезілаю, я тобі казала,
[що склала-б я хвалу і дяку

Ряд. 13. тобі за оборону,] [тільки ж ти] Як [що] би він...

В рукописові вставка розміром у 35 рядків, між словами:
«хвалу і дяку склала-б» та «якби він».

- » 14. [вимо] покинув вимагати в надгороду...
- » 18. Та се я дам якому [харникові] злидареві...
- » 21. К. [Але, царю] Чи ти бачив
[чи бачив ти,] як оборонця...
- » 24. що переможця [ще] і не так...
- » 25. ...і друге знаю—
[Бувай здорова. (хоче відійти. Касс. мовчить, але
видимо бореться з собою)]
- » 26. ціна обом однакова...
- » 29. Я не безумний. [Прощавай, царівно!] Голову нести...
- » 32. почую [від лідіанок, привівши
назад все військо шей живим-здоровим.]
...по лідійські від жінодтва,
- » 33. як військо приведу назад без [бою] [втрати] бою.
- » 35. [Прощай, нас] Так що-ж царівно?
- » 36. [Хоче] налагожується...
- » 37. Протез. бариться...

Стор. 187.

Ряд. 3. [Щож, Кассандро, згода?] Згода, сестро?

- » 6. К. [По щирости: Коли] Як голову нести,
- » 7. [нести] губити військо...
- » 8. щоб [взяти сії уста, постать, очі] я сказала: «сі уста
твої»,
- » 11. [посиротити] [і матер] [щоб своєму] лишити вдовами,
аби цареві [злому]
- » 12. [шукати] [іти шукати жінки] здобути наречену,—
добре, згода.

---

¹ Очевидно не «на», а «та».

Ряд. 14. П.(протезілай?)

- » 15. ...щирість. Ну, [не час] та годі [вже]
- » 16. ...словами, [час на ділі] [доказати] час їти
- » 17. [ме] щоб заслужити...
- » 19. Прощай, [Протезілаю] же, Ономаю!
- » 20. П. Будь здорова.
- » 21. (Прот. і Деїф. виходять.)
(З надвору чутно глухий...)
- » 24. Кассандро, [сестро], пробі...
- » 26. П о л. (кидається їй обіймати) Так ти дала?..
- » 32. То, значить, і твою? [Не сподівалась]
- » 33. П. Та що-ж...

Стор. 188.

Ряд. 1. [у] царцею у Лідії [злотис] багатій,

- » 8. ...забути милого, та мертвим [же не треба нічого]
...та нащо-ж...
- » 9. щось инше, крім волосся...
- » 11. [таку] як богові, бо...
- » 12. ...ти будеш,
а не царівною, [твоя там буде воля] то ж більша воля.
- » 21. Он Деїфобова Антея [теж] йшла...
- » 23. тепер вона йому [тепер незгірше жінки] дружина
вірна.
- » 31. ...як би то[й] був до парц,
- » 34. покір[ність]лівість і [згоду] [приятнь] вірність при-
несла-б...

Стор. 189.

Ряд. 7. ...під вікном [стояли] були

- » 14. Хай гине Троя, [коли мусить гинуть]
..., як їй те судилось!»
- » 26. ...ненавиділа [тяжко] палко,
- » 28. оту юрбу рабів, [що]! Я радо...
- » 30. ...ти, Кассандро!

[К. Не розумій і бійся, так найкраще,
нащо тобі здалося зоруміння?
однаково загинеш. Гинь-же осліп.]

Ряд. 31. А н д р. (входить).

» 33. пішли на бій. [Протезілай] Царь Ономай сказав:

» 34. Я маю [згод] слово згоди...

Стор. 190.

Ряд 9. [Дай] нам хоч...

» 11. [Так] ой, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро,
[яснішу, а не ту, що ти нам завжди] [колись]

» 12. [словами виклика[ла]єш.] дай вірити хоч день, що
мій синочок,

» 13. Астіанакс єдиний буде жити,

» 14. [ніхто] [його об камінь не розіб'є ворог,
що не загине він від рук ворожих,

» 15. [він] і буде сильний, владний, богорівний,

» 16. [Ні, ні, він не загине, не загине,]
як [батько] був його отець мій [любий] [незабутній]
любий Гектор!

» 17. [хоч на хвилину любий сон побачить!]
О, дай мені хоч сон, хоч мрію [пожити] сестро!

» 18. Для сна...

» 20. А. Не сором, ні, [усяка] і кожна мати...

Стор. 191.

Ряд. 10. збратати з [любим] ніжним...

» 17. нічого [прикрого] злого,...

Після друкованого кінця V сцени є ще в рукописові
13 додаткових рядків. Наводимо їх тут:

А.(ндромеха). Ти гнівишся?

К. Ні, ні, я тільки не така, як [сон] мрія покірна

[А] Вона [сон] облеслив[ий]а, лагідн[ий]а і [зрадливий]
покірна,

і, хоч зрадлива, їй прощають зраду

за любі сни. [і ти простиш] Іди, засни, як можеш.

Поклич там фінікіянку і ляж.
[Щ] Поки ще сонце зайде, сонця досить.
А(ндромаха). [А по заході] тим часом
Повернуться лідійці славні з бою
з [Протезіаєм] дарем і з перемогою.
К. [В сні усе можливо.] Запевне,
у сні можливо все.
А. (з [лежкою] ледве стриманою досадою)
Прощай, Кассандро. (вих.)

VI.

Стор. 192.

[Гелен (входить). Ти хотіла бачити мене? Вітаю
заручену сестрицю нашу любу.
К. Ти радий так з моїх заручин, брате?
Г. Авже ж, я радий
К. Ну]

Ці рядки початку VI сцени «Кассандри» в рукописовій
не увійшли у друкований текст поеми.

Ряд. 10. [—чесна жінка] цнотлива дуже і поважна жінка.

[то] [не випадає] і сором їй...

- » 16. ...її [занадто] аж надто часто!
- » 17. Г. [А] Чи певна...
- » 22. [погово] порадитись...
- » 28. [як ті вужі] [гадюками] звиватися вужами.

Стор. 193.

Ряд. 3. [що не один] [Гелен гно] Що й [Деїфоб] другий
брат гнучкий-тонкий [досить!] зробився.

- » 4. ...про [розум] гнучкість плаза,
- » 5. [в моїх очах] для мене то...
- » 8. [однаково], чи по пташках,...
- » 12. [Скажу] По щирости...
- » 19. [і знеохоченим] знесиленням...
- » 20. [перед] проти цар[ем]и, жадібн[им]ою [перемоги]
звятиги.
- » 21. І певен я, [якби] коли-б...

Ряд. 22. була в ру[ках]ці Гелени...

» 35. [знаття] [дар провісті] пізнати правду...

Стор. 194.

Ряд. 5. і люде тратять [решту сили й глузду] [всю одвагу й
силу] решту сили й глузду,

» 6. або ідуть [без глузду] [з досади] з одчаю...

» 10. ...борюся (і гадаю) й сподіваюсь

» 14. II [бажання] ж бо воля...

» 15. а ти, [ти хтів] се мав-би...

» 16. ...Мойра так [бажає] врядила

» 17. щоб був [весь] і світ...

» 24. І щоб Гелен [з Ка] боровсь...

» 26. [за те] щоб *наш* троянський...

» 27. ...мілизи [стягти], куди...

» 31. ...всі правдою [взивають] зовуть.

» 37. ...смужк[а вже зникає]

Стор. 195.

Ряд. 5. Г. [А як поспішитись] [А як саяво] [мовить] А як
скаже,

» 6. Хоч в добрій вірі, [та не до ладу] тільки помилившись

» 7. [помилкою] не до ладу, то се...

» 22. Але скажи, [навіщо ти] як можеш ти...

» 23. [говорит] казати...

» 24. ...таємний», [адже] коли

» 27. Лишим оді слова, [я їх не розумію] нема в них
глузду.

Стор. 196.

Ряд. 2. [всі] і з ними всі троянці, [всі почесні мужі] [шановні люде] [й браття] і троянки [вкупі] [з ними]

» 10. ...є очі.

» 11. усім чужинцям. [Я сказав: мовчить] [осліпила їх]
я сказав: мовчить

[А потім ворожбою по пташках
я затуманів їх, а потім словом
повів, куди хотів, те військо]

Ряд. 12. і ждять...

- » 15. [Протезілай] Ц. О. образив...
- » 20. ...одвернути гнів, [подав] офірувавши
- » 36. [Прилюдно скаже—що звелить хвилина]
Г. Прилюдно скаже: «[сам Протезілай] це сам Ономай
- » 38. [приніс] саму обідянку...
[боги ж обіднякам людським не вірять]

Стор. 197.

Ряд. 4. К. Чому-ж ти й сам не [пі]йшов у бій [тепера]
...сьогодня,

- » 10. Усім тим правлю я, [мій] фрїгійський розум.
- » 14. між [воляками] усіма [царями] [й воляками]
між усі[ма героями й царями]
споміж усіх...
- » 15. ...може навіть [більша] вища,
- » 16. ...до загину.
[Ти думає]
- » 18. ...сьогодня!
[Хоч би я вірила тобі, то все одно
я б скамяніла, наче від Медузи,
- » 19. ждучи того ненависного шлюбу]
Ненависний мені...
- » 21. ...розум:
[(наближається і говорить їй на вухо)]
- » 22. Чи ти не чула...
- » 23. ...вкривають[,]?
- » [щоб заховати від очей ворожих.]
- » 25. як станеш ти з [Протезілаєм] тим Оном. поруч
- » 30. К. Се ганьба [й сором] [думати] таке!
Се стид...
- » 32. Г. [Ні, се] За те корисний...
- » 33. К. [Вже краще] я себе мечем убила
[Скоріше-б я] Волила-б я себе...
- » 34. Г. І роздра[жни]ла-б тим [Протезілая]
І тим роздратувала-б Ономая

Стор. 198.

Ряд. 4. [Протезілай] Царь Ономай убитий...

- Ряд. 10. зломилася,
[тож перед Мойрою зігнувся і зломився,
бо в неї зброя]
- » 11. П'яв правця...
  - » 12. вона кує, [як молот, долю] світа,
вона кує з народів...
  - » 18. [Ти] [Кар] Питає його...

VII.

Стор. 199.

- Ряд. 1. Великий майдан [перед] з храмом посередені на
чим. підвисш. В глибині
- » 2. (праворуч) [палати] двір царя...
- В рукописові слів: «Ясний ранок, майдан залитий сон-
цем»—немає.
- » 7. З царськ[их палат]ого двору виходить Гелен в свя-
течній...
  - » 13. ...стукнувши [перше] нею тричі...
  - » 16. Боги [олимпські] з Олімпу...
  - » 17. ...на [недолю] благання наш[у]і,—
  - » 19. Зевес [їх напутив лишити Трою]
Зевс елііам поклав [у думку] у серце...
  - » 22. [і тільки] лиш кінь один...

Стор. 200.

- Ряд. 3. [Н а р о д] Л ю д е. Ахеїдам...
- » 9. ...дар той [понести] повезти...
  - » 20. [Палладіона] [Я тут сторожа.] Палладіона.
  - » 22. ...[Очі] вічі, він [відступає] спускає патеридю.
  - » 25. [Народ] люд порікує...
  - » 32. Третьй голос. [Убийте!] [Смерть їй!] Убийте її!
  - » 35. ...не [займайте] руште..
[вона під захістом Палладіона.]
  - » 37. Деїфоб. *А як-же, брате, буде з подарунком?*

Стор. 201.

- Ряд. 3. стоятиме дарунок [в нас] [у палатах.]
стоятиме в царськ[им дворі]...

- Ряд. 4. (до Деїф.) [Там треба дати]. Ти призначи сторожу...
- » 5. К а с с. Сліпий [глухого на сторожу] ставить
[...розбитого на чати]
побитих на сторожу...
  - » 7. Г е л. [(до Деїф.)] Брате...
...коня в [палаті царські] царське подвір'я.
  - » 8. (Деїфоб [робить] дає знак...
  - » 9. ...до Скейської...
  - » 14. ([Весь народ] Увесь люд рушає за скейську...
  - » 23. і кінно й пі[шки]хотою. [Признаку немає.] І *невидно*
  - » 26. К. [Дарма] Дурно не дає
[ніхто] дарунків ворог.
  - » 28. [Але ж] Таже той...
  - » 36. [те] і [одвазі] лиху й гніву...

Стор. 202.

- Ряд. 9. ...показу[ю]ється [троянці] гурт узброєних троянців,
[більшість їх узброєні]
- » 18. [за те] так-же й твої...
  - » 25. з [отсим] одим...
  - » 34. [бо] він тим покинутий, [за] що божевіл[ля]ний
і [видко, що] певне, він...

Стор. 203.

- Ряд. 5. [инший] один голос...
- » 7. [ще] третій голос...
  - » 8. [ще] четвертий голос...
  - » 10. [Вмовкніте] замовчить, троянці!
  - » 14. немає чести нам, [але й пустити]
[тільки-ж і пустити]
...,тай небезпешно
  - » 19. [сумнівного] непевного чужинця—необачно,
  - » 20. нехай собі живе [в мідних кайданах
за мурами високими]
...живе, але у путах
під пільною сторожею.
  - » 27. ти душу елліна. [Вродивсь я вільним] Я сам з Еллади,

Перший варіант.

- Ряд. 23. ...О, я [знаю] тямлю,
» 30. Встань, елліне! [Відповідай] І говори спокійно.
[В Елладі ти покинув наречену?]
» 31. Сінон (встає) [Покинув, так, пророчице, покинув]
» 32. Пробач мені...
» 33. ...не можуть [промовляти] говорити

Стор. 206.

- Ряд. 2. ...благала [ревне]
» 3. [Не] «Ох, не вбивай...
» 5. ...і дивився,
[як червонив захід гребнясті хвилі
і як багряна хвиля набігала]
» 6. на чорний корабель, [і як вітрила] [на темне море]
на темні хвилі.
[мов люті гарпії крилами бились
з північним вітром. Раптом [Тут, Враз] Левкотеля
гукнула морю, заломивши руки:]
» 7. І [Левкотеля] крикнула до [мор] [нього] моря Левкотеля:
Наведений перший варіант в рукописові закреслено
і написано другу редакцію (від ст. 205, ряд. 23 до ст. 206,
ряд. 7 включно).

Другий варіант.

Стор. 205.

- Ряд. 23. [що так] вона мене кохає... [Ох, [кохання] [пречиста]]
О, я тямлю,
» 24. ...слова [се є] марнидя
» 30. [Чужинце, встань. Відповідай спокійно.
В Елладі ти покинув наречену.]
Встань, елліне...
» 31. Сінон (встає) [Покинув, так, пророчице, покинув.
Сього спокійно згадувать не можу]
» 32. [Прости] Пробач мені, але про се...
» 33. мої уста...
» 37. Чом я [нещасний] бездольний

Стор. 206.

- Ряд. 3. [не убивай мене!] «Ох, не вбивай мене!—...
- » 6. [як червонив захід [багр] [море] грабнясті хвилі,
і як багряна хвиля набігала]
на чорний [мій човен] корабель і як вітрила
мов хижі гарпії крилами бились
- » 7. [напроти] з північним вітр[у]ом. [з півночі. Бідна]
раптом Левкотея
гукнула морю, заламивши руки:]
-
- » 9. і безліч *разів* ті слова...
- » 11. зашуміло
[круг демена вороже темне море.]
- » 12. навколо мене...
- » 16—17. К. (зтурбовано) Тебе лишили, [кажеш] вмисне?
- » 23. ...ще мав [гні] на мене гнів.
- » 25. ...його назвав Хароном
- » 26. ...наших два
- » 27. розвідача убили молодого.
- » 32. ...що смів я заступитися за бранця
- » 36. ...так жалісно благав у нас пощади...

Стор. 207.

- Ряд. 5. Спусти свій меч, пророчице, на мене!
- » 8. Г. [Про мене то й] Я, сестро, не вгадаю...
- » 15. ..заступництвом невдалим за троянця
- » 22. ...остатню силу
- » 23. ...марне кров
[засліплених чужинців безневинних]
- » 24. волає до богів [проти Кассандри] супроти мене...
- » 25. [і суне хмарою] Багряна хмара [крів червоною]
насува на очі,
- » 26. ...непрозора хмара...
- » 27. [то курява зпід колесниць Лідійських]
(меч випадає з її рук на *мармор*)
- » 31. Гелен. Вона зомліла! [Гей рабині!] Поможіте,
- » 33. ([Храмові рабині вибігають,] троянки несуть...
...в глибину...

VIII.

Той самий майдан.—Вечоріє. Ніч насувається швидко, темна, безмісячна, тільки зорі сяють різко, як буває в холодні, вітряні ночі. На майдані поставлена сторожа: 1 в. коло цар. бр., 2 коло Ск, 3 коло хр., четвертий ходить вколо, вартує троянські оселі. Всі узброєні, як на війну. В храмі входні двері заслонені завісою.

(?) (У рукопису немає, чиї це слова. Очевидно, Долонові).

Сестриде-совонько! [либонь у] чи в холодок
сховалася від сонця?

К.(ассандра) Від огню.

Д.(олон) [Свого, чи що?] Пророчого?

(до сторожі) Ну, слухайте-ж, пильнуйте та не спить,
вартуйте чесно божую худобу.

М о л о д и й в о я к. (сміючись) А то втече?

Д. Ну, ну, ти, блазню, тихо!

[Так] Вартуйте ж пильно!

С т а р ш и й в о я к. Ти-б вина прислав,
даревичу

Д. [Нема] Іще чого—вина!

С т. в. Воно, бач, веселіше вартувати

Бо ніч, пак, не коротка, ще поснем,

Д. (показує меч) Я розбуджу одим!

М о л. в. (пошепки) Ну тай крутий!

(Сінон відходить і, замішавшись у юрбу троянців, іде до царського двору. Тим часом у Скейську браму ввозять великого дерев'яного коня і з радісним гуканням тягнуть його глибиною сцени теж до царського двору.)

Д. (визначає місце сторожі)

Ти [сядь][стань] будь отут, [ти йди до брами ближче]

[Ти щоб ходив по брамі]

Ти коло брами стій.

(пок. на Ск. 6.)

а ти [стань] при храмі. Ти ходи навколо,

меч на готові. Ти на мурі стань
і сурму щоб в руках [ма] держав. Пильнуйте!
(Хоче йти).

(З храму виходять троянки і йдуть за сцену).
К а с с. (Знов стає на дверях храмових, держачись
за одвірок.) ([безсиле] неспіливо): Зостанься, брате!

Д. Я приплю Паріса.
Я старший брат, без мене не годиться,
[на бенкеті ладу не дасть наш батько,
він вже не добачає та образить
чию повагу, ділячи нерівно
і не по старшині [даючи] шматки даючи,
частуючи не по порядку мужів.]
на бенкеті. Ладу не дасть без мене
наш батько,—він [стар] уже не добачає,
образити чию[сь] повагу може,
частуючи небало найстаріших.

К. Нехай Паріс на бенкеті лишиться.

Д. Ти, сестро, мов забула всі звичаї!

К. При надзвичайному нема звичаїв.

Д. Та що тут незвичайного такого?

[Стор] І дурень може на сторожу стати.

К. Допильнувать [же лиш] розумний [здатен]
только може.

Д. [Ну, от ти розумна тут лишися]

[Тут ти розумна будеш]

От ти, розумна, [будеш] допильнуєш.

К. [Що ж я, жінка

поражу в справі збройній?]

(пригноблена) Я безсила.. безсила

Д. [Бач, Кассандро,

як що до діла, ти згадала зараз

безсилля те жіноче, а як словом

зухвалим воювати—де і сила

береться в тебе,—справжня амазонка!

Як би Пентезілея так була

мідна на руку, як моя сестриця

на язичок, майстрі ахейські певне-б

не дожили [6] коня нам змайструвати.

К. Дай меч!

Д. Навіщо? може нитку перетяти?
так шити-прести в храмі ж не подоба!

(Зневажливо одвертається і йде геть.)

К а с с. (Йде в глибину храма, стає [ще ближче] до
Палладіона, обіймає ноги статуї і ховає обличчя в її
шаті).

Д. [Так] Ти безсила на діла [немає в тебе сил]
а на [язик] слова—ти справжня амазонка!

(Зневажливо одвертається від неї і йде геть).

К а с с а н д р а (Йде в глибину храма, стає коло
Палладіона, обіймає ноги статуї і ховає обличчя
в її шаті.)

Весь цей великий варіант писано в рукописові олівцем
і пізніше закреслено кожному сторінку лінією червоним чор-
нилом. Далі переходимо до варіантів VIII сцени друкованого
тексту.

Стор. 206.

Початкову ремарку в друкованому тексті поширено
(порів. з наведеною вище з рукопису).

Ряд. 8. 1-й [сторож] варт. [(від коня)] (від ц. брами)

Ну, свято, братця!

» 10. 2-й [ст] в.

» 13. і стережи [дурні] [якоїсь деревини,
бо владарь наказав, щоб не втекла] хто зна чого...

» 14. 3-й [ст.] в. (від храма) не стало Гектора, [той розуму
не стало,] [і згинув] не стало глузду.

» 16. [той] [він так]

О, той не марнував-би часу нам,

» 17. не збиткувався-б над [воєдцьким станом]
подвладним людом

» 20. ...що ходять, [чатуєючи,] навколо...

» 27. 4-й. [Ну, та все] Все-ж...

» 28. 3-й. Нехай би [всю її] Гадес їх усіх забрав
[скоріш на ті поля, де Гектор ходять.]

Ряд. 29. Увірились [уже] вони усі троянцям,
[усі від Деїфоба до Паріса,]

Стор. 209.

Ряд. 1. а вже найгірш...

- » 2. [що там сидить] (киває головою на храм).
- » 3. 4-й [Так, з неї вся біда
[була на нас.] [Та щей тепер безумна
[нам] от і свято труїть [злим пророкуванням]
Тож то могла пожеж[у] і наробити
своїм дивадтвом.] все лихо з неї.
- » 4. 3-й. [Цить!] [Мовчить] Цить! Паріс іде!
- » 5. ... двору [ідуць] наближаються...
- » 6. ...у святечній...
- » 15. ...на сухо [тут сидіти] [вартувати] тут стояти.
в святковий день.

[П. Чого-ж на-голодно й на-сухо?

Ст. 4-й. Такий наказ.

П. Від кого?

Ст. 1-й. Та від брата
твого, царевичу, від Деїфоба.

П. Ну, отакої! адже сам він там
[вже не один фіал] серед гостей вино кружляє добре.

Ст. 1-й. (З удаваною покірністю)

Царевич—инша річ, ми-ж люде прості (вояки),
либонь, теж инша річ. Не нам судити.

П. (легкодумно.) Ні, знаєте, мені вас, хлопці, шкода...]

- » 17. [Сінон.] П. Се правда!.. [Не журиться] та пождіть...
- » 19. К а с с. ([Від] З храму.) Пильнуй...
- » 24. ...оглядається. [Потім щільніше загортається у плащі]
- » 25. Ох, яка холодна ніч!

[Ха-ха-ха! надумав, знаю!

(Киває пальцем на молодшого з сторожі)

Ходи сюди! що я тобі скажу...

Та ближче бо! (той підходить близько, П. говорить
йому на вухо.)

Іди лиш у палати,

там виклич Антідора ключаря,
скажи йому, щоб дав вина амфору
прамнійського (ще тихше) скажи, Кассандра [має] хоче
Палладі злити на вечірню жертву
[червоного вина!] Бігай-же хлопче!
(молодий вартовий іде з поспіхом)

К а с с. Гей, чатуй, стороже!

П. Дай спокій, сестронько, я ж сам гляжу,
то я вже допильную, заспокойся,
гляди вже святощів, а я дам раду
ділам людським.

К а с с. Парісе, стережись!

П. (нетерпляче махає рукою).

1-й ст. От як би ти, царевичу, дозволив,
то я приніс би флейту, сумно так
сидіти мовчки, щей заснути можна.

П. Ну, що ж, піди, та тільки не барися, '(1-й ст.
виходить).

2-й ст. А я б кітару взяв, якби твій дозвіл.

П. Якби швиденько справивсь, то дозволю.

2-й ст. Я в дух. (вих.)

3 ст. Вино, царевичу, [хороша річ] се добре,
а все ж ним голоду не заглушити...

П. Ну, то піди, вівцю чи барана
там випроси (пошепки) [на те, на що й] отак, як і
вино.

(3-й ст. вих.)

[4-й ст.] 1-й в а р т о в и й. [Холодна буде ніч—як зорі
сяють!]]

Стор. 209.

Ряд. 25. З гір вітер. Без вогню [либонь не] сутужно буде.

[Тай як [його] спекти те м'ясо...]

• 26. П. [То підіть] [Підіте] А йдіть та принесіте дров
сюди,

• 27. [по паливо] [щоб] та розложить вогонь (ближчі вар-
тові йдуть)

- Ряд. 27. [4-й ст. Самому йти чи може
у двох? воно б у двох було-б скоріше
П. Ну, то підіть у двох. (4 і 5 ст. вих.)
(Уся сторожа розходиться. Паріс лишається сам)]
- » 28. Сінон. Так, ніч холодна.
[Паріс. А правду хлопці кажуть...]
  - » 29. (Паріс загортається...)
  - » 34. над [мраморовим] сніжно-білим...
  - » 35. [П. Моя дарице ти, моя богине!
безсмертна ти, як і моє кохання.]
  - » 36. Сінон. Тепер либонь [твої небесні] ті світозорі очі
сльозою поїнались. [Ти там] Вона...

Стор. 210.

- Ряд. 2. ...вартуєш
[сю нерухому деревину. Справді]
- » 5. (наміряється йти).
[Сінон. А вже-ж нічого!
Нічого тут не станеться коневі,
поки сторожа вернеться. (наміряється йти)
Ось я піду, скажу твоїй дариці,
що ти до неї придеши на вечерю,—Паріс.
За добру звістку заслужи дарунок. (Іде)
Паріс. (наміряється йти)]
  - » 6. К а с с а н д р а. [(підходить до дверей)] (з'являється на
дверях) Парісе!
  - » 10. К. Холодна, кажеш? [Добре,
що не гаряча] Брате,
  - » 19. Скінчилось горе!.. [Глянь сюди, Парісе] Підійде,
Парісе...
  - » 31. то значить, [радуйтеся ї] веселіться...
  - » 36. ...тепер. [Уквітчаний, веселий] Оті твої троянди
[оті троянди на твоїм волоссі]

Стор. 211.

- Ряд. 2. ...кров. [Поки ти був] [Чим заслужив
ти сей вінець, а я оді колючки?]

- Ряд. 3. П. Кассандро!
 [Де ти подів свого меча?
 П. (збентежено, але уперто). Навіщо осоружний мені той меч?]
- » 4. К. [Брате!] Годі!
- » 5. Іди, [ненависний] іди...
- » 8. ...впала
 [перед потугою ахейцев горлих.]
- » 14. ...перемога!
 [Парісе, де ти подів свого меча?
 П. (збентежено, але уперто) навіщо тепер той меч!]
- » 15. П. Слухай, сестро...
- » 18. ...не згоден. [[Аби] Я з тобою не хочу тут бути. Ти вступиш, а ні, то я піду до дому.]
- » 19. К. [Що-ж] [А] Вже-ж, іди!
 [Тобі ще є до чого йти до дому]
- » 20. Нехай не кажуть...
- » 28. [преславну] величну...
- » 29. ...гінеке! [(П. одвертається від неї і нерішуче наміряється йти).]
- » 32. К а с с. [Дай меча!] Де твій меч?
 [П. Не маю, сестро.
 К. Правда, а й не забула]
- » 33. П. На що той меч?
- » 34. К. Узброєний ти...
- » 37. ...доволі?
 [Меч буде зайвий... або не допоможе...
 Мені ж він здасться. Дай, благаю, дай!
 П. Чудна ти, справді! Ну, бери, як хочеш.
 (одв'язує від пояса меча і дає К.)]

Стор. 212.

- Ряд. 10. ...я піду. Я [тільки на хвилину] не надовго...
- » 11. ...я [тільки по плаща]
 я піду по плащ...
- » 14. К а с с. *знов* іде в храм і засовує завісу дверей).

Далі подається довгий уривок з рукопису «Кассандри», що його немає в друкованому тексті; невеличких сторінок Лесьного рукопису цей уривок займає 6¹/₂.

[К. Нема Кассандрі зброї. Тільки слово
тай [марна зброя] те в зневазі у погорді людській.
О, знали ви, боги, чим покарати!
Пророчий дар дали безсилий жінці!
Як-би [могла я] зміла збройною рукою
все доказати, що казати мушу,
не та була-б ціна й повага слову,
проклятому від заздрісних богів,
не встояв-би й прокляти той проти зброї.
Але тепер, хоч би всі люде раптом
моїм словам діймати віри стали,
[немає чести, щоби їм казати: Борітесь!]
І як я смію їм казати «борітесь»,
коли сама для боротьби як мертва?
руку опускає безсило...

Самій-же прями вовну в гінекею,
або [співати храмову] сидіти в затишному храмі
[у хаті або в храмі]
під захистом святині,
Так низько, так ганебно все зложилось...

Ох, Мойро! де є край твоїй нарузі?

Останні два рядки написано чорнилом: перший під рядком, що писаний олівцем: «під захистом святині»; другий—на рядку, що писаний олівцем: «з благанням...»

(Складає руки з благанням Палладіона) О, Палладо!
Хоч не була до мене ти ласкава,
та я тебе, змисленниця, люблю
над всіх богів. Палладо вчуй!

Безумная Кассандра

у Розуму небесного благає:
дай зброю сильну слабким рукам
і відбери на віки віще слово,
або звели устами сям заніміти!

(Стоїть хвилину задумана, далі починає шукати в храмі поміж жертвним начинням).

Десь був жертвний жеч... де він?.. [А, знаю] напевне
взяли на бенкет, різати ягниці,
богам на жертву, людям на наїдок...

Ну, що ж тут є? (перебирає начиння)

Фіали, чаші, коші...

уламки з патериць... вінки засохлі...

(шукаючи, зачепила п'єд. палл. він захитався із рук
стат. упало веретено.)

а се що? (здіймає якусь [дерев'яну] мідяну палочку)
се?.. вже знаю! Веретено! Ось відповідь,
що з рук у статуї недавно увірвалось.

[Так згинь же ти]

Так от твоя відповідь на благання,

Палладо горда: спис держиш сама,

Кассандрі-ж кинула на посміх—веретено!

Бери ж його назад! (кидає під п'єдастал

Палладіона веретено). Ні, я візьму,

Нехай-же буде хоч така зброя.

Воно загострене. Тонке та гостре,

[мовляв Гелен] серед людей такий фрїгійський розум.

Нехай же твій Палладіон [так] загине,

так, як осміяна Кассандра у неславі.

Нехай би так загинув весь... (одне слово нерозібране.)

Покинути сей храм? Ні, незрадлива

Кассандра до загину. Рушу з місця

тоді, як рушить ся камінна постать.

Тай що ж? Куди піду? [Усюди горе] Нема притулку...

(схиляється в знесиллі на п'єдастал.)

(Виходить з храму, обережно, оглядаючись, підходить

до коня, оглядає його з усіх боків і, знайшовши шпар-

ку, втикає веретено туди і мідно б'є патерицею по

ньому. З середини коня чуто глухий брязкіт і якийсь

здавлений гук, немов стриманий стогін. К а с с. на-

міряється ще вдарити, але збоку надходить вартівний

з амфорою вина. Він трохи на підпиту, але ще до-

сить твердий на ході і певний в рухах. Він кида-

ється до К а с с. і хапає її за ту руку, де веретено.)

В а р т. Ти що тут робиш?

К а с с. Я.? коня вартую.

[Гляди, втече. Здається, він живий.]

В а р т. Царівно, годі жартів, бо нарешті
не подивлюсь на те, що ти царівна,
і кепсько буде!

К. Ти дивись сюди!

се ж кров на веретені!

В. Оттакоу!

яка там кров? Се ж я вино пролив,
хапаючи тебе.

К. (показуючи [головою] [ві] на коня)

То й там вино?

В. А вже ж вино і там, і під конем,
даремне тільки божий дар марную...

Е, так не буде діла. Ось ходи,
ходи до храму... (тягне К. до храму, вона пручається,
одбиваючись патерицею)

2-й В а р т о в и й (надходить, несучи мясо) що се тут?

1-й В. А ну, лиса,

ходи та допоможи мені завести
віщунку до тренга.

2-й В. На що?

1-й. Як то? нам сказано, щоб вартувать коня,
а тут вона все ходить коло нього,
карбує веретеном. А недавно ж
хотіла запалити. Тож від неї
найбільше треба стерігти.

2 В. То правда.

(Кладе мясо на землю, і поставивши подану амф.
з вином, помагає приборкувати К. Взявши К. за
обидві руки, силоміць ведуть у храм.)

К. Та зглянтесь, люде, схаменіться, пробі!

Се ж не вино, се кров на веретені!

Я чула брязкіт у коні ще й стогін,
богами свідчуся, виразно чула!

1-й в. Безумні завжди те виразно чують,
чого ніхто не чує.

2 В. Що ж, гадаєш?

Сидить в коні вороже військо ціле,
як мак у маківці? (грубо сміється).

К. Не військо—воляки!

Коли не вірите, сами погляньте,
ось тільки списа в шпарку застромить,
або меча.

1-й в. Ну, ми не божевільні
[щоб карбувати] псувати дар посвячений богам!
Та за таке зухвальство нам напевне
і руки повсихали-б.

К. Але ж глянь,
мені рука не висхла.

1-й в. Ти—що инше,
(Підчас цієї розмови довели К. до дверей храму і
хочуть зачинити там, вона кидається, щоб вибігти
з дверей знов, вартіві загорожують їй дорогу спи-
сами і загрожують мечами.)

2-й В. На всіх богів олімпських присягаю,
коли хоч крок поступиш—слово скажеш,—
[то] тут тобі й смерть!

3-й в. (надходить з вязкою дров на плечах. Побачив-
ши боротьбу товаришів з К., скидає хутко дрова на
землю, бере одно поліно і кидає на К., вона мимо-
волі відступає трохи в глибину храму, тим часом
вартіві причиняють двері і підпирають двома спи-
сами.)

2-й в. [Сова в дуплі] Заперли пташку в клітці,
[ну, от і добре!]

Тепер спокійно буде. Що принесли?

1-й. Вина.

3-й. І дров.

2. А я добув ягницю!
(Захожуються і розкладають багаття, ділять мечами
[ягницю] мясо на частки, надівають на спис і печуть,
обертаючи над вогнем, мов на розні.)

Цим закінчується уривок. Далі продовжується ремарка
друкованого тексту. (стор. 212).

Ряд. 15. (Чутно голос флейти, бренькіт кітара і співи...

- Ряд. 26. [снoвигають, як тумани] ходять славою повиті
- » 27. тіні [страчених] згублених героїв,
- » 28. В рукописові «на чого» замість «та чого.»
- » 32. [Вартові підхоплюють остатні три строфи.] Посеред співу [Сідон передає амф. 3-му] вартовому, а сам керує співом:
На полях Асф.
на дол. Елізейській] 3-й вартовий сам одв'язує...

Стор. 213.

- Ряд. 1. Бо [над] у Стікс[ом]і...
- » 2. Бо [над] у Лет[ою]і [важкою] [темноводій] сумовитій
- » 3. не [росте вино] вино-вода...
- » 13. 1-й в а р т. (грубим голосом...
- » 14. ...Кокіта.
[Біла брами Ахерона]
- » 20. [1-й в.] К і т. Одчепись, не [знаю] хочу!
- » 32. ...а 1-му, [занятому] що порається...
- » 34. [А поки те спечеться]
Налийте-ж і мені
- » 36. [Ну, тим часом] А ти чому...
[давайте, браття по фіалу вип'єм!]
[ще з вами вип'ю хоч...]
- » 37. 2-й В. (Наливає у фіал вино з амфори)
нема води...

Стор. 214.

- Ряд. 1. [С і н о н] 3-й В. Та нащо...
- » 2. ...можна пит[и—свято]ь—гуляймо!
- » 20. [тоді й тобі дамо] тоді й тобі дамо...
3-й В. [Ба, догадався!] Ба, догадався!
- » 31. С і н о н. [Вином закрап] Ось на перчину...
- » 33. ...вином пригасиш
[кратера]

Стор. 215.

- Ряд. 4. 2 В Ви[ж би]6 хоч заспівали!
- » 7. ...заграє [на] у флейт[і]у...
- » 11. Як буде йти [дівчина] до річки Левкотей,

Ряд. 15. ...речитативом і сливе без мелодії, скоріш промовляючи)

» 21. ...спотикається [на дерев'яного коня] і падає [коло нього] додолу.

» 26. [Всі] Знов захожуються коло вина. Флейтист...

» 32. ...на бенкет.

[А ти, [Стенеле?] Сіноне?

С. Зараз. Приберу. (починає ніби прибирати. Ф. і К. ідуть.) Випивають у двох...

[Фл. Я не хочу спати...

Кіт. Тай я не хочу...

а холодна ніч...

Фл. Багаття починає *догорати*,¹

а дров нема...

Кіт. Ходім туди, де бенкет,
дістанем палива.

Фл. А там [тепер] танки
та співи...

Кіт. Не для нас!

Фл. Та хоч поглянем!

А знаєш, брате, нам тепер безпечно:

вся старшина тепера бенкетує,

а Деїфоб упевнивсь на Паріса.

Кіт. [А] Що, як Паріс навернеться сюди?

Фл. Паріс? (сміється.)

(Випивають у двох решту вина і подаються йти геть)

Голос Кассандри. Вартуй стороже!

Кіт. Спи, дарівно!

(сміються і біжать обидва геть).

» 34. ...На сцені який час [порожньо і] тихо, всі сплять...

Стор. 216.

Ряд. 2. ...зникає в брамі...

Тут закреслено 12 рядків рукопису, писаних чорним чорнилом і замість них червоним чорнилом написано другу, скорочену редакцію, що починається з слів: «Голос К. (з храму) Чувай стороже!» (стор. 215., ряд. 36) та кінчається словами—

¹ Очевидна описка в рукопису .І. У. замість «догорати».

«зникає в брамі.» (стор. 216, ряд. 2.) Наводимо ці закреслені рядки:

...гомону веселого.)

[а зза мурів, з поля, коли не коли якийсь тихий брязкіт, що незабаром спиняється. Тиша. Далі в середині в кінцеві починається брязкіт і шелест, дошка з боку відхиляється і з коня виходять, один по одному, узброєні вояки. Менел., Агам., Одисс., Аякс і Діомед]

Між дима рядками, основної першої редакції, дрібно написані ще такі рядки:

...сторожко оглядається [і навспинячки прокрадає до вартового, що від Ск. Бр., здійсмає в нього з пояса ключ, відмикає браму і подається до ц. дв. Го л. К. Вартуй стороже! гей чатуй, вартуй! (тиша. С. мимохить спиняється.)

К. (на порозі храма. Бачить Сін.) Елліне, се ти?

Сінон, не відповідаючи, поспішно біжить до ц. дв. і
зникає в брамі.))]

Ряд. 3. К. (на дверях храму)...

» 10. ...Троянці!

[А я к с і Д і о м е д. (кидаються до храмових дверей, одхиляють списи і відчиняють двері]. К а с с. стоїть коло Палладіона, з веретеном і патерицею в руках).]

» 11. Назустріч їй...

А я к с. [Ти що тут робиш?]

К. [Стережу святини!]

» 14. А я к с. [От так сторожа! А] Стій, дівчино,—ти хто така?

[К. Кому я маю се відповідати?]

» 15. [Д.] О д і с. Та се ж безумная Кассандра, чи не знаєш? [Ну, дівчино, вступишь! (хоче відштовхнути її, вона коле його веретеном) А, се та шпичка, Що мало нам не збавила очей.

Стривай-же. (Наступає на неї з мечем, б'є плазом по руках, веретено випадає]

» 17. (хоче прорватись...

» 18. А г. [Берить її] Схопить її та...

Ряд. 20. (К. хутко [відступає і обхоплює Палладіона руками] обертається...

- » 29. від мечів, [але при тому прив'язують Її до рук П' патеридю, а саму П' прикручують до дерев'яного коня] а саму прив'язують до колонни в [на] портіку храмовім. Тим часом [Менел., Аг., і Одисс. пораються коло сонної варті, вбивачи.] [одхиляють камінь над потайним ходом під храмом і випускають військо ахейське].
- » 31. Сінон з *иншими* одчиняють Ск. Браму, а Діомед...
...і [бере] забирає палладіон [і біжить з ним до скейської брами, одмикає П' і кричить:] Діомен (біжить до скейської брами, відчиняє П' і гукає:)
- » 33. Наш, наш Палладіон! Сюди, герої!
- » 34. [В] З одчинен[у]ного [браму] [тайника] лавою суне еллінське військо,
В одчинену браму... ахейське войско, [хутко сповняє весь майдан]
- » 35. К. (волає...
- » 36. ...іде на тебе!
- » 37. (В царським дворі...

Стор. 217.

- Ряд. 1. ...розтікається в різні боки...
- » 3. ...в святечній одежі, за ними *наздогін*...
  - » 4. ...елліни, [одних] [кого хапаючи], [других] кого убиваючи. Згодом займається пожежа. [Небо починає червоніти пожежаром. У великій заметні сливе не видно прив'язаної до коня Кассандри, тільки голова дерев'яного коня стремить [подат] понад тим хаосом людей]
  - » 5. Де далі втікачів...
  - » 10. Бранок з Пріамової родини [приводять до коня і тим] становлять...
  - » 12. ...втихає, то [навколо коня], біля Кассандри вже є...
  - » 16. ...дитино! син[у]оньку [шій] єдиний!
  - » 18. об камінь! [Горе!]
[Боги, боги! чом я не кам'яню?..]

Ох, правду ти, Кассандро, віщувала:

К а с с. Будь].

Ряд. 19. Поліксена. [Ра] Ой, [горе] лихо тяжке!..

» 23. Рабинями! [рабинями! В неволі...]

далеко на чужині!

» 26. [Либонь] Тепер нам смерть була-б єдина втіха,
[так жаль тобі [сказати] подати нам те слово,
що так при щасті [щедро] гойно роздавала?]

» 27. К. (з страшним...

» 31. ...на мене,

» 32. [бо я] тепер [побачила] найгірше:
[мені тепер ввижається...]
бо я тепер...

Стор. 218.

Ряд. 6. [а мій, подоланий, від подоланих—згине]

а мій погасне...

» 10. Зрадливо, силою я взята...

» 21. ...(раптом *гордо*)

» 23. ...хочеш [поєднать] покарати мене

[з Парісом? Так навіщо стільки років

чекав з тим шлюбом? Чи на [сміх] те привів

ти вмісне

сюди весь люд ахейський, щоб сказати:

зрікаюся Гелени для Паріса?

Ти міг би се промовити й одразу,

не гублячи людей. Ну, щож? Кажі!]

» 24. Чи ти на те пролив...

» 27. То се такої [чести] шани дочекалась

» 28. дариця Спарти? [визволена збройно]

хто-ж тепер повірить

» 29. [жінок] цнотливості спартанських [цноті],

[коли] як і дарь

» 30. своєю дарицю зрадницею вславив?

[Убий мене, так жити не бажаю.]

» 31. (До вояків). Чи й ви...

» 33. Вона невинна! *Богорізна* жінка!..

» 38. я [знаю] бачу...

Стор. 219.

Ряд. 1. (Мене л. Протягаю і [свою] собі руку...

» 5. ...де ж ваша правда?!

» 6. К. [На Олімпі.] Ха-ха-ха!

[(Чутно [страшне голосіння] жіночий старечий голос, що заводить, ридаючи, страшно і немов вич)]

К а с с. То наша мати!.. Ой, скажіть, люде

чи [справ] це все правда, чи мені здається?

не вірю я, ні, ні, не може бути! [щоб справді!..]

(Голос розлягається ще дужче, раптом його покриває хряск від падання будови і заграва пожегу заливає сцену.)

Ряд. 7. Одна з троянок...

» 13. ...Весільний час!

[Вітайте, еллінки, нову даридю,

[вона давно вже Гектора забула,]

для Андромахи кращий пес живий,
ніж мертвий лев.

А н д р. Мовчи! [Уб'ю тебе!] Шалена!

К а с с. В Астіанаксовій колисці тепло

дитині елліна. Ти, Андромахо,

щаслива мати. (А н д р. в німій лютости одкидається
на груди до Поліксени і тремтить.)

П о л і к с е н а. Схаменись, Кассандро!

Де в тебе серце? Що се ти говориш?

К а с с. (раптом з лагідною, тихою ніжністю)

Я не про тебе говорю, сестричко.

ти наречена, знаю се давно.

[Твій] Ти зрадити не можеш, бідна пташко!

Сховай голівку під крильце й мовчи...]

» 14. (Чутно за сценою [жіночий старечий] голос старої...

» 20. [Неправду] Кассандра все неправду...

немає горя! є життя! життя!

(Голос старої жінки розлягається ще дужче...

К і н е ц ь.

5, V 1907.

Ялта.

ЕПІЛОГ.

Стор. XXXI.

- Ряд. 1. [Еллада. Арголіда.] [Мікени. Хорони] Діється в Елладі,
через довгий час після руїни Трої. Дім аргоського
даря...
- » 4. На дворі громова [година] туча, часом блискає...
- » 6. ...прикрашати [хорони] дім.
- » 13. Кліт. (одважно). О, ні!
[нічого я не жалую й нікого]
не жаль мені нічого...
- » 20. [Шир] Гей, ширше...
- » 25. Агамемнона [на порозі брами] ще в брамі.
- » 28. Егіст. [Родичу] Брате мій... (собі цілує...)
- » 33. У рукописові немає 5¹/₂ рядків, від слів: «Егіст. То
Гелен» до «Запевне», стоїть просто:
...«пророчиця Кассандра. Я бажаю»... і т. д.

Стор. XXXII.

- Ряд. 10. Кліт. [закриває лице] заслоняє...
- » 11. Агам. Навіщо
ти їй про се... (немає слів звороту: «до Кассандри»).
- » 13. Касс. [Я те кажу, чого й сами боги
не можуть відмінити. Адже правда:
се мати Іфігенію]
А нащо ти про се забув [колись] тоді...
- » 17. ...що треба [крові] жертви
- » 20. Касс. [На щастя в тебе є] У тебе, царю, є..
[я можу бути спокійна] то що тобі Кассандра?
- » 22. Агам: [То скажи] Розкажи...
- » 29. [те] все я вчиню, [Кассандро] слухняно.
- » 32. ...дім Пріама?
- » 34. [інакше б тут] бо там-би так...
- » 37. тебе, [Кассандро?] царівно?

Стор. XXXIII.

- Ряд. 13. [Колись] Давніш — то жінка...
- » 22. [я був би радий, але я боюся,

що в сих словах щось]

Але тут може...

Ряд. 29. Ег. [Мій царю] Вже-б я давно...

» 31. К а с с....[тай одвигать по волі не гадає]
і звички тої...

» 33. А г а м. [Егісте, се не бранка. (до Касс.) я прошу
тебе] Прошу, царівно...

Стор. XXXIV.

Ряд. 1. Ег. [Ми зрозуміли, що вона безумна]

Вона не важиться ступать на пурпур,

» 2. бо тямить, що [таке] не лічить [брандям] се рабиням,

» 3. К л і т. [А вже ж] Вона безумна...

» 5. А г а м. Царівно! [говори] поясни...

[Адже ж тепера і твоє]

[Не тільки наша доля, а й твоя]

» 6. Адже тепера [з] дол[ею]я [моєю] сього дому

[і до] [вже звязана й твоя]

» 7. Вже звязана й з твоєю. [Дім Атрідів
оселею тобі до віку буде.]

» 8. К а с с. (з дивним спокоєм). Знаю, царю...

» 9. [Се правда, царю, ти мені не вірь]

Але не вірь мені...

» 11. і не [на]давай ваги...

» 16. ...одна було запала...

» 23. ...і теж кидає.)

» 25. [Ходімо] Царице, [покажи] загадай мені...

» 27. А г а м. ...у [хороми] дім...

» 31. Ти бий [царя] його, а я [Кассанд] [троянку] її [влучу]
потраплю.

» 33. ...йдуть [за Агам. і Касс. в хороми] собі в дім.)

З а в і с а.

З М І С Т.

	Стор.
Осіння казка	5 — 48
Стаття Б. Якубською	7
Осіння казка. Фантастична драма	19
Три хвилини	49 — 77
Стаття І. Ямпольською	81
Три хвилини. Діалог	88
У катакомбах	79—111
Стаття С. Барика	81
У катакомбах. Драматична поема	93
В дому роботи, в країні неволі	113—126
Стаття Б. Якубською	115
В дому роботи, в країні неволі. Діалог	121
Кассандра	127—219
Стаття проф. О. Білецькою	129
Кассандра. Драматична поема	153
Примітки Б. Якубською	I—LXXXV

